

1999 ж. шыға бастады

Тіркелген куәлік № 13395-Ж
Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
22.02.2013 ж. берген

Редакция алқасы

Н.Л. Сейтахметова (бас редактор)
А. Сағиқызы (бас редактордың
орынбасары)
Ш.Е. Джаманбалаева
Е.У. Байдаров
Ә.А. Құранбек
Д.М. Жанабаева
М.К. Бектенова
З.К. Шаукенова
А.М. Амребаев
Ш.М. Жандосова
Ж.С. Сандыбаев
Л.Н. Токтарбекова (жауапты хатшы)

Редакционная коллегия

Н.Л. Сейтахметова (главный
редактор)
А. Сағиқызы (зам. главного
редактора)
Ш.Е. Джаманбалаева
Е.У. Байдаров
Ә.А. Құранбек
Д.М. Жанабаева
М.К. Бектенова
З.К. Шаукенова
А.М. Амребаев
Ж.С. Сандыбаев
Ш.М. Жандосова
Л.Н. Токтарбекова (отв. секретарь)

Регистрационное свидетельство
№ 13395-Ж выдано Комитетом
информации и архивов
Министерства культуры
и информации Республики
Казахстан 22.02.2013 г.

Издается с 1999 года

ISSN 1999-5849 (Print)

ISSN 2959-7544 (Online)

**ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-
ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖУРНАЛ**

Адам әлемі

**ФИЛОСОФСКИЙ И ОБЩЕСТВЕННО-
ГУМАНИТАРНЫЙ ЖУРНАЛ**

3 (101)•2024

**Халықаралық редакциялық кеңес
Международный редакционный совет**

Сейдуманов С.Т. (кеңес төрағасы, Қазақстан)
Зияуддин Сардар (Ұлыбритания)
Фиерман У. (АҚШ)
Аматаякул Супаквади (Таиланд, Италия)
Халилов С. (Әзірбайжан)
Мехди Санаи (Иран)
Лекторский В.А. (Ресей)
Тощенко Ж.Т. (Ресей)
Кенан Горсой (Түркия)
Шермухамедова Н.А. (Өзбекстан)
Бюлент Шенай (Түркия)

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28
<https://adamalemijournal.com>

© Filosofia, saiasattanu және dıntanu instituty
050010, Almaty, Şevchenko köşesi, 28
<https://adamalemijournal.com>

Философия: тарих және қазіргі заман*
Философия: история и современность

Абдильдина Р.Ж., Ч.Ч. ВАЛИХАНОВ О ПРИЧИНАХ И ПРИРОДЕ СОЦИАЛЬНЫХ КОНФЛИКТОВ	3
Абдрасилова Г.З., Едильбаева С.Ж., Спанов М.Ж. АНТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ АЗИЯЛЫҚ ӘЛЕМДЕР: ГЕНДЕРЛІК ПАРАЛЛЕЛ	14
Мамытова С.М., Айтбаева А.Б., Рыскиева А.Ә., Муминов Н. КӨРКЕМ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ ЖӘНЕ ФИЛОСОФИЯ	25
Toleu B., Utesheva G., Korbay A. THE PHILOSOPHY OF WORK: UNDERSTANDING THE MEANING AND VALUE OF WORK	37
Нүсіпова Г.И., Барлыбаева Г.Г., Айымбетова Ұ.Ө. ТҰЛҒАНЫҢ РУХАНИ ҚАЛЫПТАСУЫ: ЕРКІНДІК ЖӘНЕ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІҢ АРАҚАТЫНАСЫ	45
Әбікенов Ж.О., Сыздықова М.Б. ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМНЫҢ РУХАНИ ДЕГРАДАЦИЯҒА ҰШЫРАҒАН ТҰСТАРЫН ТАЛДАУ	55
<i>Сандық қоғамдағы саясат пен мәдениет *</i> <i>Политика и культура в цифровом обществе</i>	
Кожирова С.Б., Нечаева Е.Л. ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ: СУЩНОСТЬ, ГЕНЕЗИС, РОЛЬ В КОНТЕКСТЕ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ	69
Акун В., Abdurazakova K. JAPAN'S CIVIL SERVICE: CURRENT PROBLEMS AND SOLUTIONS	81
Жунусова А.К., Нияткалиева Д.Е., Басығариева Ж.А. ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КОММУНИКАЦИИ МЕЖДУ ВЛАСТЬЮ И ОБЩЕСТВОМ В КАЗАХСТАНЕ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ	88
Әлішерова А.Б., Төлен Ж.М. САЯСИ МӘДЕНИЕТ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-КОНЦЕПТУАЛДЫҚ АСПЕКТІСІ	102
Амребаев А.М., Жандосова Ш.М. ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕХОДА КАЗАХСТАНА К ИНФОРМАЦИОННОМУ ОБЩЕСТВУ: КОМПАРАТИВИСТСКИЙ И МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ПОДХОД	113
Қызырбек Д., Айтымбетов Н.И. ПОЛИТИЧЕСКОЕ УЧАСТИЕ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ В КАЗАХСТАНЕ: РОЛЬ ИКТ И СОЦИАЛЬНЫХ МЕДИА	125
Карипбаев Б.И., Макатова А.Д., Резвушкина Т.А. ТРАНСФОРМАЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНСТИТУТОВ ОБЩЕСТВА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ	132
<i>Дінтанулық және исламтанулық зерттеулер *</i> <i>Религиоведческие и исламоведческие исследования</i>	
Бектуғанов А.А., Мухитдинов Р.С. ИСЛАМ ШАРИҒАТЫНДАҒЫ «ӘҺЛИЯ» ҰҒЫМЫ	144
Косиченко А.Г. ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫЕ ОСНОВАНИЯ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО ОТНОШЕНИЯ К ОКРУЖАЮЩЕМУ МИРУ	155
Yussupova S.Sh., Tarman B., Assyltayeva E.B. THE GLOBAL ROLE OF WOMEN IN THE MODERNIZATION AND INTERPRETATION OF ISLAM	161
Мырзабеков Ж. ЗОРАСТРИЗМДІК СЕНІМ ЭЛЕМЕНТТЕРІНІҢ БҮГІНГІ КҮНГІ ХАЛҚЫМЫЗ-ДЫҢ САЛТ-ДӘСТҮРІНДЕГІ КӨРІНІСТЕРІ	173
Сатершинов Б.М., Тоқтарбекова Л.Н., Әбдіраманова А.Т. ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ МӘРТЕБЕСІНІҢ ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕРІ	184

Ч.Ч. ВАЛИХАНОВ О ПРИЧИНАХ И ПРИРОДЕ СОЦИАЛЬНЫХ КОНФЛИКТОВ

Р.Ж. Абдильдина

АННОТАЦИЯ

Традиционно творчество Ч.Ч. Валиханова осмысливают как ценный источник исторических, этнографических, географических, экономических сведений, материалов о быте и духовной культуре казахов и других восточных народов. В этой связи остается в тени, не всегда четко понимается большое методологическое значение его трудов в изучении социальных явлений, их глубинных причин, в частности, социальных конфликтов и противоречий.

Используемые ученым методологические подходы позволяют более глубоко и научно проанализировать осмысливаемое явление. По мнению Ч.Ч. Валиханова, причиной социальных конфликтов, народных выступлений и протестов является единство объективных и субъективных факторов. Только при наличии объективных факторов – реальное недовольство народа, продиктованное тяжелыми экономическими условиями жизни, несправедливостью в решении политических вопросов, в соединении их с субъективным фактором – лидерами, способными выразить народное недовольство и возглавить народ, вспыхивают социальные конфликты, возникают народные восстания как разрешение объективных социальных противоречий.

Ключевые слова: исторический процесс, методологический подход, социальный конфликт, социальное противоречие, народ, власть, объективные и субъективные факторы.

Казахстанский филиал МГУ
имени М.В. Ломоносова

Автор-корреспондент:
Абдильдина Р.Ж.,
rabdildina@gmail.com

Ссылка на данную статью:
Абдильдина Р.Ж.
Ч.Ч. Валиханов о причинах
социальных конфликтов //
Адам әлемі. – 2024.
– №3 (101). – С. 3-13.

Ш.Ш. Уәлиханов әлеуметтік қақтығыстардың табиғаты мен себептері туралы

Аңдатпа. Ш. Уәлихановтың шығармашылығы қазақтардың және басқа да шығыс халықтарының өмірі мен рухани мәдениеті туралы тарихи-этнографиялық, географиялық, экономикалық мәліметтердің, материалдардың құнды көзі ретінде танылған. Осы орайда оның еңбектерінің қоғамдық құбылыстарды, олардың астарында жатқан себептерін, атап айтқанда, әлеуметтік қақтығыстар мен қайшылықтарды зерттеудегі үлкен әдіснамалық мәні көлеңкеде қалып, әрқашан анық түсініле бермейді.

Ғалым қолданған әдістемелік тәсілдер құбылысты тереңірек және ғылыми талдауға мүмкіндік береді. Ш.Ш. Уәлихановтың пікірінше, әлеуметтік қайшылықтардың, халық көтерілістерінің, наразылықтардың себебі – объективті және субъективті факторлардың бірлігі. Тек объективті факторлар болған жағдайда – қиын экономикалық өмір жағдайлары тудырған халықтың нақты наразылығы, саяси мәселелерді шешудегі әділетсіздік, субъективті фактормен үйлескенде – халықтың наразылығын білдіруге және халықты басқаруға қабілетті көшбасшылар, әлеуметтік қақтығыстар, халық көтерілістері объективті әлеуметтік қайшылықтардың шешімі ретінде туындайды.

Түйін сөздер: тарихи процесс, әдіснамалық көзқарас, әлеуметтік конфликт, әлеуметтік қайшылық, адамдар, билік, объективті және субъективті факторлар.

Chokan Valikhanov on the Nature and Causes of Social Conflict

Abstract. Traditionally, the works of Chokan Valikhanov have been perceived as a valuable source of historical, ethnographic, geographical, and economic knowledge, as well as information about the everyday life and spiritual culture of the Kazakhs and other Oriental nations. In this regard, the great methodological significance of his works that studied social phenomena and their underlying causes - in particular, social conflicts and tension - is not always clearly understood or prominently featured.

The methodological approach applied by the Valikhanov allows for a more profound and scientific analysis of the phenomenon under review. According to Valikhanov, the root cause of social conflict, of popular uprisings and protests is the unity of objective and subjective factors. Only in the presence of objective factors such as real discontent of the people, triggered by difficult economic living conditions and political injustice, combined with a subjective factor in the form of leaders capable of expressing popular discontent and leading the people, do social conflicts flare up and popular uprisings arise as a solution to objective social tension.

Key words: Historical Process, Methodological Approach, Social Conflict, Social Contradiction, People, Power, Objective And Subjective Factors.

Введение

Творчество Ч.Ч. Валиханова как великого ученого имеет не только историческое значение, оно актуально в любое время. Традиционно, оценивая значение деятельности Ч.Ч. Валиханова, отмечают его роль как первого просветителя, его вклад в теорию общественного прогресса, высоко оценивают результаты его Кашгарской и других научных экспедиций. При таком подходе творчество ученого осмысливают в основном как ценный источник исторических, этнографических, географических, экономических сведений, материалов о быте и культуре казахов и других восточных народов.

Вследствие этого не всегда подчеркивается и понимается тот важнейший момент, что его труды выполняют большую методологическую функцию в изучении социальных явлений, в общественном вообще. Забывают о том, что Ч.Ч. Валиханов является образцом ученого-методолога, и именно применение им прогрессивных, по-настоящему научных методов исследования является причиной глубокой содержательности и непреходящей ценности и актуальности его работ. Валиханов подходил к изучению социальных явлений исторически, всесторонне, исследовал их в развитии, и потому его научные изыскания вызывают – и всегда будут вызывать – живой интерес.

Исследований, посвященных изучению трудов великого казахского просветителя, не мало. Многие работы, посвященные изучению трудов великого казахского просветителя, исследующие

исторические [1, 2, 3]; философские [4, 5, 6], политические [7,8], этнографические [9, 10], востоковедческие [11, 12], географические [13, 14] аспекты его творчества, по-настоящему важны и ценны.

Всем известно бережное отношение ученого к традиционной народной культуре. Этой теме в отечественной науке также посвящен ряд серьезных научных исследований [15, 16, 17].

Обращаясь к методологической стороне творчества Валиханова, его подходам к изучению социальных явлений, в частности, объяснению причин социальных конфликтов, следует отметить, что для него характерен всесторонний, целостный и комплексный подход к изучаемому предмету, позволяющий исследователю более глубоко и научно проанализировать осмысливаемое явление. Для казахского ученого очень важное методологическое значение имеет сущностный подход к осмыслению изучаемого предмета, когда исследователь не останавливается на внешней стороне, на явлении, а движется вглубь, когда его интересуют внутренние причины, и он обращает внимание на коренные противоречия реального исторического процесса. Ученый исследует столкновение антагонистических интересов, раскрывает противоречия, порождаемые реальными взаимоотношениями различных сторон – участников исторического процесса.

Так, например, и это блестяще показывает Валиханов, у социальных конфликтов имеются коренные, объективные причины, которые нельзя просто сводить к

субъективным факторам – деятельности вождей, идеологической составляющей, критике существующего режима. Все они, безусловно, имеют определенное значение, но коренными, объективными, определяющими причинами, убежден ученый, являются глубокие социальные противоречия в жизни народа.

Таким образом, целью данной работы является изучение и осмысление методологической стороны трудов Ч.Ч. Валиханова, позволившей ученому блестяще дать ответы на многие важные научные вопросы, волновавшие его современников и продолжающие интересоваться нас и сегодня. Ч.Ч. Валиханов, как мы постараемся показать, к изучению социальных явлений подходил исторически, всесторонне, исследовал их в развитии. Казахский ученый демонстрирует в своих работах не абстрактный, а конкретный подход к исследованию социальных явлений, когда событие или явление рассматривается в контексте реального развития народа.

Методология

В статье при исследовании понимания Ч.Ч. Валихановым коренных причин социальных противоречий и конфликтов была применена диалектическая методология, позволяющая схватить предмет исследования во всей его целостности и внутренних взаимосвязях.

В статье были использованы: системный подход, включающий в себя принцип историзма, который позволил рассмотреть поставленную проблему в ее развитии и конкретно-исторической обусловленности; целостный подход, который дал возможность всесторонне охватить изучаемый вопрос с целью выявления его сущности; принцип конкретности; принцип единства исторического и логического; метод восхождения от абстрактного к конкретному.

Основная часть

Система социальных противоречий в Алтышаре

В истории человеческого общества известны многочисленные социальные

конфликты, выступления народа против властей. В традиционной историографии при анализе подобных социальных противоречий основное внимание обращали на субъективные факторы. Считалось, что восстания, народные выступления возникают по причине появления оппозиционно настроенных лидеров, групп людей, которые возглавляют движение против власти, государства и т. д. Часто обвинения выдвигались против идеологов – критиков власти, подразумевалось, что они своими призывами настраивают народ против государства и власти. Обычно, подавляя такие выступления, карательные органы жестоко наказывали зачинщиков восстаний, организаторов народных выступлений, считая их причиной возмущения народа против власти, видя в них источник нарушения спокойствия в жизни общества.

Следует отметить, что подобная точка зрения отнюдь не является абсолютно устаревшей, неким анахронизмом, и по сегодняшнему день властные структуры часто видят причины народного недовольства и массовых выступлений в субъективном факторе, в деятельности отдельных лидеров народных волнений, борющихся за власть, ищут основания народного неповиновения в происках внутренних или внешних врагов государства.

По этому вопросу Ч.Ч. Валиханов придерживался более глубокой, научной точки зрения, и в этом, несомненно, проявляется прогрессивность его позиции в осмыслении социальных явлений. Ученый в своих трудах, посвященных исследованию природы социальных конфликтов, использует свой метод, разрабатывает методологический подход, несколько не потерявший свою актуальность в настоящее время и представляющий несомненный научный интерес [18, с. 69].

С точки зрения Ч.Ч. Валиханова, причиной восстаний, выступлений народа являются не столько политическая деятельность отдельных вождей, хотя она, безусловно, имеет важное значение, не просто идеологические факторы, критика существующего режима, по мнению мыслителя, коренные причины народных восстаний не сводятся к субъективному фактору, а лежат гораздо

глубже. У социальных конфликтов имеются коренные, объективные причины, убежден ученый. Такими объективными основаниями являются глубокие социальные противоречия в жизни народа, которые проявляются затем в осознанной форме в деятельности тех или иных оппозиционных лидеров.

Перед Ч. Ч. Валихановым как исследователем Кашгарии, Восточного Туркестана кроме ознакомления со страной, регионом, представления ее России, Европе, стояла задача исследования следующего вопроса: что является причиной многочисленных социальных конфликтов, которые систематически возникали в Алтышаре.

Каждые 5–10 лет в этом регионе регулярно происходили народные выступления – восстание во главе с Тилла-Кари в 1814 г.; во главе с Зияутдином в 1816 г.; восстание под водительством Джангир-ходжи в 1818 г.; в 1826–1828 гг. – повторное восстание; в 1830 г. – восстание во главе с Юсуф-Ходжой; в 1847 г. – восстание семи ходжей; несколько восстаний в 1855–1856 гг. во главе с Валихан-тюре. Все эти народные возмущения были направлены против Цинской империи, против китайского политического режима.

Ч.Ч. Валиханова интересовал ответ на вопрос: «Что является причиной многочисленных восстаний, столкновений с официальной властью?» После каждого такого восстания китайские власти, привлекая войска и силу, жесточайшим образом подавляли народные волнения, арестовывали и расправлялись с наиболее яркими участниками и вождями. Так, Джангир-ходжа – руководитель народного движения в 1818 г. и в 1826–1828 гг. был жестоко казнен китайскими властями в Пекине.

Кроме того, власти беспощадно расправлялись с участниками восстания: «Китайцы, сознавая свое бессилие, сделали подозрительными и злыми. После каждого восстания они неистовствуют: предают все грабежу, насилюют женщин, разрушают мечети и предают казни для внушения страха дервишей и других бедных людей» [19, с. 177]. Как отмечает ученый, наказания, репрессии были настолько жестокими, что после

каждого восстания люди вынуждены были мигрировать в другие страны – в Коканд, в частности, но, несмотря на жестокие преследования и беспощадное подавление восстаний, регулярные народные выступления так и не прекращались, вспыхивали вновь и вновь.

Таким образом, несмотря на жесточайшую борьбу с инакомыслием, на беспощадные расправы власти с участниками, восстания повторялись. Этот вопрос не мог не заинтересовать такого пытливого и талантливого исследователя, как Ч.Ч. Валиханов. Ученый прекрасно понимал, что простые трудовые люди по своей сущности всегда стремятся к спокойной, мирной жизни, если у них есть возможность нормального, терпимого существования. И никакая подрывная деятельность никаких вождей, никакое враждебное вмешательство не заставит благополучных людей регулярно участвовать в столкновениях с властями под страхом погибнуть в волнениях или быть репрессированными. Что же движет простыми людьми, обыкновенными тружениками, что заставляет их, бросив свои дела, привычную трудовую жизнь участвовать в восстаниях?

По мнению Ч.Ч. Валиханова, для регулярных восстаний в Малой Бухарии имелись коренные, объективные причины, и ученый в своих трудах анализирует глубинные причины социальных конфликтов, необходимо порождающие недовольство народа. Исследуя Кашгарию, он обращает внимание на целую систему, гамму противоречий, существующих в стране, и посвящает свой труд их анализу.

Прежде всего, как отмечает Ч. Валиханов в своем выдающемся труде «О состоянии Алтышара, или шести восточных городов Китайской провинции Нан Лу (Малой Бухарии) (1858–1859)», это серьезное противоречие между руководящей властью и простым народом. Кашгарцы, турфанцы, хотанцы, яркендцы – этнические уйгуры, как описывает ученый, являются чрезвычайно трудолюбивым народом, занимающимся земледелием, плодоводством, ремесленничеством, торговлей. Их относительное благосостояние, возможность «сводить концы с концами» дается им с огромным трудом, они трудятся как муравьи, за-

нимаясь созидательной деятельностью. Исследователь отмечает, что они благодаря своему упорному и кропотливому труду могли бы жить хорошо, намного лучше, но им не дают расправить крылья тяжелые налоги как со стороны китайских властей, так и местных, назначенных цинскими властями чиновников – хакимбеков, то есть, народ со всех сторон обложен непосильной данью. В результате люди, работая изо дня в день, не покладая рук, не могут обеспечить себе сносное существование. «Обременительные налоги, незаконные поборы, лихоимства и притеснения китайцев и беков, поставленных ими, раздражают население Шести городов, и они от души ненавидят как китайцев, так и своих чиновников» [19, с. 177], – пишет Ч.Ч. Валиханов.

Кроме налогов, непосильного экономического удущья в стране имеет также место правовой произвол, отсутствие действия законов. Исследователь приводит факты, когда у простых людей – торговцев, ремесленников – их продукцию, результаты их труда отнимают, и при этом бесчинствующие насильники остаются совершенно безнаказанными.

В обществе присутствует моральное унижение народа, простых тружеников со стороны определенных слоев цинской власти и хакимбеков. Власть требует беспрекословного повиновения и унижения со стороны низшего сословия – слезать с лошади, проявлять подобострастие при встрече с чиновниками, в стране царят несправедливость, произвол, отсутствие настоящего закона, расцветает насилие со стороны властей: «Китайцы бьют на улицах всех, которые не сходят с лошадей, отнимают и бесплатно берут товары в лавках и даром обедают в ресторанах» [19, с. 177]. «Беки более китайцев притесняют своих единоверцев, налагают неправильные налоги, берут все даром, бьют на улице народ для показания своей власти» [19, с. 178], – все это, убежден ученый, является главными причинами непрекращающихся народных восстаний. Это и есть тот горючий материал, который готов моментально вспыхнуть, как только появляются предводители, способные разжечь гнев народа.

Следующая группа противоречий –

это противоречие между китайской администрацией и ходжами. Ч.Ч. Валиханов отмечает, что в Кашгарии существуют две партии, занимающие руководящее положение. Первая – это китайцы, завоевавшие Малую Бухарию и господствующие в регионе, они собирают налоги, назначают местные хакиматы, живут в отдельных крепостях, общая численность китайцев – 15 тыс. человек. Они, по мнению ученого, непосредственно не вмешиваются во внутренние дела, однако господствуют в стране в целом.

В противовес господствующим китайцам существуют вторая партия – ходжи, считающие себя потомками Магомета, так называемые местные дворяне, они свое влияние основывают на религиозной вере – исламе. Ходжи систематически выступают организаторами народного недовольства, социальных конфликтов. Однако сами ходжи не едины, существуют две религиозно-политические партии: белые ходжи – белогорцы, черные ходжи – черногорцы, последние в целом поддерживают китайское правительство. Ходжи борются за сферы влияния, за власть и являются причиной многочисленных выступлений. Вражда между этими партиями настолько усилилась, что целью их существования стал антагонизм, замечает ученый.

Также существует противоречие между Цинским Китаем и Кокандом. В Коканде живут большое количество ходжей, систематически через них Коканд влияет на Кашгарию. «Во всех восстаниях кокандцы принимают деятельное участие... Когда китайцы после долгого спокойствия начинают забывать или уменьшать дары и ограничивать их привилегии, они не препятствуют или даже желают, чтобы ходжи предприняли газат, ... и когда ходжи усиливаются и восстание принимает народный характер, когда ходжи отстраняют их от вмешательства, – они стараются произвести несогласие в войске и своим бегством расстраивают ополчение ходжей» [19, с. 190].

Следовательно, китайцы также в свою очередь используют Коканд, им они обязаны скорым погашением многочисленных восстаний. «Кокандцы в мирное время пользуются китайскими дарами и

пошлиной, а во время восстаний производят грабежи и берут подарки от ходжей. Держать в постоянном страхе китайцев и туземных властей и поддерживать надежду возвратить свободу родины в ходжах и кашгарцах, есть основной их принцип. Китайцы хорошо это понимают и от души ненавидят кокандцев» [19, с. 190]. Однако без Коканда они не могут обойтись, потому что через Коканд совершается экспорт товаров в Среднюю Азию, на Кавказ. Кроме того, поскольку Кашгария не производит животноводческих товаров, почти вся животноводческая продукция поступает сюда через Коканд, частью от древнекаменных киргизов. Ученый, таким образом, также отмечает противоречие между *местными и иностранными производителями*.

Следовательно, Ч.Ч. Валиханов показывает целую систему противоречий, являющихся питательной средой для народного недовольства и конфликтов. Он прямо отмечает, что местный народ ненавидит китайцев, главным образом из-за нелегальных налогов, поборов, беззакония, религиозных противоречий. Народ, считает ученый, готов жертвовать собой, своей собственной жизнью в борьбе с несправедливостью. Народ ненавидит китайские власти и их представителей на местах, простые униженные люди, пострадавшие от бесконечного бесчинства и произвола, ждут ходжей, способных возглавить их для борьбы. В восстаниях принимали участие различные социальные и этнические слои коренного населения, объединенные ненавистью к правящему цинскому режиму, восстания при этом носили религиозную окраску и проходили под лозунгом борьбы против неверных.

Однако ходжи, как прозорливо замечает исследователь, в свою очередь, являются причиной поражения таких выступлений, основанием того, что народ не может ничего добиться в своей борьбе. Причина поражений – разрозненность ходжей, когда черногорцы выступали против белогорцев и не могли договориться между собой, более того, возглавляя борьбу против цинцев, ходжи преследовали свои узкие цели. Они стремились вернуть свое политическое господство в

регионе и привилегии, связанные с ним. Ходжи предают друг друга, тут еще вплетается двуличная политика кокандских властей, заигрывающих с китайцами. В результате такой политики ходжей, произвола китайских властей, двуличия и предательства кокандцев в тяжелом состоянии и положении находится обычный народ, который работает, создает блага, но независимо от своего трудолюбия и умения живет в тяжелейших условиях.

Поэтому Ч.Ч. Валиханов убежден, и это верно в научном отношении, что при осмыслении причин социальных конфликтов, народных выступлений есть склонность преувеличивать значимость субъективных факторов. Они, несомненно, имеют значение, но, однако, для того чтобы народ поднялся, чтобы простые труженики выступили, рискуя жизнью, за изменения условий своего существования, людей надо поставить в совершенно невыносимое положение. Ученый подчеркивает, что народ ненавидит китайскую власть! «Только военные силы и строгие меры могут поддерживать спокойствие, и если китайское владычество до сих пор держится и попытки ходжей безуспешны, то причина этого заключается: во-первых, в несогласии, взаимной вражде самих туземцев и, во-вторых, во влиянии кокандцев. При отстранении этих причин независимость Малой Бухарии, по крайней мере, Шести городов, от Китая несомненная» [19, с. 177].

Народ ненавидит и китайцев, и значимых ими местных чиновников – беков, простые люди ждут, что придут освободители – ходжи и помогут им навести справедливость, уничтожить неверных, унижающих их достоинство, не дающих им возможность человеческого существования. Однако надежды простых людей на ходжей являются совершенно необоснованными, поскольку для облегчения положения народа они ничего не делали.

Известен случай, когда Валихан-тюре в 1857 г. во время последнего восстания смог завоевать Кашгар, затем взять Яркенд, освободить местных жителей от цинцев. Однако, захватив власть, он оказался, не только не лучше китайцев, но даже хуже их. Это был человек,

склонный к тирании, произволу и депотизму. Завоевав город, он утопил его в крови, стал собственноручно убивать всех непокорных, систематически казнить и расправляться с теми, кто казался ему противником. «Валихан-тюре дошел до какого-то сумасбродства и неистово предавался своим страстям, – отмечает ученый. – Он был одержим жаждою крови и не мог пропустить дня, чтобы собственноручно не изрубить несколько человек. На берегах реки Кызыл ходжа воздвиг пирамиду из человеческих голов и тщательно заботился о возвышении этого, достойного его монумена; головы всех убитых китайцев и мусульман собирались во всех местах и отправляли к пирамиде» [20, с. 40].

Ч.Ч. Валиханов приводит множество случаев, ужасающих своей жестокостью и кровожадностью, совершенных ходжой над невинными, простыми людьми, в том числе убийство прусского ученого-путешественника А. Шлагинтвейта.

Таким образом, по мнению Ч.Ч. Валиханова причиной социальных конфликтов, восстаний и выступлений народа Малой Бухарии является единство объективных и субъективных факторов. Только при наличии объективных факторов – реальное недовольство народа, продиктованное невыносимыми условиями жизни, тяжелым бытием, и соединении этих объективных причин с субъективным фактором – лидерами, способными возглавить народное возмущение, вспыхивают конфликты, возникают восстания как разрешение объективных социальных противоречий. При помощи данного методологического принципа ученый объясняет не только восстания в Кашгаре, этот поход он рассматривает как важнейший метод, принцип при исследовании и многих других социальных явлений.

Причины социальных конфликтов в Казахской степи

Ч.Ч. Валиханов рассматривал принцип противоречия не как частный принцип, объясняющий причину народных восстаний в Алтышаре, он применил его как методологический принцип при анализе положения в Казахской степи,

исследуя взаимоотношения Казахской степи и России.

Хотя Ч.Ч. Валиханов специально не писал трудов о причинах восстания Жоламана Тиленшиулы 1822–1825 гг., восстания Исатая и Махамбета 1836–1838 гг., Кенесары Касымова 1837–1847 гг., причины этих восстаний ученый, будучи офицером российской царской армии, не мог прямо указать. Но, не явно, окольным путем, его мысли по поводу народных выступлений в Степи можно расшифровать при помощи таких его работ, как «Записка о судебной реформе», «О кочевках киргиз», «О Баян-Аульском округе» и др.

Ч.Ч. Валиханов понимал, что степь или страна киргиз-кайсаков во времена Аблай-хана имела почти независимое положение, хотя был подписан документ о присоединении к России. Тем не менее, Аблай-хан вел самостоятельную политику, казахи имели обширную территорию, казахское ханство простиралось по всей территории современного Казахстана, северного Узбекистана, Аблай-хан также присоединил к своему ханству земли киргизов. Таким образом, казахский хан вел самостоятельную политику, поскольку Россия еще не вмешивалась непосредственно в дела Степи.

После смерти Аблай-хана в 1781 г., в особенности с начала XIX века Россия стала интенсивно вовлекать Казахскую степь в орбиту своего господства. Начиная с 10-х гг. XIX в., на казахской территории стали возводить большое количество крепостей, строить укрепленные военные линии, для чего у казахов – киргиз-кайсаков стали отбирать самые плодородные и необходимые для ведения хозяйства земли.

Следует отметить, что казахи были адаптированы к кочевому образу жизни. В летнее время они находились на джайляу – летовках, а зимой возвращались на кыстау – зимовки, которые были очень важны для выживания скота и находились, как правило, у подножий гор, где меньше ветров, в плодородных поймах рек. В летнее время казахи не трогали зимовок. Для этого было две причины: летом при разливе рек, в буйных травах много надоедливого для скота гнуса, поэтому казахи отгоняли животных в от-

крытую степь; во-вторых, казахи считали травы на зимовках как бы заготовленными на зиму кормами, поэтому они всячески старались задержаться в степи как можно дольше, вплоть до глубокой осени, чтобы сохранить травы на зимовках нетронутыми. По этому поводу, как мы помним, Абай писал: если прибудешь на зимовку раньше, то можно не дожидаться весны, скот съест всю траву, а это означает неминуемый голод.

«Обширный район кочевков должно считать самым важным и главным условием для скотоводства, – подчеркивал Ч.Ч. Валиханов. – Земля, достаточная для прокормления целого города, не будет удовлетворять одного киргизского аула, ибо каждый аул должен иметь свое особое зимовое место (зимовку) с зимними пастбищами, особые пастбища для весенних, осенних и летних стойбищ» [21, с. 107].

Со строительством военных линий и укрепленных крепостей, началом политики переселения безземельных русских крестьян зимовки у казахов стали отбираться, при этом отнимали самые плодородные земли, не учитывая интересов местного населения, что вызывало естественное недовольство казахского народа. Таким образом, причинами народных выступлений, антиправительственных волнений были не просто субъективные амбиции лидеров народных восстаний, а объективные причины.

Далее, после того, когда согласно «Сибирскому уложению» М.М. Сперанского, в Казахской степи стали ликвидировать систему ханства, распределять земли по губерниям, округам и волостям, положение местного населения ухудшилось еще больше.

Об этой проблеме Ч.Ч. Валиханов писал, касаясь положения дел в Баян-Аульском округе. «Разделение земель наших по округам и приурочение летних и зимних пастбищных мест известным родам и личностям должны считаться одной из главных причин, вредящих скотоводству... Киргизы, кочующие в Баян-Аульском округе, хотя и владеют прекрасными летними пастбищами в верховьях Нуры и Ишима, но не имеют самого важного – зимовок... Баян-Аул принадлежит станице; за Иртыш же, куда при-

гоняли наши предки часть скота на зиму, не пускают нас казаки» [21, с. 108].

Ч.Ч. Валиханов обращается к властям от лица народа с просьбой упразднить Баян-Аульский приказ, отмечает, что жители Баян-Аульского округа готовы взять на себя часть расходов по переселению казачьей станицы, дав каждому казачьему семейству по три лошади. Ученый пишет, что при предстоящем размежевании земель для Баян-Аульской станицы он полагал бы «справедливым прежде всего наделить зимовками и лесными участками коренных жителей киргиз, а затем оставшиеся места отдать казакам, так как по закону казаки должны быть наделяемы землей без стеснения киргиз в их пастбищах» [4, с. 109].

Таким образом, Ч.Ч. Валиханов показывает, что при создании округов, волостей, приказов не всегда продумывались и учитывались интересы местного населения. Вследствие этого экономическое положение казахов существенно ухудшилось. Так, ученый приводит пример, что до реформы в Казахстане можно было нередко встретить богатых людей, имевших 18–20 тыс. лошадей. После реформы таких богатых людей стало значительно меньше, их почти не осталось. Кроме того, исследователь отмечает катастрофический характер джутов, случающихся в послереформенное время в Степи. Ученый замечает, что джуты бывали и раньше, но теперь они стали происходить гораздо чаще и стали иметь тяжелейшие последствия для жизнедеятельности казахов.

Если раньше, подчеркивает Ч.Ч. Валиханов, во время джутов, ожидая трудную зиму и сложную зимовку, казахи договаривались с другими родами о перегоне скота в более благополучные районы и тем самым в какой-то мере спасались от джутов, в результате чего им удавалось относительно успешно зимовать, то после разделения страны на губернии, округи, волости договориться о перегонке скота в другие земли стало невозможным, потому трудные, тяжелые в климатическом плане зимы стали для скотоводов очень опасными и тяжелыми, поскольку скот погибал, и люди оставались без средств к существованию.

То есть, недовольство казахов, показывает Ч.Ч. Валиханов, состояло не только в том, что они были не согласны с потерей своей независимости, утратой традиционной политическо-системы – ханства, а также в том, что с устранением политической системы, образованием губерний, округов, волостей, решения о создании которых были не всегда продуманными, поскольку не учитывались интересы местного населения, резко ухудшилось экономическое положение людей.

Все эти проблемы, вместе взятые, вызывали серьезное недовольство казахского народа российской властью. В этой связи нетрудно понять, что причины всех восстаний, социальных конфликтов, народного недовольства не сводятся к субъективному фактору, их нельзя свести к неповиновению тех или иных личностей, объяснять их личными политическими амбициями, причины находятся в объективном состоянии, объективном противоречии – *ухудшении условий жизни народа*.

Именно тяжелым экономическим положением народа, с точки зрения казахского ученого, объясняются многочисленные выступления в Казахской степи, в том числе одно из самых серьезных восстаний под руководством хана Кенесары Касымова, длившееся в течение десяти лет. Не прекращавшееся в течение десяти лет восстание было поддержано народом потому, что оно было воспринято, как национально-освободительное движение, благодаря которому народ надеялся, прежде всего, улучшить свое материальное, экономическое положение, а также добиться независимости от царской власти.

В этой связи Ч.Ч. Валиханов обращает внимание на то, что нельзя односторонне подходить к осуществлению любых реформ, каких-либо нововведений, необходимо предварительно изучать условия, учитывать интересы местного населения, а не просто навязывать то или иное решение сверху, не принимая во внимание коренные интересы людей. «Всякая реформа, имеющая целью общественное благосостояние, тогда только может достигнуть предполагаемой цели, не подвергаясь разным

случайностям, когда известны общественные нужды и средства» [22, с. 78].

Заключение

Таким образом, обобщая вышесказанное, следует отметить, что, по мнению Ч.Ч. Валиханова, причиной социальных конфликтов, народных выступлений как в Малой Бухарии, так и Казахской степи является единство объективного и субъективного, объективных и субъективных факторов. Только при наличии объективных факторов: тяжелое экономическое положение народа, его реальное недовольство, вызванное невыносимыми условиями жизни, в соединении с субъективными причинами – появлением лидеров, способных выразить народное возмущение и возглавить народные массы, возникают восстания как разрешение объективных социальных противоречий. При помощи своих методологических принципов и подходов ученый объясняет причины социальных конфликтов и народных выступлений, а также раскрывает всю гамму имеющихся социальных противоречий.

Ч.Ч. Валиханов убежден, что при исследовании какой-либо страны, региона, изучении жизни какого-либо народа, прежде всего, следует обращать внимание на коренные противоречия, пронизывающие жизнь народа, на его реальное бытие, исследовать, как живут простые люди, с каким трудом они создают средства к существованию, каково отношение к ним властей.

Отношения между субъектами социального взаимодействия – между народом и властью могут быть как терпимыми, так и нетерпимыми. Простые труженики в целом всегда стремятся жить спокойно и мирно работать, но из-за непродуманной политики государства, односторонних реформ, недостаточно продуманных и проверенных вводимых положений, законов может серьезно пострадать, ухудшиться жизнь людей, и в таких случаях народ не всегда решает проблемы и противоречия мирным путем. В таких случаях народ обращается к властям, но чиновники часто бывают глухи к его требованиям, и тогда, если социальные противоречия неразре-

шимы, нестерпимо давят на людей, они заставляют их выступить против властей, против сил, которые не хотят, не желают эти противоречия разрешать.

Список литературы

1 Маргулан А. Очерк жизни и деятельности Ч.Ч. Валиханова. – Т. 1. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – С. 9-103.

2 Мусина М., Тихомиров Б. Чокан Валиханов в Санкт-Петербурге. – СПб.: Серебряный век, 2009. – 68 с.

3 Ермекбай Ж.А. Судьба и наследие Чокана Валиханова. – Нур-Султан: НАО «Казахстанский институт общественного развития «Рухани жаңғыру», 2020. – 276 с.

4 Бейсембиев К. Из истории общественной мысли Казахстана второй половины XIX века. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1957. – 211 с.

5 Сегизбаев О.А. Исследователь, мыслитель (О Ч. Валиханове). – Алма-Ата: Казахстан, 1974. – 128 с.

6 Байдаров Е. Чокан Валиханов как исследователь религиозно-мировоззренческого наследия казахов // *Известия НАН РК, серия общественных и гуманитарных наук*. – 2014. – № 1 (293). – С. 99-106.

7 Зиманов С.З., Атишев А.А. Политические взгляды Чокана Валиханова. – Алма-Ата: Наука, 1965. – 248 с.

8 Усеинова Г.Р. Ч.Ч. Валиханов об обычном праве казахов // *Вестник КазГУ, серия юридическая*. – 1997. – Вып. 4. – Сс. 109-116.

9 Хасанов К. Чокан Валиханов как уйгуровед. – Алма-Ата: Известия Академии наук Казахской ССР, 1963. – 67 с.

10 Масанов Н.Э. Чокан Валиханов об этногенезе казахского народа. – Т. 8. Алматы: Дайк-Пресс, 2015. – С. 426-429.

11 Сулейменов Р.Б., Моисеев, В.А. Чокан Валиханов востоковед. – Алма-Ата: Наука, 1985. – 109 с.

12 Хафизова, К.Ш. Чокан Валиханов в китайской историографии // *Вестник КазНПУ, серия «Исторические и социально-политические науки»*. – 2011. – № 4 (31). – Сс. 49-54.

13 Забелин И.М. Чокан Валиханов. (Замечательные географы и путешественники). – М., Географгиз, 1956. – 52 с.

14 Бейсенова А.С. Ч.Ч. Валиханов как географ-путешественник. – Т. 8. – Алматы: Дайк-Пресс, 2015. – С. 228-250.

15 Сатпаева Ш.К. Чокан Валиханов и русская литература: историко-филологические очерки. – Алма-Ата: Жазушы, 1987. – 184 с.

16 Султаньяев О.А. Публицистика Чокана

Валиханова. О языке и художественно-стилевых особенностях публицистических произведений Ч. Валиханова. – Алма-Ата: Мектеп, 1986. – 104 с.

17 Сагандыкова Н.Ж. Ч.Ч. Валиханов – филолог // *Известия НАН РК, серия общественных и гуманитарных наук*. – 2014. – № 1 (293). – С. 65-71.

18 Абдильдин Ж.М., Абдильдина Р.Ж. Чокан Валиханов – великий ученый и мыслитель. – Астана: Фолиант, 2015. – 192 с.

19 Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара или шести восточных городов Китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии) в 1859–1859 годах. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – Т. 3. – С. 97-219.

20 Валиханов Ч.Ч. Сведения об обстоятельствах, способствовавших смерти Адольфа Шлагинтвейта. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – Т. 4. – С. 40–44.

21 Валиханов Ч.Ч. О кочевках киргиз. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – Т. 4. – С. 105-110.

22 Валиханов Ч.Ч. Записка о судебной реформе. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – Т. 4. – С. 77-104.

Transliteration

1 Margulan A. Ocherk zhizni i dejatel'nosti Ch.Ch. Valihanova [Essay on the life and activities of Ch.Ch. Valikhanov]. – T.1. Alma-Ata: Glavnaja redakcija Kazahskoj sovetskoj jenciklopedii, 1984. – S. 9-103. (in Russ)

2 Musina M., Tihomirov B. Chokan Valihanov v Sankt-Peterburge [Chokan Valikhanov in St. Petersburg]. – SPb.: Serebrjanyj vek, 2009. – 68 s. (in Russ)

3 Ermekbaj Zh.A. Sud'ba i nasledie Chokana Valihanova [The fate and legacy of Chokan Valikhanov]. – Nur-Sultan; NAO «Kazhstanskij institut obshhestvennogo razvitiya «Ruhani zhaңgyru», 2020. – 276 s. (in Russ)

4 Bejsembiev K. Iz istorii obshhestvennoj mysli Kazhstana vtoroj poloviny XIX veka [From the history of public thought of Kazakhstan in the second half of the XIX century]. – Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1957. – 211 s. (in Russ)

5 Segizbaev O.A. Issledovatel', myslitel' (O Ch. Valihanove) [Researcher, thinker (About Ch. Valikhanov)]. – Alma-Ata: Kazahstan, 1974. – 128 s. (in Russ)

6 Bajdarov E. Chokan Valihanov kak issledovatel' religiozno-mirovozzrencheskogo nasledija kazahov [Chokan Valikhanov as a researcher

of the religious and worldview heritage of the Kazakhs] // *Izvestija NAN RK, serija obshhestvennyh i gumanitarnykh nauk.* – 2014. – № 1 (293). – S. 99-106. (in Russ)

7 Zimanov S.Z., Atishev Politicheskie vzgljady Chokana Valihanova [Political views of Chokan Valikhanov]. – Alma-Ata: Nauka, 1965. – 248 s. (in Russ)

8 Useinova G.R. Ch.Ch. Valihanov ob obychnom prave kazahov [Ch.Ch. Valikhanov on the customary law of the Kazakhs] // *Vestnik KazGU, serija juridicheskaja.* – 1997. – Vyp. 4. – S. 109-116. (in Russ)

9 Hasanov K. Chokan Valihanov kak ujuuroved [Chokan Valikhanov as an Uighur scholar]. – Alma-Ata: Izvestija Akademii nauk Kazahskoj SSR, 1963. – 67 s. (in Russ)

10 Masanov, N.Je. Chokan Valihanov ob jetnogeneze kazahskogo naroda [Chokan Valikhanov about the ethnogenesis of the Kazakh people]. – Т. 8. Almaty: Dajk-Press, 2015. – S. 426-429. (in Russ)

11 Sulejmenov R.B., Moiseev, V.A. Chokan Valihanov vostokoved [Chokan Valikhanov is an orientalist]. – Alma-Ata: Nauka, 1985. – 109 s. (in Russ)

12 Hafizova, K.Sh. Chokan Valihanov v kitajskoj istoriografii [Chokan Valikhanov in Chinese historiography] // *Vestnik KazNPU, serija «Istoricheskie i social'no-politicheskie nauki».* – 2011. – № 4 (31). – S. 49-54. (in Russ)

13 Zabelin I.M. Chokan Valihanov. (Zamechatel'nye geografy i puteshestvenniki) [Chokan Valikhanov. (Remarkable geographers and travelers)]. – М., Geografgiz, 1956. – 52 s. (in Russ)

14 Bejsenova A.S. Ch.Ch. Valihanov kak geograf-puteshestvennik [Ch.Ch. Valikhanov as a geographer-traveler]. – Т. 8. – Almaty: Dajk-Press, 2015. – S. 228-250. (in Russ)

15 Satpaeva Sh.K. Chokan Valihanov i russkaja literatura: istoriko-filologicheskie ocherki [Chokan Valikhanov and Russian literature:

historical and philological essays]. – Alma-Ata: Zhazushy, 1987. – 184 s. (in Russ)

16 Sultan'jaev O.A. Publicistika Chokana Valihanova. O jazyke i hudozhestvenno-stilevyh osobnostjakh publicisticheskikh proizvedenij Ch. Valihanova [Journalism of Chokan Valikhanov. On the language and artistic and stylistic features of journalistic works Ch. Valikhanova]. – Alma-Ata: Mektep, 1986. – 104 s. (in Russ)

17 Sagandykova, N.Zh. Ch.Ch. Valihanov – filolog [Ch.Ch. Valikhanov – philologist] // *Izvestija NAN RK, serija obshhestvennyh i gumanitarnykh nauk.* – 2014. – № 1 (293). – S. 65-71. (in Russ)

18 Abdil'din Zh. M., Abdil'dina R. Zh. Chokan Valihanov – velikij uchenyj i myslitel' [Chokan Valikhanov is a great scientist and thinker]. – Astana: Foliant, 2015. – 192 s. (in Russ)

19 Valihanov Ch. Ch. O sostojanii Altyshara ili shesti vostochnykh gorodov Kitajskoj provincii Nan-Lu (Maloj Buharii) v 1859–1859 godah [On the state of Altyshara or six eastern cities of the Chinese province of Nan-Lu (Little Bukhari) in 1859–1859]. – Alma-Ata: Glavnaja redakcija Kazahskoj sovetskoj jenciklopedii, 1985. – Т. 3. – S. 97–219. (in Russ)

20 Valihanov Ch. Ch. Svedenija ob obstojatel'stvah, sposobstvovavshih smerti Adol'fa Shlagintvejta [Information about the circumstances that contributed to the death of Adolf Schläglinthveit]. – Alma-Ata: Glavnaja redakcija Kazahskoj sovetskoj jenciklopedii, 1985. – Т. 4. – S. 40–44. (in Russ)

21 Valihanov Ch. Ch. O kochevках kirgiz [About Kyrgyz nomads]. – Alma-Ata: Glavnaja redakcija Kazahskoj sovetskoj jenciklopedii, 1985. – Т. 4. – S. 105-110. (in Russ)

22 Valihanov. Ch. Ch. Zapiska o sudebnoj reforme [Note on judicial reform]. – Alma-Ata: Glavnaja redakcija Kazahskoj sovetskoj jenciklopedii, 1985. – Т. 4. – S. 77-104. (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Раушан Жабайхановна Абдильдина

заместитель директора, доктор философских наук, профессор, Казахстанский филиал МГУ им. М.В.Ломоносова, Астана, Казахстан, email: rabdildina@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9529-6793>

Раушан Жабайханқызы Әбділдина

директордың орынбасары, профессор, философия ғылымдарының докторы, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің Қазақстан филиалы, Астана, Қазақстан, email: rabdildina@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9529-6793>

Raushan Abdildina

Deputy Director, Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Kazakhstan Branch of the Lomonosov Moscow State University, Astana, Kazakhstan, email: rabdildina@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9529-6793>

АНТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ АЗИЯЛЫҚ ӘЛЕМДЕР: ГЕНДЕРЛІК ПАРАЛЛЕЛЬ

¹Г.З. Абдрасилова, ²С.Ж.Едильбаева, ³М.Ж. Спанов

АҢДАТПА

Мақаланың мақсаты – Ежелгі Грек полистеріндегі және көшпелі қоғамдардағы әйел орны мен мәртебесін салыстырмалы талдау негізінде тарихи контекстегі әйел статусы трансформацияларының панорамасын көрсету. Мақалада философия классиктерінің әйел жаратылысы мен әлеуметтік орны туралы көзқарастары талданды, гендерлік теңдік идеясының тарихи, генетикалық және әлеуметтік-мәдени бастаулары қарастырылды. Спарта мен Афинадағы әйелдердің жағдайы салыстырыла талданды. Екі түрлі полистегі екі түрлі әйел статусы - бір жағынан Платонның, екінші жағынан Аристотельдің – қос классиктің бір-біріне түбегейлі қарама-қарсы, екі түрлі шешімдеріне негіз болғаны тұжырымдалды. Мінсіз мемлекет жобасының авторы Платонның әйелдерді ерлермен тең ету жобасы талданды. Аристотельдің таптық және гендерлік құлдық туралы философиялық негіздемесіне талдау жасалды. Патриархалды антикалық мәдениеттегі неке мәселесі және гендерлік теңдік идеясының негізгі тенденциялары ашып көрсетілді.

Гендерлік теңдік идеясының тарихи-генетикалық және әлеуметтік-мәдени бастаулары ашылды. Феминистік түсініктің тарихи прогресі, антикалық мәдениеттегі гендерлік теңдік идеясының ежелгі Қазақстан мәдениетіндегі қалыпты дәстүр болу ерекшелігі мен шарттары анықталды және түйінделді.

Көшпелі қоғамдардағы әйел статусының жағдайы талданды. VI–X ғасырлардағы көшпелілер қоғамындағы нәзік жыныстылардың орны туралы тарихи жазбалардағы сипаттамалар қарастырылды. Әйел заты өзін азат сезінген көне қазақстандық және спарталық қоғамдар арасындағы ұқсастықтар нақтыланды. Тарихи-әлеуметтік, саяси-экономикалық трансформацияларға сәйкес қазақ қоғамындағы әйел статусының өзгеру панорамасы көрсетілді. Зерттеу барысында тарихи-генетикалық, салыстырмалы талдау, герменевтикалық диалектика принциптері қолданылды.

Түйін сөздер: жыныстық шовинизм, гендерлік құлдық, гинекей, грек әйелдері, моногамия, гендер, әлеуметтік теңсіздік, әйел табиғаты, әйелдің эмансипация жобасы, платондық әлеуметтік утопия, далалық демократия, номадтық қоғамдағы әйелдік қадір-қасиет.

¹Мирас университеті, Шымкент, Қазақстан

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³ М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Абдрасилова Г.З.,
gauhar_abdrasilova@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Абдрасилова Г.З.,
Едильбаева С.Ж.,
Спанов М.Ж. Антикалық және Азиялық әлемдер: гендерлік параллель // Адам әлемі. – 2024. – № 3 (101). – Б. 14–24.

Античность и Азия: гендерная параллель

Аннотация. Цель статьи – раскрытие общей панорамы статуса женщин в общеисторическом контексте, на основе сравнительного анализа положения женщин Древней Греции и номадических обществ. В статье проанализированы взгляды классиков философии о природе и социальном статусе женщин, выявлены историко-генетические и социокультурные истоки идеи гендерного равенства. Рассмотрены аргументы Платона в пользу идеи равенства женщин и способы раскрепощения их в проекте идеального государства. Дан анализ взглядов Аристотеля на классовое и гендерное рабство, раскрыта проблема брака в патри-

архальной античной культуре. Выявлены социально-культурные механизмы Спарты и Афин, послужившие основанием для двух противоположных мнений по женскому вопросу у двух классиков античности: с одной стороны, Платона, с другой – Аристотеля.

Проанализирован статус женщин номадических обществ. Детализированы наблюдения исследователей по статусу номадок в социуме VI–X веков. Выявлено, что положения женщин древнего Казахстана, так же как в Спарте определялись большей демократичностью социальных порядков, меньшей развитостью культов верований и товарно-денежных отношений, формами владения, и требованиями высокой степени консолидации свободных граждан перед лицом опасности от внешних нападений. Раскрыты общеисторические закономерности изменений статуса женщин в соответствии с историко-социальными, политико-экономическими трансформациями. В процессе исследования применены историко-генетический подход, принципы сравнительного анализа и герменевтической диалектики.

Ключевые слова: сексуальный шовинизм, гендерное рабство, гинекея, моногамия, гендер, социальное неравенство, женская природа, проект женской эмансипации, социальная утопия Платона, женское достоинство, степная демократия, женское достоинство в кочевом обществе.

Antique and Asia: Gender Parallel

Abstract. The purpose of this article is to reveal the general panorama of the transformation of the status of women in a general historical context, based on a comparative analysis of the status of women in ancient Greece and nomadic societies. The article analyzes the views of the classics of philosophy on the nature and social status of women, reveals the historical, genetic and socio-cultural origins of the idea of gender equality. Plato's arguments in favor of the idea of women's equality and ways to emancipate them in the project of an ideal state are considered. The analysis of Aristotle's views on class and gender slavery is given, the problem of marriage in the patriarchal ancient culture is revealed. The socio-cultural mechanisms of Sparta and Athens were revealed, which served as the basis for two opposing opinions on the women's issue among two classics of antiquity: on the one hand, Plato, on the other, Aristotle.

The status of women in the ancient Turkic society is analyzed. On the basis of written materials, the observations of researchers on the status of the fairer sex in the society of nomads of the 6th–10th centuries are detailed. It was revealed that the position of women in ancient Kazakhstan, as well as in Sparta, was determined by the greater democratic nature of social orders, the less developed cults of beliefs and commodity-money relations, forms of ownership, and the requirements for a high degree of consolidation of free citizens in the face of danger from external attacks. The general historical panorama of changes in the status of a woman in Kazakh society is revealed in accordance with historical, social, political and economic transformations. In the process of research, the historical-genetic approach, the principles of comparative analysis and hermeneutic dialectics were applied.

Key words: Sexual Chauvinism, Gender Slavery, Gynaecia, Monogamy, Gender, Social Inequality, Female Nature, Female Emancipation Project, Plato's Social Utopia, Female Dignity, Steppe Democracy, Female Dignity in a Nomadic Society.

Кіріспе

Әйелдің әлеуметтік мәртебесі - қоғамның прогрессивтілігінің өлшемі болып табылады. Әйелдердің экономикалық, әлеуметтік-саяси және рухани салаларда жүргізіліп жатқан жаңару процестеріне белсенді қатысуы – дамудың өзегі, кепілі, әрі, қоғамды демократияландыру міндеттерін табысты жүзеге асырудың маңызды шарты. Алайда бұл пікірге адамзат ұзақ ғасырлар бойғы дау-талас нәтижесінде жетті.

Ежелгі Грек полистерінде «Азат азамат, еркін азамат» мәртебесі «сайлауға қатысуға және сайланбалы қызметтерді

атқару мәртебесіне ие болу» мағынасында қолданылды. Ал «еркін азамат болмау» - сол адамдардың мемлекеттік лауазымдарға сайлану құқықтарының жоқтығын білдірді. Грек қоғамында бұл құқықтар әйелдерге қажет емес, деп саналды [1]. Грек отбасыларындағы әйелдің некедегі теңсіз жағдайы Ежелгі Грек ерлерінің гендерлік шовинизмін бейнеледі. Ежелгі Грек классиктерінің гендерлік көзқарастары Батыс Еуропа-лық ойшылдар Ф. Бэкон, Р. Декарт, Т.Мор, М. Монтень, Ф. Ницше, Э. Фромм еңбектерінде жалғасын тапқаны белгілі. Аталған мәселе XX ғасырдағы француз қайраткерлері С.де Бовуар, Ж.-П. Сартр

көзқарастарында қызу талқыланды. Әйелдік онтологиялық статустың проблематикасы, тәндік парадигмалар мәселелері Мишель Фуко мен Джудит Батлердің философияларында - билік, дискурс және бағыну концепцияларында ашылды. Марксистер әйелді қоғамның тең құқылы мүшесі ретінде нақты атады. Маркс К., Энгельс Ф. әйелді биоәлеуметтік құбылыс, табиғи және әлеуметтік жағдайлардың жемісі деп есептеді. Олар әйелді өз тағдырын, өзінің әлеуметтік рөлін таңдауға құқы бар қоғамның еркін мүшесі ретінде қарастырды [2].

Қазаққа таныс «Байтал шауып бәйге алмас», «Әйелдің шашы ұзын - ақылы қысқа» деген дәстүрлі шектеулер ерте дүниедегі елдерге де тән болды. Аты аңызға айналған Гомердің «Әйелден асқан жамандық жоқ» деген қысқа пікірі ежелгі гректердің әйел затына көзқарасын айқын сипаттайды. Демократия мен өркениеттің отаны болған Ежелгі Грек полистерінде әйел болмысы, әйел заты мен ер адамның әлеуметтік теңдігі мәселесінде әйелге деген көзқарас біржақты болмады. Грек әйелдері өз күйеулерінің үйінде қорғансыз құл санатында болып, ортақ мүлікке билік ете алмайтын. Ер адам үшін әйел - зат, жиһаз, тауар ретінде қарастырылып, адами құрметке лайық деп саналмады. Ежелгі Грецияда әдемі әйелдің құны бірнеше ірі қараның құнына тең деп бағаланды. Гомерше айтқанда, «бір әйелдің құны - төрт өгіз». Әйелге деген сүйіспеншілік – уланумен тең», деді Сократ. Аристотель «... әйел дегеніміз табиғаты ұсқынсыздалған еркек» деп тұжырымдады. Эзоп «от, әйел және теңіз - үш пәле» екеніне сенімді болды.

Зерттеу әдістері

Жұмыстың теориялық-әдіснамалық негізі ретінде Ежелгі Грек классиктері Сократ, Платон, Аристотель, Батыс Еуропалық ойшылдары Ф. Бэкон, Р. Декарт, Т. Мор, М. Монтень, Ф. Ницше, Э. Фромм еңбектеріндегі әйел тақырыбы, XX ғасырдағы француз қайраткерлері С. де Бовуар, Э. Левинас, Ж.-П. Сартр, тәндік парадигмалар мәселелері Ж. Делёз, Мишель Фуко мен Джудит Батлердің философиялары, және отандық зерттеушілердің, т.б.

ғалымдардың еңбектері негізге алынды.

Зерттеу барысында қолданылған әдістер: зерттеу барысында қарапайымнан-күрделіге қозғалу, әлеуметтік детерминизм, тарихилық-логикалық, эпистемологиялық принциптер, және индукция-дедукция, компаративистикалық әдістер қолданылды.

Ежелгі дүниедегі әйел мәртебесі

Ежелгі Грек философтары адам, оның өмірінің мәні, полис ішіндегі әлеуметтік мәселелер қызықтырғаны белгілі. Ал әйел тақырыбы олар үшін маңызды саналмады. Оның себебі Ежелгі Грек полистеріндегі әйел дискриминациясының қалыпты құбылыс болуында еді. Полис саясаты дискриминацияның екі түрін: құл иеленушілердің құлдарға және ерлердің әйелдерге үстемдігін қатаң ұстанды. Ежелгі Грек полистерінде «Азат азамат» мәртебесі «сайлауға қатысуға және сайланбалы қызметтерді атқару мәртебесіне ие болу» ұғымына ие еді, ал «теңсіздік» ұғымы азаматтардың мемлекеттік лауазымдарға сайлану құқықтарының жоқтығын білдірді. Грек қоғамында бұл құқықтар әйелдерге тән емес, деп саналды [3].

Құлдар табындағы әйелдер мен ерлер - екі жыныс та құқықсыз болғаны белгілі. Ал, еркін азаматтардың отбасындағы әйел теңсіздігі қалыпты жағдай болды. Еркін азаматтардың табынан шыққан әйелдер құлдар сияқты, толық тәуелділікте өмір сүріп, тіршіліктері үй шаруасымен шектелді. Үйдегі әке немесе күйеу әйелге өз меншігі ретінде билік етті. Ер адам ғана мүлік иесі бола алды. Әйелде дүние-мүлікке, ақшаға мұрагер болу құқығы тиесілі болмады. «Азат азаматтардың еркіндігі» деген ұғым «Тек қана ер адамдардың еркіндігі» деген мағынада қарастырылды. «Әйелдер еркіндігі» деген мағынада емес.

Грек әйелдерінің құлдан артықшылығы білім алу мүмкіндігінде ғана еді. Еркін болып көрінген қыздар мен әйелдер гинекейде (γυναικείον, немесе γυναικων - «әйел») - Ежелгі Грециядағы үйлердің әйелдер орналасқан жабық бөлігінде өмір сүрді. Гинекей әйелдерді ер адамдардан, әсіресе бейтаныс

адамдармен араласудан оқшаулады. Қыздар үйшілік шаруашылыққа қажетті қолөнерді: тігіншілікті, жіп иіруді, тоқымашылықты, билеу мен ән айту өнерлерін игерумен шектелді. Грек әйелі үйден күйеуінің рұқсатымен және қызметші-нөкерлерімен ғана шыға алды. Әйелдердің құдайларға ғибадат ету мерекелеріне қатысуы үйдегі бақылаудан құтылудың ең үлкен мүмкіндігі болатын. Бірақ мұнда да әйелдер назардан тыс қалмады. Олардың мерекелердегі мінез-құлқын арнайы шенеуніктер (грек тілінен аударғанда *gune* – «әйел» және *nomos* – «заң») яғни гинекологтар (әйелдер туралы заңның сақталуын қадағалаушылар) бақылауда ұстаған [4].

Ежелгі Грециядағы дәстүрлі неке түрі моногамдылық болатын. Неке міндетті саналды. Некенің мақсаты дені сау ұрпақты дүниеге әкелу болғандықтан мемлекеттік маңызы бар мәселе деп түсінілді. Ежелгі грек үшін «әйел»-«*γυνή*» сөзінің мағынасы «бала туушы» ғана еді. Үйленудің - негізгі мақсат ретінде қарастырылуы әйелді төмен жағдайға қойды. Әйел өз балаларының туылуы мен күтіміне назар аударумен қатар, жалғыз мүмкін жыныстық қатынас ретіндегі күйеуіне адал болуға міндетті еді.

Неке үш себепті бұзыла алатын. Бірінші және кең таралған түрі - күйеудің талақ айтуы (апопемпсис немесе экпемпсис). Күйеудің әйеліне жағдайды түсіндіруі талап етілмеді, қалыңмалды қайтару ғана міндеттелді. Келесісі - әйелдің отбасылық үйден өз бетімен сыртқа шығуы (аполипсис). Алайда, бұл жағдай сирек болатын, өйткені әйелдің беделіне нұқсан келетін. Үшінші себеп - қалыңдықтың әкесінің қызын кері қайтару туралы өтініші бойынша (аферез). Мақсат - тартымды қалыңмал үшін басқа адамға ұсыну. Бұл жағдай әйелде перзент жоқ жағдайда ғана мүмкін болды. Егер әйел жесір қалса, отбасылық мүліктің сақталуының кепілдігі үшін қайынжұрт жақтағы бір туысқа әмеңгерлікпен қосылуға тиіс болды. Осылайша, некелік өмірде күйеуі әйеліне еш себепсіз талақ бере алатын. Ал әйелі күйеуінің зинақорлығына төзе жүріп төтенше жағдайларда ғана талақ беруді талап ете алды [5].

Ер адамдар гетералармен жыныстық

қатынасқа түскені үшін заң бойынша да, моральдық жағынан да қудаланбады. Грек азаматтарының жарларының өз күйеулерін гетерақұшағынан жұлып алуға құқықтық мүмкіндігі болмады. Ер адамдар азғын әйелдерді өз әйелдерінен ала алмағанын еселеп толықтыратындары үшін бағалады. Сонда, еркін маһаббат кәсіпқойлары несімен тартымды болды? Қыруар табыс пен дербестік сыйлаған сұлулықпен қатар гетераларға білім, мінез және ақыл тән. Олар ер адамдармен еркін сөйлесіп, қонақтарының ойларын тыңдай алатын сабырлы әрі өнерлі болатын. Некелі жары бар грек азаматының гетерамен қоса өз күңімен де жақын қатынаста болуға моральдық құқығы бар, деп саналды [6].

Платон: жыныстық ерекшеліктердің әлеуметтік өмірге қатысы жоқ

Адамзат тарихына әйел шайпаулығының үлгісі ретінде енген Ксантиппадан кейін өзінің әйгілі «Үйлен, немесе үйленбе: әйелің жақсы болса бақытты боласың, нашар болса философқа айналасың» мәтелінде Сократ барынша позитивтілікпен мысқылдағанмен, әйел табиғаты туралы: «Үш нәрсені бақыт деуге болады: сенің жабайы хайуанат еместігіңді, сенің грек екендігіңді және сенің әйел емес, еркек екендігіңді» деп, өзін жыныстық шовинизммен жұбатады. Сократтан басталған бұл дәстүрді адам «физикасы» мәселелеріне аса құлық танытпайтын Платон жалғастырды.

Платон мемлекетте отбасылық неке құру - маңызды әлеуметтік-саяси міндет деп санады. Платон пікірінше, тұрмыстағы әйелдер мен үйленген ер адамдар құрметке лайық. Грек қоғамында некесіз немесе бойдақ өмір қатаң жазалануы тиіс: «Әр адам отыз жастан отыз бес жасқа дейін некеге тұруы тиіс және сонымен бірге адамзат өзінің табиғаты бойынша әр адамда туа біткен тілек - мәңгі өлместікке, ажалсыздыққа қатыстылығын білуі тиіс. Бейітіңіздің иесіз, ессіз қалмауына деген ұмтылыс сізді даңққа ұмтылуға итермелейді. Өйткені, адамзат баласы жалпы уақытпен тығыз өрнектеліп біріктірілген; ол оның соңынан қалмайды және ажырамайды. Осылайша, адамзат

баласы мәңгі өлмейді, өйткені артында балалары мен немерелерін қалдыра отырып, адамзат баласы өз ұрпағының арқасында мәңгілікке және өлместікке қатар қатысады. Осыдан өз еркімен айрылу – асқан имансыздық; әйелі мен бала-шағасының болуын ойламаған адам өзін олардан әдейі айырады. Заңға бағынғандар жазаланбайды. Отыз беске дейін үйленбеген, некеге мойынсұнбаған адамға бойдақшылық жеңілдік пен пайда әкелетіндей көрінбеуі үшін жыл сайын белгілі соманы жаза ретінде төлеуі тиіс. Жасы кішілердің ақсақалдарға көрсететін құрметінен оған үлес болмайды [7].

Софистер құлдықтың әділетсіздігін жариялау арқылы танымал болды. Олар құлдыққа айналдыру әскери зорлықтың нәтижесі екенін алғаш болып тұжырымдады. Әділетсіздік мәселесінде «Сатулы сөз» мамандары философияға «табиғат» пен «заңның» қайшы келуі тақырыбын енгізді. Табиғатта бар құбылыс - әділетті, алайда ол заң бойынша – әділетсіз екенін түсіндірген софист Алкидамант табиғат ешкімді құл етіп жаратпағанын, құлдықтың – әділетсіз, өйткені табиғи емес, тек заң түрінде ғана бар құбылыс екенін жариялады [8].

Әйелдер теңсіздігі - әділетсіздік екені туралы бірінші болып Платон айтты. Платон өмір сүрген дәуірде әйел өзінің жіп иретін ұршығын тастап, гинекея табалдырығынан аттап сыртқа шыға алатын күйге жеткен болатын. Заңды құқықтары болмаса да, әйел өзін тұлға ретінде сезініп үлгерген еді. Платон антикалық қоғамдағы әйелдерге деген көзқарасты әділетсіз деп санады. Алайда, әйелдердің теңсіздігі күшпен орнатылғанын ашып айтпады. Платон пікірінше, әйелдердің теңсіздігі - әйел табиғатынан туындамайды. Әйел теңсіздігі туралы пікір - әйел табиғаты туралы адасушылықтан туындайды және ондай пікір адамдар өздері орнатқан қоғамдық заңның күшімен сақталады, деп санады ол. Платон үшін әйел теңсіздігін әйел табиғатымен түсіндіру - «даулы мәселе». Платон бұл сұрақты қоя отырып әйелдер мен құлдар арасында қандай да бір ұқсастықтарды анықтауға тырыспайды. Платон әйелдің табиғаты туралы мәселені сыртқы ұқсастық әдісімен емес, тақырыптың

мәніне тікелей қатысты салыстырумен, атап айтқанда, әйел табиғатын әйелмен салыстыру шеңберінде қояды. Мысалы, дүниеде шашынан аздап айрылған таздар бар. Және, бірде-бір тал шашы жоқ таздар бар. Сол біз олардың бір-бірінен айырмашылықтары бар-жоғын анықтауымыз керек пе? Жоқ, әрине. Өйткені мұндай мәселеде адамдардың физикалық немесе рухани болмысындағы ерекшеліктерін емес, тек осы әрекет түріне қатысты нәтижелерін ескеруіміз керек. Таз болу адамның дана немесе батыл болуынан емес. Таз болу-болмау адамның (шаруаның немесе жауынгердің) өз міндетін орындауына кедергі келтірмейтін болса, әйел ағзасының ерекшеліктері, атап айтқанда, балаға жүктілік – әйелдің өз міндетін атқаруына кедергі келтіре ме? дейді Платон. Осылайша Платон физиологиялық ерекшеліктердің әлеуметтік өмірге мүлдем қатысы жоқ екенін көрсетті. Платон пікірінше, әйел де, ер адам сияқты, құқықтар мен міндеттерге ие. Сондықтан Платон әйелдердің поэзиядан, музыка, гимнастика, математикадан хабардар болғанын қалады. Анатомиялық-физиологиялық айырмашылықтарына қарай ерлер мен әйелдердің әрқайсысының міндеттері мен құқықтары түрліше болғанмен барлығының әрекеттері қоғамдық игілікке бағытталуы тиіс екенін тұжырымдады «мінсіз мемлекет» жобасының авторы. Платон әйелдің табиғаты туралы мәселені шешуде әйел затының табиғи жаратылысын емес, қоғамдағы орнын анықтау керек екенін, әйелдің ерлердікімен салыстырғандағы тәндік айырмашылықтарын емес, ойлау және іскерлік қабілеттері бойынша салыстыру қажеттігін тарихта бірінші болып айтты: «Бірдей табиғи қасиеттер екі түрлі жыныстағы тірі тіршілік иелерінде де кездеседі, табиғатынан әйел де, ерлер те барлық істерге қатыса алады, бірақ әйел жаратылысы бойынша ерлерден әлсіз» болғанмен, «әйелдер іскерлік міндеттерін орындау жағынан ерлерден әлдеқайда жақсырақ» екенін нақты айтты. Платон өзінің мінсіз мемлекет жобасында «Әйелдер өз қабілеттерін ерлердікімен тең болатындай немесе тіпті асып түсетіндей дамыта ала-

ды, әйелдер ерлер сияқты музыкалық өнерді, гимнастика мен әскери істерді оқып, бірдей білім ала алады, сондықтан олар өз қабілеттеріне сәйкес идеалды мемлекеттің кез келген деңгейлерінде - билеушілік (философтық) кәсіппен де айналыса алады» деген болжамға жақын келді [9].

Ерлердікі саналатын салалармен айналысу әйел табиғатына қайшы келмейтінін дәлелдеу үшін ол болашақта әйелдердің «ерлер» кәсібімен айналысу мүмкіндігіне қатысты: «Бұл біздің (әйелдер туралы) ережелердің орындалмайтын негізсіз тілектер дегенді білдірмейді, өйткені біз (әйелдер) табиғатына сәйкес заң бекіттік. Керісінше, біздің заманымызда табиғатқа қайшы келетін құбылыстар байқалады». Әділет ұғымын Платон әрбір адамға «өзін-өзі жасау» мүмкіндігі ретінде түсіндірді.

Аристотель: әйелдер, құлдар сияқты, қожайынға бағыну үшін жаралған

Аристотель өзінің «Саясат» трактатында әйел құқықсыздығын - құлдардың құқықтарының жоқтығын негіздеумен байланыстыра отырып ақтауға тырысты. Платонның идеясына қарсы пікір ретінде Платонның ұстазы Сократтың «Спарта мемлекетінің құлау себебі спартандық әйелдердің құқықтарының шамадан тыс көп болуына, асқан еркіндігіне байланысты болды» деген сөздерін келтіре отырып негіздейді. Спартада илот-құлдардың жүріс-тұрысын бақылау мәселесінің өз деңгейінде оңтайлы шешілмеуі нәтижесінде көтерілістердің жиіленуі сияқты әйелдердің орны мен тәртібі де толық қадағаланбады деп түсіндіреді. «Аты аңызға айналған Спарта заңгері Ликург ерлерге арналған заңдарды негіздей отырып әйелдердің наразылығына тап болып, әйел табиғатын ауыздықтауға арналған заңдар шығара алмапты. Нәтижесінде Спарта әйелдері сән-салтанатқа шомылып, өздерін шектен шыға еркін де дарақы ұстапты. Ең сорақысы, өздерінің арбауына түскен ерлер арқылы олар мемлекеттік істерді шешуге араласа бастады. Әйелдердің өз табиғи міндеттеріне енжар қарап алшақтауының нәтижесінде Спарта халқының саны азайып, әскери

қуатын жоғалтты. Осы жағдай Спартаның толық құлдырауына әкелді», деген Сократтың пікірін уәж ретінде келтіреді Аристотель [10].

Аристотель спартандық әйелдердің мінез-құлқын мысалға келтіргенмен, әйел табиғатының Платон түсіндірмесімен тікелей дауласуға тырыспайды. Жыныс табиғаты, әйел табиғаты туралы өз көзқарасын биологиялық тұрғыда талдап болып әлеуметтік қырынан қарастыруға көшеді. Бұл жолы Аристотель әйел болмысын құлдың табиғатымен салыстырады. Қорытындысы – әйелдер, құлдар сияқты, қожайынға бағыну үшін жаралған. Әйел - табиғатынан еркектің құлы. «Адамның құл болғаны әділдік пе?» деген сұраққа жауап беру оңай, - дейді Аристотель. Өйткені «билік және бағыну қажет қана емес, сонымен бірге пайдалы. Жаратылыстар туылғаннан әртүрлі болады [олардың кейбіреулері бағыну үшін жаратылғаны сияқты], басқалары билеу үшін».

Спартада да Ежелгі Грецияның полистеріндегі сияқты ресми саясаткерлер мен билеушілер әйелдер емес, ерлер болды. Жеке әйелдердің сахна сыртындағы саяси ықпалы істің мәнін еш өзгерте алмайтын. Спартаның құлдырауына спарталық әйелдердің азғындауы емес, бүкіл Грецияға ортақ себептер – ең алдымен Грек полистерінің әлеуметтік-экономикалық және саяси жүйесінің олигархиялық түрге көшіп азғындауы, қақтығыстары және озық мемлекет құруға қабілетсіздігі болды. IV ғасырдың соңында Спарта мен Афина ғана емес, басқа да грек полистері құлдырауға ұшырап, бүкіл Греция Македония монархиясының қол астына өтті. Әйел табиғаты туралы мәселеде Аристотель метафизикалық негіз ретінде жаратылыс бастаулары туралы жыныс теориясын келтіреді [11]. Ер адам - қозғалыспен пайда болу бастауын - мақсатты себеп пен форманы бейнелейді, ал әйел - материяны, пассивті материалдық принцип. «Әйел жынысы өздігінен тумайды, өйткені оған коммуникациялық қозғалыс пен анықтаушы бастама қажет». Аталық бастама, Аристотельдің көзқарасы бойынша, ұрыққа субстанция емес, таза форма мен қозғалыс береді. Ұрықтың тууы мен өсуіне әйел жынысының үлесі тек субстанция беруінде, форма мен қозғалысты

емес. Демек, аталық ұрық - әйелдің емес, тек ерлердің жаратушылық әрекетінің нәтижесі, деген қорытынды шығады. Содан соң, Ерлердің денесі әйелдерге қарағанда жылы болады, өйткені аталық бастама қозғалғыш. Қозғалғыштығына байланысты ерлердің ұрықтары жиі зақымдалатыны рас. Екіншіден, аналық ұрықтың салқындығы мен қозғалысының баяулығы теріс әсер береді. «.. ананың құрсағындағы әйел жынысты сәбидің ұрығы ер баланың ұрығына қарағанда ұзағырақ бөлінеді, ал туылғаннан кейін әйелдер ерлерге қарағанда барлық кезеңдерін: жетілу, гүлдену мен кәрілікті ерте аяқтайды, өйткені олар табиғатынан әлсіз және суық, демек әйелге тән қасиеттер табиғи кемшіліктің бір түрі ретінде қарастырылуы тиіс» дейді Аристотель. Шындығында, Грек полистеріндегі әйелдер өмірінің қысқа болуына тұрмыс жағдайларының нашарлығы себеп болды, деуге толық негіз бар. Ал Аристотельдің басына өзі «жыныстар табиғаты» деп атап отырған құбылыстың әлеуметтік жағдайларға тәуелді болуы мүмкін екендігі туралы ой келмеді. Аристотель дүниеге сәби әкелу мәселесінде «әйелдер ер адамның ұрпағына жан беруде материал рөлін атқарады» деп тұжырымдады. Аристотель пікірінше, әйел адам өсуге және қозғалуға қабілетті, белгілі дәрежеде рационалдыққа ие. Алайда әйел рационалдығының қуаты жоқ. Әйелде сәбиге жан беретін элемент – энтелехия жоқ, сондықтан әйел – жаңа өмірді бағып-қағатын ыдыс-қорап, сәбидің жарық дүниеге шығар жолындағы аялдамасы ғана.

Аристотельше, жан, рух – белсенді бастама. Жаңа өмірді ерлік, аталық рух қана туындатады. Әйел бойында материалдылықтың басым болуы сәбидің адамгершілік жетілуіне басты кедергі. Ұрпағының жағымды қасиеттерге ие болуына әйел адамның ықпалы жоқ. Екі жынысқа бөліну, әсем мен құдіреттінің - олай еместерден жақсырақ екендігінен, ал жақсылар нашардан ажырауға тиістілігінен туды, деп санады грек энциклопедисі. Ақылға қонымды негіз бен форманы қамтитын Бастапқы қозғаушы Себеп өзінің табиғаты бойынша материядан озық және құдіретті болғандықтан,

жоғарының төменгіден ажырап, бөлініп шығуы қисынды. Тірі тіршіліктің тууы барысында аталық аналықтан бөлінеді. Өйткені озық да құдіретті - қозғалыстың бастамасы. Қозғалыс – аталық, ал материя - әйелдік бастама. Аталық принцип ұрпақ келтіру мақсатында аналық бастамамен бірігіп араласады, өйткені бұл мәселе екеуіне де ортақ».

Жан тәнге үстемдік етеді, ақыл сезімді билейді - бұл адамға пайдалы және қажет. «Ерлерге қатысты әйел де солай: біріншісінің болмысы жоғары, екіншісі төмен, біріншісі билеуші, екіншісі бағынышты». «..Кейбір адамдар табиғатынан азат, басқалары құл болып табылатыны анық және солай болу олар үшін пайдалы да әділетті». Құл да, әйел де «жанды құрал» ретінде қожайынға, ер адамға тиесілі. Құрал ретінде әйелдің құлдан айырмашылығы - оның «табиғатының жасампаздығы», яғни ұрпақ келтіруі. Ал құл түрлі табиғи емес заттарды жасайды. Аристотель үшін әйелдің міндеті құлдықінен маңызды, өйткені бір ғана нәрсені орындау көпфункционалық міндеттен әлдеқайда сапалы нәтиже береді. Әйелдің басты мақсаты, оның пікірінше, тек үй шаруасымен қатарласа жүруі мүмкін, бірақ ер адамның қатаң бақылауында болу.

Аристотель, табиғаты құлдыққа алдын ала бейімделгендер туралы жалпы қабылданған және теориялық негізделген көзқарасқа қосымша, балама көзқарасты да құптады. Ол бойынша, «қожайынның құлға билік етуі - табиғи емес; заң бойынша біреуі құл, екіншісі еркін, ал табиғаты бойынша ешқандай айырмашылық жоқ». Өйткені, адамдар зорлық-зомбылыққа, құлдық жағдайға әскери әрекеттердің нәтижесінде тап болады. Осы екінші көзқарастан туатын түйін: қожайынның құлға билігі - зорлық-зомбылыққа негізделгендіктен - әділетсіз. Аристотель зорлық-зомбылық - құлдықтың бастауы екенін және бүгін қожайын болған адамның ертең құл болып шығуы мүмкін екенін ескертеді. Сонда, табиғаты бойынша құл мен заң бойынша құлды қалай ажыратуға болады? деген сұрақ туындайды. Аристотель, құлдар - табиғаты бойынша варварлар екенін, ал эллиндер құлдық жағдайға тек күшпен түсетінін тұжырымдады. Бұл – со-

фистерден жеткен идея, әрі, гректердің этноцентрлік көзқарасына сәйкес келетін пікір еді.

«Мемлекет» трактатында: «Неке мен отбасылық одақты құрудың және мемлекетті сақтаудың ең жақсы және жалғыз мүмкін жолы - әйелдер мен балалар барша ерлерге ортақ болғанда қамтамасыз етіледі» деген Платонның пікірінше, некелік қатынастар өзара сүйіспеншілікті негізге алу арқылы табиғи түрде құрылады. Бұл жерде Платонның ер мен әйелдің өзара тартымдылығын берік байланыс ретінде, неке мен отбасы одағының қажетті негізі деп санауы аса маңызды. Платон пікірінше, жыныстық махаббат - сүйіспеншіліктің ең жоғары сапасы, ол бірегей және алмастырылмайды, әркім өз «жартысын» тапқанда ғана толық адамға айналады. «Мереке» диалогында комедиант Аристофанның (б.з.д. 444-387/380) атынан айтылатын аңызда ерте замандарда андрогиндер тіршілік еткенін, Зевс андрогиндерді екіге - ерлер пен әйелдерге бөлгеннен кейін оның әрқайсысы өз «жартысын» іздеумен әуре болып кеткені туралы аңыз баяндалады [12].

Әйгілі зерттеуші А.Ф. Лосевтің Платонның шығармашылығына берген сипаттамасы ұлы идеалистің «жыныстық мәселе» бойынша көзқарасына барынша сәйкес келеді. «Платонда догматика кем. Оның философиялық әдісі – аса өткір сын және үздіксіз жалғасатын диалектика әдісі» - деген болатын А. Ф. Лосев. Шынында да, бұл сөздер Платондық философиядағы жыныс концепциясын ұғынуға басты бағдар бола алады [13].

Көшпелі дүниедегі әйел орны

Антикалық өркениетпен қатарлас дамыған көшпелілер әлемі элладалықтар үшін ертеден-ақ терра инкогнито болуымен тартымды да үрейлі әсер тудыратын. «Скифия» туралы алғашқы еңбектер ежелгі дәуірде пайда болды. [14]. Антикалық тарихшылар көшпелілерді «Құдайдың қасіреті», жойылу мен өлім әкелетін варварлар ретінде сипаттап, Дала өркениетінің бейнесін кентавр (жартылай адам, жартылай ат) және әйгілі Аттила түрінде елестетіп «Құдайдың қасіреті», жойылу мен өлім әкелетін варварлар деп

санады. Данте Аттиланы өзінің «Құдіретті комедиясындағы» (1321) кейіпкерлердің біріне айналдырып, оны «жердің қасіреті» деп атады. Ал XVII ғасырда өмір сүрген француз ақыны және драматургі, француз трагедиясының атасы саналатын Пьер Корнейль «Аттила» пьесасын жазды, оны Мольер труппасы 1667 жылы сахнада қойды. Неміс тарихшысы, тарихи романдардың авторы Феликс Дан да 1888 жылы өзінің «Аттила» атты тарихи романын жазды. Көшпелілерді басқаруға көнбейтін дүлей күш түрінде сипаттағандар қатарына Геца Гардони, Евгений Замятин, Луи де Вол, Соловьев Анатолий, Бувье-Ажан М., Дитрих Уильям, Michael, Christopher Kelly, Геннадий Левицкий, т.б. жатқызуға болады. Олардың туындылары қазіргі зерттеушілер үшін маңызды дерек көздері болып табылады.

Дэвид Энтони өзінің «Жылқы, доңғалақ және тіл» атты монографиясында Дон мен Еділдің төменгі жағындағы скиф-сарматтардың әскери қорымдарындағы мүрделердің 20%-ы ерлер сияқты әскери киім киінген әйелдер болғанын айта келіп бұл құбылыс ертедегі гректердің амазонкалар туралы мифтерге дем берген болуы мүмкін, деген болжам жасайды. Шамасы, көрсетілген аймақтағы скифтерде ерлерге тән саналатын жетекші рөлдерді әйелдерге беру дәстүрі кең тараған болса керек [15, с. 329].

Ерлер қауымының сүйікті ермегі саналған соғыстар аңызға айналған амазонкаларға да тән болғаны Эдуард де ля Барра Дюпарктың «Әйелдердің әскери тарихы» кітабында баяндалған [16]. Спарта арулары сияқты, Қазақстан және Азия аумағындағы Ұлы Даланы мекендеген халықтардағы әйелдер қауымы отбасылық берекенің ұйытқысы-сақтаушысы ғана емес, жауынгерлері де болды. Бұған дәлел - Плато Карпинидің «Моңғол тарихындағы»: «Қыздары мен әйелдері де ерлер сияқты атқа асқан ептілікпен мінеді. Сондай-ақ, олардың иілген садақтарды қалай көтергенін көрдік. Ерлерімен қатар әйелдері атқа асқан шеберлікпен мінеді және ұзақ шабады» деген жолдары куә [17].

Орыс патшасына бодан болған қаралы XVIII ғасырдан бастап ұлттық болмысын жоғалтқан Қазақ Хандық дәуірі әйелінің

көшпелі қоғамдағы орны құрметті де маңызды болды. Бұл туралы қазақ ақын-жыраулар шығармашылығынан және нақыл сөздерінен түсінік аламыз. Қазақы ортада отбасылық мүдденің жоғары тұруы әйелдердің қоғамдық-әлеуметтік белсенділігіне кедергі болған жоқ: өнер саласында атағы жалпақ жұртқа жайылған белгілі әншілер, ақындар, майталман күйшілер болды. Тарихта болған Болған ана, Домалақ ана, Дарабоз ана, Қарқабат ана, Қызай ана, Найман ана, Ұлпан аналар - рулы елдің бүтіндігіне қызмет еткен қайраткер тұлғалар болса, Қарқабат, Абақ, Қызай т.б. аналар рулы елдің ұранына айналып (Е.Мүсірепов), сол рудың атына негіз болды.

Ру-тайпа бірлігін, ел тұтастығын сақтаған Баршын атымен Сыр бойындағы қала Барышкент (Қыз қала) деп аталған; Сарысу бойында Болған ана, Белең ана, Жұбан аналарға күмбез орнатылған (Ә.Марғұлан).

Дәстүрлі дала мәдениетінде әскер басқару, қол жию, майданда қан төгу қазақ қыздарына қалыпты жағдай болған. Мысалы, Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысқа Кенесарының қарындасы Сәмеке ханның жары Бопай өзінің алты ұлын ертіп барып қосылады. Оның қозғалыс кезінде 600 адамдық жасақты басқарып, Аман-қарағай дуанына шабуыл жасағаны белгілі. Азамат соғысында Айғыз Көшкімбайқызы Аякөз шебінде соғысып, Колчак әскері қолынан қаза табады.

Сондай-ақ, ақылды әйелдердің тоқтамды сөзіне ерлер тоқтаған. «Айман-Шолпан» оқиғасында Айманның ғашығы Әлібектің Көтібардың елін шауып, араз болғандығы аян. Кейін Айманның: «Екеуің екі елдің батырысындар, ер шекіспей бекіспейді, бір-біріңе шаққан малдарыңды қайтарып, енді дос болың-дар», - деген сөзіне тоқтап, Көтібар Айманды Әлібекке өз қызындай ұзатып салып, той жасап береді. Байырғы қазақ қоғамында қазақ әйелінің әлеуметтік еркіндігі де болды. Қазақ әйелдері ұзын жең, кең етекті көйлек киіп денелерін жасырғанымен, бет-жүзін ашық ұстаған [18].

Қорытынды

Түйіндей келе, әйел затының табиғаты, тарихи-әлеуметтік орны туралы тарихи

теорияларды екі топқа жіктеуге болады. Біріншісі – әйелдің кемелсіздігін табиғи құбылыс деп танып, әйел статусының әлеуметтік рөлмен байланыстылығын елемей, әйел затының ерлерге бағынуын мызғымайтын табиғи құбылыс, әйел – отбасы, ошақ қасылық қолжаулық қана, деген түсініктер. Бұл – Аристотельдік пайым. Әйгілі эрудит, антикалық энциклопедист Аристотельдің әйел теңдігі туралы мәселеде қарапайым патриархалды ұстанғаны нағыз парадокс [19]. Керісінше, 80 жыл өмір сүрсе де ешқашан некеде болмаған идеалист Платон гендерлік теңдік мәселесінде үлкен секіріс жасады. Жеке меншіктің жауы болған Платон, адамзат иеленген жалғыз жеке сүйіспеншілік ұяшығы - «отбасыны» да жалпы институтқа айналдыруға тырысқаны белгілі. Ол махаббатқа негізделген отбасыны - тиімді де мінсіз мемлекет құру жолындағы қоғамдық меншікпен біріктіруге ұмтылды. Әрі, өз теориясында ер мен әйелдің өзара сүйіспеншілігі - некенің ең берік байланысы екені туралы маңызды ой түйіндеді. Және әйел азаттығы мәселесінде әйелдің эмансипациясының маңызды шарттарының бірі әлеуметтік жағдай екендігі туралы мәнді қорытынды жасады. Платонның неке мүмкіндігі материалдық қажеттіліктен емес, коммерциялық есептен емес, өзара сүйіспеншіліктен туатын жүйе екендігі туралы пікірі гендерлік теңдік идеясының алғашқы бастауы болды. Яғни, Платонның әйел табиғаты туралы түсіндірмесі - феминизмнен бірнеше ғасыр бұрын пайда болған және іргелі негізделген алғашқы феминистік теория деп тұжырымдауға болады. [20].

Ал «Платон менің досым, алайда ақиқат - қымбат» деп ұрандатқан білімпаз Аристотель әйел теңдігі мәселесінде патриархалды түсінікті жақтады. Әйелдердің ер адамға бағы-нышты жағдайын әлеуметтік теңсіздік деп емес, қалыпты жағдай ретінде қабылдады. Антикалық ойшылдардың, әсіресе Аристотельдің әйелге деген көзқарасы кейінірек Ортағасырлық діни философияның әйел заты - жетілмеген тіршілік иесі, демек, нәпсінің объектісі ғана бола алады, деген дәстүрлі пікіріне негіз болды. Күнәһар және жетілмеген әйел табиғатын ақтау схемалары әйелдерді Ортағасырлық

Батыстың әлеуметтік тәртібіне қосудың теориялық негіздемесі болды [21].

Платонның әйелдер мен ерлер арасындағы теңдік идеясы туралы дәлелі және оның утопиялық мінсіз мемлекетіндегі әйелдерді ерлермен тең ету жобасы түсіндірілді. Аристотельдің таптық және гендерлік құлдықтың идеялық негіздемесі талданды.

Ежелгі Қазақстандағы және Азия аумағындағы әйел статусы, Спартадағыдай, қоғамдық құрылымның, әлеуметтік тәртіптердің демократиялық сипатымен, наным-сенім культі мен тауар-ақша қатынастарының дамымағандығымен, меншік түрлерімен және сыртқы шабуылдардың қауіп-қатері жағдайында жоғары шоғырлануды талап ететін әскери тұрмыс-жағдайларға байланысты айқындалды.

Ежелгі дүниеде үй құлының деңгейінде болған әйел жағдайы туралы мәселенің біртіндеп әйел эмансипациясына қарай бет алуы – адамзат мәдениетіндегі гендерлік ұғым аясының ауқымдылығы мен тарихи диалектикалық үдерісін бейнелейді. Адами эволюция өркендеген сайын әлемдік руханият пен ғылым нағыз ақиқатқа жақындау мүмкіндігі ұлғаяды. Ал қоғам тарихындағы әйел рөлі туралы лайықты пікір қалыптасуының өлшемдерін анықтау дағдарысты жағдайларда дұрыс бағыт-бағдар жасауға бейімдейді. Әйелдер мен ерлердің орнын анықтау ғана емес, әйелдер қауымының саяси, экономикалық, әлеуметтік үдерістерге қатысын, қоғамдық белсенділігін анықтау мен жалпыадамзаттық құндылықтарды насихаттауда жаңылмау аса маңызды.

Әдебиеттер тізімі:

1 Женщины в древних Афинах // [Электронды ресурс] URL: <https://ru.wikipedia.org> (Қаралған күні: 03.10.2023)

2 Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. - М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1961. - Т. 21. - С. 34-85.

3 Положение женщин и детей в Древней Греции // [Электронды ресурс] URL: <https://dzen.ru/a/Y-KXbxO-WTSGkugv> (Қаралған күні: 02.10.2023)

4 Гинекей // [Электронды ресурс] URL: <https://ru.wikipedia.org> (Қаралған күні: 07.10.2023)

5 Лиht Г. Сексуальная жизнь в Древней Греции. — М.: КРОН-пресс, 1995. - 400 с.

6 Гетеры. Сексуальная жизнь в Древней Греции // [Электронды ресурс] URL: <https://history.wikireading.ru> (Қаралған күні: 1.10.2023)

7 Платон. Законы. - М.: Мысль, 1994. - 830 с.

8 Абдрасилова Г.З. Философия: Тарихи-теориялық дискурс. - Алматы: Әл-Фараби ат. ҚазҰУ, 2018. – 358 с.

9 Хитрук Е.Б. «Женский вопрос» в философии Платона // *Идеи и идеалы*. – 2016. – №2. - Ч.1. - С. 40-52.

10 Аристотель. Политика. – Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – С. 376-644.

11 Аристотель. О возникновении животных. – Москва: Издательство Юрайт, 2021. – 203 с.

12 Платон. Федон. Пир. Федр. Парменид: пер. с древнегреч. – М.: Мысль, 1999. – 528 с.

13 Лосев А.Ф., Тахо-Годи А.А. Платон. Аристотель. – М.: Молодая гвардия, 2005. - 391 с.

14 «История» от Геродота, параллельно на английском/греческом // [Электронды ресурс] URL: <https://www.sacred-texts.com> (Қаралған күні: 07.10.2023)

15 David W. Anthony. The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World. – Princeton University Press, 2007. – 558 s.

16 Дюпарк Э. Воительницы: О самых прекрасных и самых бесстрашных. – Москва: Эксмо, 2007. – 318 с.

17 Иоанн де Плано Карпини. История монголов. – М.: ИДВ РАН, 2022. – 383 с.

18 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі // *Энциклопедия*. – Алматы: DPS, 2011.

19 Жеребкин С. Гендерная проблематика в философии. – Ч.1. – Харьков: ХЦГИ; СПб.: Алетейя, 2001. – С. 390-426.

20 Okin S.M. *Philosopher Queen and Private Wives: Plato on Women and the Famile* // *Philosophy and Public Affairs*. – 1977. – № 6 (4). – P. 345-369.

21 Мархинин В.В. Античная Греция: идея гендерного равенства // *Философская мысль*. – 2016. – №7. – С. 23-48.

Transliteration

1 Zhenshhiny v drevnih Afinah [Women in ancient Athens] // [Jelektrondy resurs] URL: <https://ru.wikipedia.org> (Qaralghan kuni: 03.10.2023). (in Russ)

2 Jengel's F. Proishozhdenie sem'i, chastnoj sobstvennosti i gosudarstva [Origin of the family, private property and the state]. – М.: Gos. izd-vo polit. lit-ry, 1961. – Т. 21. – С. 34-85. (in Russ)

3 Polozhenie zhenshhin i detej v Drevnej Grecii [The situation of women and children in ancient Greece] // [Jelektrondy resurs] URL: <https://dzen.ru/a/Y-KXbxO-WTSGkugv> (Qaralghan kuni: 02.10.2023). (in Russ)

4 Ginekej [Gynekey] // [Jelektrondy resurs] URL: <https://ru.wikipedia.org> (Qaralghan kuni: 07.10.2023). (in Russ)

5 Liht G. Seksual'naja zhizn' v Drevnej Grecii [Sex

life in Ancient Greece]. – M.: KRON-press, 1995. – 400 s. (in Russ)

6 Getery. Seksual'naja zhizn' v Drevnej Grecii [Getters. Sex life in Ancient Greece] // [Jelektrondy resurs] URL: [https:// history.wikireading.ru](https://history.wikireading.ru) (Qaralghan kuni: 1.10.2023). (in Russ)

7 Platon. Zakony [Plato. Laws] // Sobranie sochinenij v 4 t. – T. 4. – M.: Mysl', 1994. – 830 s. (in Russ)

8 Abdrasilova G.Z. Filosofija: Tarihi-teorijalyq diskurs [Philosophy: Historical and theoretical discourse]. – Almaty: al-Farabi at. QazUU, 2018. – 358 s. (in Kaz)

9 Hitruk E.B. «Zhenskij vopros» v filosofii Platona [«Women's question" in Plato's philosophy»] // *Idei i idealy*. – 2016. – №2. – Ch.1. – S. 40-52. (in Russ)

10 Aristotel'. Politika [Aristotle. Politics]. – T. 4. – M.: Mysl', 1983. – S. 376-644. (in Russ)

11 Aristotel'. O vozniknovenii zhivotnyh [Aristotle. The emergence of animals]. – Moskva : Izdatel'stvo Jurajt, 2021. – 203 s. (in Russ)

12 Platon. Fedon. Pir. Fedr. Parmenid [Plato. Phaedo. Pir. Phaedrus. Parmenides]. – M.: Mysl', 1999. – 528 s. (in Russ)

13 Losev A.F., Taho-Godi A.A. Platon. Aristotel' [Plato. Aristotle]. – M.: Molodaja gvardija, 2005. – 391 s. (in Russ)

14 "Istorija" ot Gerodota, parallel'no na anglijskom/grechskom ["History" by Herodotus,

parallel to English/Greek] // [Jelektrondy resurs] URL: [https:// www.sacred-texts.com](https://www.sacred-texts.com) (Qaralghan kuni: 07.10.2023). (in Russ)

15 David W. Anthony. The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World. – Princeton University Press, 2007. – 558 s.

16 Djupark Je. Voitelnicy: O samyh prekrasnyh i samyh besstrashnyh [Warriors: Oh the most beautiful and the most fearless]. – Moskva: Jeksmo, 2007. – 318 s. (in Russ)

17 Ioann de Plano Karpini. Istorija mongolov [History of the Mongols]. – M.: IDV RAN, 2022. – 383 s.

18 Qazaqtyn jetnografijalyq kategorijalar, ugymdar men ataularynyn dastyrlı zhyjesi [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names] // Jenciklopedija. – Almaty: DPS, 2011. (in Kaz)

19 Zherebkin S. Gendernaja problematika v filosofii [Gender problems in philosophy] // Vvedenie v gendernye issledovanija. – Ch.1. – Har'kov: HCG; SPb.: Aletejja, 2001. – S. 390-426. (in Russ)

20 Okin S. M. Philosopher Queen and Private Wives: Plato on Women and the Famile // *Philosophy and Public Affairs*. – 1977. – № 6 (4). – P. 345-369.

21. Marhinin V.V. Antichnaja Grecija: ideja gendernogo ravenstva [Ancient Greece: the idea of gender equality] // *Filosofskaja mysl'*. – 2016. – № 7. – S. 23-48. (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Гауһар Зұлпықарқызы Абдрасилова* аға оқытушы, философия ғылымдарының кандидаты, Мирас университеті, Шымкент, Қазақстан, email: gauhar_abdrasilova@mail.ru
- Сания Жакеновна Едильбаева* доцент, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: edelsann@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-9186-2751
- Меирхан Жантайұлы Спанов* аға оқытушы, доцент, философия ғылымдарының кандидаты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент Қазақстан, email: meir_filosof27@mail.ru
- Гаухар Зулпықаровна Абдрасилова* старший преподаватель, кандидат философских наук, Университет Мирас, Шымкент, Казахстан, email: gauhar_abdrasilova@mail.ru
- Сания Жакеновна Едильбаева* доцент, доктор философских наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: edelsann@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-9186-2751
- Меирхан Жантаевич Спанов* старший преподаватель, доцент, кандидат философских наук, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауезова, Шымкент, Қазақстан, email: meir_filosof27@mail.ru
- Gauhar Zulpykarovna Abdrasilova* Senior Lecturer, Candidate of Philosophical Sciences, Miras University, Shymkent, Kazakhstan, email: gauhar_abdrasilova@mail.ru
- Saniya Edelbay* Associate Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: edelsann@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-9186-2751
- Meirkhan Zhantaevich Spanov* Senior Lecturer, Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, South Kazakhstan State University named after. M. Auevov, Shymkent, Kazakhstan, email: meir_filosof27@mail.ru

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ ЖӘНЕ ФИЛОСОФИЯ

¹С.М. Мамытова, ²А.Б. Айтбаева, ³А.Ә. Рыскиева, ¹Н. Муминов

АҢДАТПА

Адамзат тарихында әрбір халық ұлт және мемлекет болып қалыптасуында сан түрлі даму жолынан өтті. Ұлттық идея мен ұлттық философияның пайда болуы халықтың ел, мемлекет болып ұйысуына көмектесті. Ұлттық идеяның қалыптасуы мен дамуына өзіндік әр түрлі факторлар ықпал етеді, соның бірі халықтық көркем шығармашылық болды. Халықтың көркем шығармашылығы ұлттық идея мен оның философиясының дамуына серпін берді. Қазіргі кезде әлем халықтары арасынан өзінің ұлттық болмысының тіктеліп, дамуында халықтық шығармашылық пен әдебиеттің көмегі аса маңызды болғаны байқалады. Бұл ғылыми мақалада халық шығармашылығының, өнер мен мәдениеттің ұлттық идея мен ұлттық философияны қалыптастырудағы қызметі мен рөлі қарастырылған. Мақаланың негізгі ғылыми мақсаты – көркем шығармашылықтың ұлттық сананы дамытуға қосқан үлесін анықтау. Жұмыста ұлттық идеяның қалыптасу жолдары мен оның әртүрлі халықтар арасындағы даму ерекшеліктері салыстырмалы талдау арқылы қарастырылады. Қазақ халқының салт-дәстүрі мен көркем шығармашылығына, сондай-ақ олардың қазақ ұлттық философиясының дамуына ықпалына ерекше назар аударылады. Ұлттық идея мен философияның әрбір халық үшін қажеттілігі мен маңызы туралы қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: ұлттық идея, философия, шығармашылық, әдебиет және өнер, ұлттық бірегейлік.

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

² «Narxoz» университеті, Алматы, Қазақстан

³ Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Н. Муминов,
n.muminoff@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Мамытова С.М.,
Айтбаева А.Б.,
Рыскиева А.Ә.,
Муминов Н. Көркем шығармашылықтағы ұлттық идея және философия // Адам әлемі. – 2024. – №3(101). – Б. 25-36.

Национальная идея и философия в художественном творчестве

Аннотация. В истории человечества каждая нация прошла различные этапы развития, становясь государством и формируя свою национальную идентичность. Одним из ключевых факторов в этом процессе было возникновение национальной идеи и национальной философии. Важную роль в формировании и развитии этих концепций сыграло народное художественное творчество. В современном мире творчество и литература народов оказывают значительное влияние на развитие национального самосознания. В данной научной статье рассматриваются функции и роль народного творчества, искусства и культуры в формировании национальных идей и национальной философии. Основной научной задачей статьи является определение вклада художественного творчества в развитие национального сознания. В работе изучаются пути формирования национальной идеи и особенности её развития у различных народов через сравнительный анализ. Особое внимание уделено традициям и художественному творчеству казахского народа, а также их влиянию на развитие казахской национальной философии. Делается вывод о необходимости и значимости национальной идеи и философии для каждой нации.

Ключевые слова: национальная идея, философия, творчество, литература и искусство, национальная идентичность.

National Idea and Philosophy in Artistic Creativity

Abstract. Throughout human history, each nation has undergone various stages of development, becoming a state and forming its national identity. One of the key factors in this

process has been the emergence of national ideas and national philosophy. Folk artistic creativity has played an important role in the formation and development of these concepts. In the modern world, the creativity and literature of peoples have a significant impact on the development of national consciousness. This scientific article examines the functions and roles of folk creativity, art, and culture in the formation of national ideas and national philosophy. The primary scientific objective of the article is to determine the contribution of artistic creativity to the development of national consciousness. The paper explores the ways of forming national ideas and the features of their development among different peoples through comparative analysis. Special attention is given to the traditions and artistic creativity of the Kazakh people, as well as their influence on the development of Kazakh national philosophy. The article concludes with the necessity and significance of national ideas and philosophy for each nation.

Key words: National Idea, Philosophy, Creativity, Literature and Art, National Identity.

Kіріспе

Адамзаттың бай тарихында әр ұлттың дамуы мемлекет болып қалыптасып, ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың әртүрлі жолдарымен белгіленеді. Бұл процестің негізгі аспектілерінің бірі - халықтардың шығармашылық көріністерімен табиғи түрде байланысты ұлттық идеялар мен философиялардың пайда болуы мен эволюциясы. Көркем шығармашылық, әдебиет пен мәдени көрініс ұлттардың рухын танытып қана қоймай, олардың ұжымдық санасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Сонымен бірге ұлттың мәдени тәуелсіздігі мен бостандығын қамтамасыз ету бағдарламасын әзірлейді, азаматтардың ұлттық бірегейлігі негізінде олардың саяси мінез-құлқының мақсаттарын қояды. Ал ұлттық идея – бұл көбінесе әлеуметтік-философиялық немесе қоғамдық-саяси мәтіндер түрінде ұсынылатын, оның уақытша болмысына қатысты ұлттық сананы жүйелі түрде реттеуші күш. Ұлттық идеяның мәні халықтың тарихи тағдырының басталуы, оның генетикалық шығуы, оның өмір сүру мақсаттары, тарихи және мәдени миссиясы, іргелі құндылықтық көзқарастары, әлемдегі орны, көршілермен қарым-қатынасы, оның бірегейлігінің негіздері, болашағы мен ұлттық сипаттағы ерекшеліктері осы халықтың этностық болмысының мазмұнында көрініс тапқан.

Ұлттық идея мен ұлттың философиясын қалыптастыру ел іргесін тіктеу мен құру үдерісінде ерекше маңызға ие екенін ешқашан ұмытпаған абзал. Жас ұрпақтың ұлттық бірегейлікке ие болуы сөзсіз ұлттық идеяны түзетуге әкеледі. Қазіргі әлемдегі идеологияның өзектілігі мен қажеттілігі туралы мәселе осы кезеңде қоғамда бұрынғыдай

қызу пікірталас тудырады. Алайда бұл мәселе, шын мәнінде идеология мемлекет пен қоғамға қажет пе, жоқ па, қай идеология азаматтардың көпшілігінің қажеттіліктерін жақсы көрсетеді деген сұрақтар төңірегінде өрбиді. Осындай сауалдар тақырыптың өзектілігін арттыратыны күмәнсіз [1, 160-161 б.].

Мемлекет үлкен әлеуметтік топ ретінде белгілі бір идеологияға ие болуы керек, өйткені ол белгілі бір әлеуметтік топтың негізгі мүдделерін білдіретін және адамдарды белгілі бір әлеуметтік әрекеттерге итермелейтін идеялар жүйесі екені белгілі. Бұл мемлекет жалпыұлттық мүдделерді білдіреді және қорғайды, құқықтық нормалар арқылы әлеуметтік-саяси, экономикалық, ұлт-тық және отбасылық қатынастардың барлық жиынтығын реттейді, осылайша қоғамның тұрақтануы мен дамуына ықпал етеді.

Мемлекет пен қоғамда идеялардың дамуынан қауымдастықтардың қарым-қатынасы, әлеуметтік мәселелер, қақтығыстар және адамдарды белгілі бір әлеуметтік әрекеттерге итермелейтін негізгі мүдделер көрініс табады. Біртұтас ұлттық қауымдастық міндетті түрде ортақ идеологияға ие болады және оның мүшелерінің көпшілігі ұлттық бірегейлік сезіміне ие болады. Ұлттық бірегейліктің қалай пайда болатынын түсіну үшін ұлттық идея мен ұлттық идеология сияқты ұғымдарды жете түсініп, оларға нақты анықтама беру керек.

Келесі кезекте тақырыптың мазмұны көрсетіп отырғандай, ұлттық идеяның дамуындағы көркем шығармашылықтың орны мен рөлін көрсету де маңызды болып отыр. Өйткені дәстүрлі шығармашылық – кез келген халықта ұлттық идеяның дамуына ерекше серпін беретін сала. Ғылыми мақаланың алға қойып отырған

міндеттерінің бірі – «ұлттық идея» мен оның қай дәрежеде, қалай және қашан да болмасын шығармашылықтың ықпалы екенін анықтау, соған сәйкес көркем шығарманың ұлттық түсінік пен болмысқа қатысты кейбір өлшемдерді негіздеу болмақ [1, 160-161 б.].

Сонымен қатар бұл саланы зерттеу де маңызды. Атап айтқанда, тарих көрсеткендей халық батырлары мен олардың ерлігінен туған шығармалар, фольклор мен ел арасынан шыққан шығармашылық туындылар ұлттық бірегейлікті құрметтеуге байланысты мемлекеттік мерекелер мен ұлттық рәсімдер мұны нақтылай түседі. Ұлттық идея мен философияны және ұлттық бірегейлікті қамтамасыз ететін ұлттық құндылықтарды сақтау мен қайта қараудың ұқсас тәжірибесі нәтижесінде ұлттың саяси ғана емес, сонымен бірге мәдени мағынада бірігуіне әкеледі, бұл өз кезегінде мемлекеттің бірлігі мен тұрақтылығын сақтайды [3, 64-66 б.].

Әдіснама

Зерттеудің негізгі материалдары – тақырыптың мазмұнын көрсететін шығармашылық жұмыстар. Бұл зерттеу тек бір ұлттың немесе бір халықтың шығармашылығы және ғылымымен шектелмейді. Халық шығармашылығы ұлттық философияны және онымен байланысты идеяларды сипаттауда шешуші рөл атқарады. Бұл жұмыста біз ұлттық идеяны қалыптастырудың жалпы және бірегей аспектілерін көрсету үшін әдебиет, бейнелеу өнері, фольклор, музыка және халық шығармашылығының басқа түрлерін қамтитын әртүрлі шығармашылық көріністерге жүгінеміз.

Олардың әрқайсысы ұлттық идеяның мәнін, оның жеке адамның және жалпы қоғам өміріндегі рөлін түсінуге бағытталған. Сонымен саяси көзқарас осы біртұтастық тұжырымдамасын басқару түрімен қарастыруды болжайды. Ұлттық идея адамдардың белгілі бір этникалық жалпылығының санасын жаулап алған, адамдардың өзіндік ерекшелігіне қарай ішкі өмір сүру қабілеті мен басқа адамдармен қарым-қатынасын өз қалауы бойынша құруға құқылы деген идея ретінде

қарастырылады. Оның негізін елдің тиімді ілгерілеуі мен өркендеуін көздейтін ұлттық мемлекет құру тұжырымдамасы құрайды [4, 10-17 б.].

Қазіргі ғылымда ұлттық идея ұғымын анықтау үшін әртүрлі пәндік және пәнаралық әдістер қолданылады. Зерттеудің негізгі бағыттары саяси, әлеуметтік-мәдени, философиялық, діни, тарихи және көркем -публицистикалық болып, олардың әрқайсысының ұлттық мәні мен мазмұны қаралады. Зерттеудің негізгі әдістері ретінде тарихи талдау, герменевтика және конструктивизм әдістері қолданылды.

Тарихи талдау әдісі уақыт өте келе ұлттық идея мен философияның дамуын бақылауға, олардың қалыптасуына әсер еткен негізгі кезеңдер мен оқиғаларды анықтауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс тарихи контексттер мен оқиғалардың ұлттық идеялардың пайда болуы мен дамуына қалай ықпал еткенін түсінуге көмектеседі.

Герменевтика әдісі мәтіндерді және мәдени көріністердің басқа түрлерін түсіндіру үшін қолданылады, бұл шығармашылық жұмыстарда қамтылған мағына мен символизмді тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл ұлттық сананы қалыптастыру үшін маңызды болуы мүмкін жасырын мағыналарды анықтауға көмектеседі.

Конструктивистік әдіс ұлттық идеяны жаңа әлеуметтік шындықты тудыратын дискурсивті ұғым ретінде қарастырады. Оның көмегімен біз ұлт, оның құндылықтары мен болмысы туралы тың идеялардың шығармашылық арқылы қалай жасалып, таралатынын талдаймыз. Бұл тәсіл өнер мен әдебиеттің қоғамдық қабылдауды қалыптастырып, ұжымдық санаға әсер ету тетіктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Осылайша, осы әдістерді пайдалана отырып, біз ұлттық идея мен философияның қалыптасуы және даму процестерін жан-жақты және терең түсінуге ұмтыламыз. Сондай-ақ зерттеуде әртүрлі халықтардың ұлттық идеяларының салыстырмалы талдауы бар, бұл олардың қалыптасуындағы бірегей және ортақ белгілерді анықтауға мүмкіндік береді. Қазақ халқының салт-дәстүрі мен көркем шығармашылығына

ерекше назар аударылып, олардың қазақ ұлттық философиясының дамуына ықпалы тұрғысынан қарастырылады.

Әр түрлі шығармашылық құндылық қатынастары адам тәрбиеленетін мәдени ортамен тығыз байланысты пайда болады және дамиды. Философтар мен әлеуметтанушы және қоғамтанушы ғалымдардың тұжырымдарына сәйкес жеке тұлғаны рухани дамыту және қалыптастыру үдерісінде адам әлеуметтік қауымдастықтың барлық мүшелері үшін ұқсас маңызы бар рәміздерді, идеяларды, дәстүрлерді, әдеттер мен әдет-ғұрыптарды игереді. Мысалы, Э. Дюркгейм «Қоғам-бұл адам сана-сының синтезі», ал дін қоғамда интеграциялық реттеуші және ұйым-дастырушылық рөл атқарады деп сенді [5, 225 б.]. Қоғам – діни культ пен догмалардың субъектісі де, объектісі де, ол құдай да, сенуші де тарихты бір ғана түсіну – ұлттық сананың ажырамас бөлігі. Атап айтқанда көркем шығармалар мен олардың кейіпкерлері – хандар, батырлар, әскербасылар, императорлар мен басқа ада халық арасынан шыққан лидерлер тарапынан жасалған ерлік істер мен түрлі ұлттық бастамалар ұлттық бірегейлік сезімін қалыптастырудың кілті болып есептеледі.

Сонымен қатар Б. Андерсон, Э. Геллнер, М. Хрох және Э. Хобсбаум сияқты теоретиктердің пікірінше, бүкіл қоғамда – әлеуметтік элиталардан бастап халықтық бұқараға дейін ұлттық сананы таратуда бірдей маңызды рөл атқарады. Т. Иглтон мен Д.Л. Бранденбергер зерттеулерінде де осындай пікірлер [6, 15-21 б.] айтылған. XIX ғасырдың екінші жартысында Еуропаның көптеген елдерінде «ұлттық оянуды» қарастыра отырып, Б. Андерсон ұлттың қалыптасу үдерісін көбінесе ортақ тілден басқа жеке тұлғалардың үлкен қызметінің арқасында жүзеге асырылған үдеріс ретінде анықтайды, бұған әрине шығармашылық пен әдебиет айтарлықтай ықпал етеді [7, 28-35 б.].

Негізгі бөлім **Ұлттық идея және көркем шығармашылық**

Кез келген ұлттық қоғам мен мемлекет өзінің өркениетті мекенін іздеуді

ұлттық идеяны жүзеге асырудан бастайды. Ұлттық идея – белгілі бір қоғам мен мемлекеттегі әрбір адамға ортақ, бір орталыққа біріккен, әрбір адамның жүрегінен шығатын пікірлердің, ойлардың, ұстанымдардың жиынтығы. Ұлттық идея мынадай сұрақтарға жауап береді: қоғам ретінде мәніміз қандай? Тарихи тамырымыз қандай? Қандай мақсатқа ұмтыламыз? Ортақ мақсатымыз және болмысымыздың мәні қандай? Жаһандық контексте орнымыз қандай?

Бұл терең түсінуді және ойлауды қажет ететін күрделі және қарапайым сұрақтар болуы мүмкін. Оларға жауап беру үшін ұлттық идея халықтың мұраттарынан, оның тарихи өткенінен бастау алуы керек. Ол «біз» және «халық» ұғымдарын құра отырып, адамдарды бір тұтастыққа біріктіруі керек. Ұлттық идеяның мақсаты – әрбір жеке тұлғаның, барлық әлеуметтік топтардың және жалпы ұлттың дамуына ықпал ететін, болашаққа ілгері жылжуды қамтамасыз ететін қуатты, ынталандырушы және біріктіруші көзқарасты қалыптастыру. Ұлттық идея ұлтты биік мақсаттарға жетуге шабыттандырып, мәдени-әлеуметтік дамуды ынталандырып, тиесілілік пен бірегейлік сезімін нығайтуы тиіс.

Ұлттық идеяны қалыптастыру мен таратуда көркем шығармашылық басты рөл атқарады. Әдебиет, музыка, сурет өнері және өнердің басқа да түрлері ұлттық мұраттар мен құндылықтарды бейнелеп қана қоймай, оларды жасау мен нығайтуға ат салысады. Тарихи және мәдени дәстүрлер халықтың ұлттық болмысын түсінуіне және қабылдауына көмектесетін көркем шығармалар арқылы беріледі.

Мемлекеттің өмір сүруінде әр кезеңінің өзіне тән саяси-әлеуметтік, мәдени жағдайлары бар және олар ерекше идеологиялық көзқарастарды қалыптастырады. Ұлттық идеяның өзіндік сабақтастығы болып, ол сөзсіз өзгеріске ұшыраса да, әрқашан қоғамның тұрақтылығын, билік құрылымдарының заңдылығын және мемлекеттік тұтастықты қамтамасыз етуге көмектеседі. Алайда, ауқымды мемлекеттік сілкіністер қоғамның барлық аспектілеріне әсер ететін идеологиялық көзқарастардың сабақ-тастығын сөзсіз бұзады. Мемле-

кетте, қоғамда ұлттық идеяны көркем және әдеби шығармашылық пен салт-дәстүрдің көмегі арқылы қалыптастыру үшін, сондай-ақ оны қолдау қоғам мен әлеуметтік қатынастардың өзгеруінің осындай кезеңдерінде қолданыстағы дәстүрлерді жаңарту және жаңа дәстүрлерді ойлап табу маңызды аспект болып табылады [8, 18-25 б.].

Тағы бір маңызды мәселе – қоғамның ұлттық идеяны түсініп, қабылдауының тағы қандай жолдары бар деген мәселе. Ол қалай жұмыс істейді, әр адамның жүрегіне қалай жетеді, адамдардың жан дүниесінен үн тауып, олардың өмірлік ұстанымына айналады. Әр қоғам бұл мәселені шешудің өзіндік жолдарын іздейді. Мектеп, отбасы, қоғамдық институттар, Дін және қасиетті орындар, азаматтық қоғам – бәрі де ұлттық идеяның әрбір адамның өмірінің бір бөлігіне айналуын қамтамасыз етуге бағытталған.

Көркем шығарманың негізгі бөлігі немесе өзегі саналатын әдебиет саласының бұл тақырыптағы маңызы өте үлкен. Кез келген ұлттық әдебиеттің нағыз жауһарлары әлемдік әдебиеттің меншігіне айналады, өйткені олар аса ұлттық болып қала отырып, басқа менталитеттердің тасымалдаушыларымен жаңғырады. Мұндай шығармалардағы рухани мәселелер жергілікті және уақытша болудан қалып, жалпыға ортақ мәнді білдіреді. Одан тыс, көркем әдебиетте берілген шығармалар ұлттық идеологияны дамытуға мол үлес қоса алады.

Осыған байланысты көптеген мемлекеттерде ұлттық мәдениетпен бірге ұлттық идеологияны тарату ісінде әдеби шығармаларды толық пайдалану үшін білім беруді дамыту және реформалау қажет болды. Мемлекеттік элиталық мектептер орта тапты «ең жақсы отандық мәдениетпен» байланыстыра отырып, оларға «ұлы және асыл рух» беріп отырды. Бұл үрдіс негізінен Жаңа заманда орын алып, ол қазіргі кезге дейін жалғасып келеді.

Атап отырғанымыздай, адамзат тарихында ұлттық идеологияны қалыптастырушы және оны дамытушы факторлардың бірі – шығармашылық болды. Көркем шығармашылық әдеби және

басқалай бағытта адам санасына оңай және жан-жақты әсер ете алды. Ұлттық идея мен ұлттық философияның дамуында бұл саланың орны анық байқалды. Шығармашылықтың қоғам санасына ықпал етуі мен ұлттық философияның дамуына қосқан үлесі алғаш батыс елдерінде ерекше байқалған [9, 160-165 б.]. Еуропа мемлекеттерінде ұлтты ұйыстыруда және ұлттық философияны дамытуда әр түрлі деңгейдегі шығармалар негізге алынған. Олардың арасында новеллалар, аңыздар мен атақты жазушылардың өлеңдері мен дастандары болды.

Көркем шығармашылықтың қай саласы болмасын, тілдің орны ерекше. Орта ғасырлар мен Жаңа заманда қазіргі Қазақстан аумағында қазақ тілі жақсы тарап, дамыды деп айта аламыз. Тіл басқа семиотикалық жүйелермен салыстырғанда ол бәрібір – ұлттық мәдениеттің негізгі тасымалдаушыларының бірі саналады [10, 38-45 б.]. Тіл білімінің заңдылығымен айтқанда, ұлттық тілдік өзіндік әлем бар, ол ұлттық тілде жасалған барлық мәтіндердің жиынтығын қамтитын тұтас жүйе болып саналады және ол жалпы алғанда ұлттық болмыстың тасымалдаушысы болып табылады. Ол соны арқылы өзінің ұлттық қызметін көрсетеді және көрсетеді. Бұл жерде басқа семиотикалық жүйелер туралы немесе сөзсіз ұлттық мәдениеттің тасымалдаушылары мен экспоненттері болып табылатын өнер мен шығармашылықтың басқа түрлері туралы айтқанның өзінде де әрине тіл бірінші кезекте тұрады.

Шығармашылықтың негізгі бағыттары саналған әдебиет, поэзия, проза, драматургия, публицистика өкілдері өз кезегінде белгілі бір деңгейдегі философтардың қатарында саналды. Өйткені, олардың еңбектерінде мемлекет пен ұлттың бірегейлікке бағытталған философиялық ойлар басым болды. Осы орайда, ұлттық идея мен көркем шығармашылықты ұштастыратын халық шығармашылығына өте бір қысқа мысалдар беріп өтсек, мысалы, ағылшындарда Чарльз Диккенс, Артур Конан Дойл сынды әлемге танымал классиктердің шығармаларында ұлттық идеология мен философияға қатысты

ойлар мен пікірлер көлемді түрде орын алған. Мұндай пікірлер Жаңа заманда ағылшын және британ ұлтшылдығының дамуына үлес қосты [11, 102-108 б.].

Сол сияқты, Ресейде де А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, Л.Н. Толстой сынды орыс тілі мен әдебиетінің алдыңғы қатарлы өкілдерінің еңбектерінде ұлттық идея туралы ірі философиялық ойлар мен идеялар берілген. Көркем шығарманың мұндай ірі өкілдерінің шығармаларында Ресейдің ұлттық бейнелеу жүйесін таңдау патриоттық көңіл-күй мен Отанға деген адалдықты жаппай деңгейде жұмылдырудың ең қолайлы әдісі болды және патша билігі жүзеге асыра алмаған идеологияға қол жеткізді [12, 80-81 б.].

Қазақ даласында да орта ғасырлардан, яғни хандық дәуірден бастап қазақ шығармашылығында ұлттық идеялар мен ойлар өте көп айтылды. Ақын-жыраулар мен прозаиктердің еңбектерінде ұлттық идеология, ел мен халықтың бірлігі, кеңінен дәріптелді. Қазақ ақын-жыраулары өз еңбектерін ауызша баяндап және қағазға түсіріп, ол халық арасына кең таралды. Мұндай шығармаларды ұлттық философияның сипаты ашық бейнеленді. Мұның арғы басы жыраулардан басталса, кейіннен Абай мен Шәкәрімнің заманында өзінің философиялық сипатын тереңінен көрсетті.

Батыс халықтарында шығармашылықтың ұлттық идеяға әсері

Дамыған орта ғасырлардан бастап ақ Еуропа халықтары үшін бұл өте бір керекті жағдай болды. Бұл кезеңде еуропалық халықтар арасында ұлттық мемлекеттер мен ұлттық қоғамды берік ұстанп тұру мәселесі күн тәртібінде тұрды. Ғасырлар бойына өмір сүріп келе жатқан халықтар Қасиетті Рим империясы мен шіркеуінің аясында ғана өмірі сүріп, өзінің ұлттық болмысын ұмыта бастады. Керісінше римдік шіркеу халықтардың ұлттық болмысын дінмен улап, оны барынша сіңдіріп отырды. Ерте орта ғасырлардан-ақ ұлттық идеялары қалыптасқан неміс, ағылшын, итальян және француз ұлттарының даму-

ында іркіліс байқалды, яғни ұлт болып ұйысу мәселеге айнала бастады.

Батыста ұлттық идея мен философияны бәрінен жоғары санауға тырысқан ағылшындар болып, олар бұл идеяны империялық статуспен де қатар қойды. Ұлттық сананы қалыптастыру және тарату ісіндегі шығармашылық пен әдебиеттің маңыздылығын Англия мысалынан анық байқауға болады. Англияда ұлттық идея мен философияның дамуын XVII ғасырда болған Ағылшын буржуазиялық революциясымен де байланыстырылады. XVII ғасырда ел ұзаққа созылған азаматтық соғыстан шықты, ол өткір таптық қақтығысты тудырған еді. Ел іргесі шайқалды, бірақ оны бүтіндеуге және әлеуметтік тәртіпті қалпына келтіруге ұмтылды. Халық арасынан шыққан сөзге от тілді, орақ ауызды шешен жандар халықты ұйымшылдық пен өз халқы мен ұлтын сүюге деген қағидаларды алға тартты. Басты мақсат, азамат соғысы кезінде ауызбірлігі жоғалған аймақтар мен тап өкілдері арасындағы күрес ұлт бірлігіне нұқсан келтірмеуі қажет болды.

Еуропада, Ұлттық ұғым философиялық мәдениет призмасы арқылы ұрпақтан-ұрпаққа берілетін құндылық және танымдық бағдарлар жиынтығы ретінде түсіндіріледі [13, 6-7 б.]. Сол кезеңдегі Еуропадағы қоғам шығармашылығы мен ел арасында кең тараған әдебиет пен өнердің шығармашылығы, атап айтқанда ұлттық идея мен философияға арналған мәтіндер, аңыздар мен әңгімелер новеллалар мен өлеңдер шығармашылықта құрылған мәтіндердің бүкіл бір желісін қамтыды. Шығармашылық шынайы болып, ол негізінен әдеби жанрда болды. Дегенмен халық арасында кең таралған повестер мен романдардың жаңа формасын толығымен қамтыған әдебиет болды ма? – деген сұраққа қатты күмән туды. Дегенмен басқаша айтқанда, әдебиет деп саналатын критерий ашық идеологиялық сипатта деп саналды. Жаңа заманда қоғамның белгілі бір тобының рухани және құндылықтары мен «талғамдарын» бейнелейтін хат әдебиет ретінде жіктелді, ал фольклорлық шығармалар мен халық әндерінің өзіндік орны болды.

Батыс елдерінде халық арасын-

да әлеуметтік тәртіпті қалпына келтіру үдерісінің негізгі элементтері шығармашылық пен өнер туындыларында бейнеленген Классицизмге тән ақыл, табиғат, тәртіп пен әдептілік идеялары болды. Бұл жағдай классицизмнің эстетикасы жанрдың қатаң канондарын міндетті түрде ұстану кезінде өнердің әлеуметтік-тәрбиелік қызметіне үлкен мән бергендігімен байланысты, бұл көркем шығарманың таптырмас үйлесімділігі мен қисындылығын көрсетеді.

Классицизм – ұлттық идеология мен философияның дамуына кезең-кезеңімен өз бетінше үлес қосып келген. Сонымен қатар қоғамда барған сайын күшті бола бастаған. Бірақ орта ғасырларда Батыс және Шығыс қоғамдарында әлі де рухани жағынан босап қалған орта тапты билеуші ақсүйектермен одақтасып, қоғамда әдептілік, «тиісті» талғам әдеттері мен жалпы мәдени стандарттарды тарату қажеттілігі туындады. Осы жағдайларда халық шығармашылығы мен әдебиет жаңа мәнге ие болды және барлық қолданыстағы институттарды қамтыды. Дегенмен Классицизм – адамның сұлулыққа, тұтастыққа, қарапайымдылыққа, мазмұн мен форманың айқындығына табиғи ұмтылысын көрсететін дүниетаным мен философия және идеология болып саналады [14, 18-27 б.]. Оларды сипаты мен мазмұнына қарай бірнеше түрге бөліп көрсетуге болады. Олар әдеби шығармалар, әр түрлі сюжеттер, мерзімді басылымдар, әлеуметтік құрылым мен эстетика туралы трактаттар, діни-идеологиялық уағыздар, классикалық аудармалар, әдептілік туралы анықтамалықтар.

Айта кетерлігі, кез келген халықта ұлттық шығармашылықта, оның ішінде әсіресе әдебиеттануда айтарлықтай салмақты ойларды жиі кездестіруге болады, мұнда оның көркемдік қасиеттерін талдау ондағы ұлттық рухтың көрініс табу фактісін баяндаумен ауыстырылады. Кейде мұндай пайымдау карикатурамен шектеседі, кейде белгілі бір «мәтін туралы» оның авторының байсалды екенін немесе оның ирониялық екенін анықтау мүмкін емес. Ағылшын әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі,

Оксфорд профессоры Джордж Стюарт Гордон XX ғасырдың басында өзінің инаугурациялық дәрісінде «Англия ауырып жатыр және ағылшын әдебиеті оны құтқаруы керек» дей отырып, әдебиет пен ағылшын көркем шығармашылығы ол бойынша терең жұмыс істеу қажет тұжырымдады. Ағылшын әдебиетінің қазір үштік функциясы бар: менің ойымша, әлі де ағарту және оқыту, сонымен қатар ең алдымен, біздің жанымызды құтқару және мемлекетті сауықтыру» [15, 27 б.]. Алайда, мұндай жағдай бір күнде болған жоқ, бірақ алдыңғы ғасырларда дамудың алғышарттары болды.

XIX ғасырдың басында классицизм адамның табиғатын ұтымды түсінуге негізделген идеалды мемлекет пен қоғамның құрылымынан қазіргі жансыз буржуазиялық қоғамды бұрынғы қоғамдық қатынастарға қарсы қоюға назар аударатын романтизммен алмастырылды. Табиғатқа жүгіну және қарапайым табиғи сезімдерді жырлау арқылы бостандық идеяларының әдеби шығармалары арқылы әдебиеттегі осындай мәселелерге жүгінуге және ұсынуға себеп болды, бұл ерте өнеркәсіптік капитализм дәстүрлі қауымдастықтарды бұзып, жаңадан пайда болған жұмысшы табының өмірін жалдамалы құлдыққа айналдырып, еңбекті иеліктен шығаруды күшейтті. Әрине, жұмысшылар мұндай қысымға белсенді наразылықпен жауап берді. Бұл жағдайда романтизм әдебиеті өнеркәсіптік капитализмнің әсерінен ағылшын қоғамы жоғалтқан шығармашылық құндылықтарды дәріптейтін және нығайтатын бірнеше принциптердің біріне айналды. «Шығармашылық қиял» поэтикалық сананың интуитивті, трансцендентальды өлшемі болып, ол фактілерге бағынатын рационалистік және эмпирикалық идеологияның дамуын қамтамасыз ете алады [15, 24-25 б.]. Романтизмнің ірі ақындарының көпшілігі әдебиет пен қоғамдық көзқарастар қарама-қайшылыққа қарағанда бірін-бірі толықтыратынын түсініп, олар негізінен саяси белсенділер саналды.

Өз кезегінде Ресейде де ұлттық танымды арттыру үшін қолдан келетін барлық шаралар атқарылды. Мұндай шаралар көркем шығармаларды ашық

түрде насихаттау арқылы жүргізілді. XVIII ғасырда ұлттық идея Ресейде аса маңызды бола түсті. Бұл ғасырда әр жылдарда патшалық Ресейдің саяси қайраткерлері үкіметті білім беру жүйесін реформалау үшін пәрменді шаралар қабылдауға көндіруге тырысты. Сонымен граф Н.С. Мусин-Пушкин халық ағарту министрлігіне жүгініп, орыс мектептерінің оқу бағдарламаларының «Космополиттік» бейімділігін патриоттық және «Ұлттық» сипатқа өзгертуге шақырды. Бұл жағдай империя халқының санасында ұлттық идеяны барынша көтеруге мүмкіндік беретін болды.

Бұл кезеңде Батыс Еуропада және Германияда ұлттық идеяны көтеру және бытыраңқы жатқан герман тайпалары мен халықтар арасында ауызбірлікті ұлғайту және соның арқасында бүкіл герман провинцияларын біртұтас мемлекетке біріктіру жұмыстары жүріп жатты [16, 37-40 б.]. Германия, Франция және Ресей империяларында бұл жағдай кеңінен орын алды. Соның ішінде Германияда барлық мектептерде ұлттық идеологияны жүргізуге бағытталған әдебиет пен өнердің шығармашылық түрлерін тереңінен дәріптеді. Аса бай болған неміс мәдениеті мен көркем шығармашылығын қабылдай отырып, ең бастысы немістер ұлттық рухын асқақтатуға тырысты, бүкіл неміс мектебіне енгізілген ұлттық патриотизм ерекше бағыт алды [6, 21-22 б.]. Сонымен қатар Ресей мемлекетінің тарихын оқытуға ерекше назар аудару ұсынылды, бұл халықтың мәдени құндылығын құрайтын тарихи өткенге деген сүйіспеншілікті, ұлы жетістіктерге деген мақтанышты, таққа және Отанға деген адалдықты сіңірді. Ресейлік идеологтар бұл бағыт мектептерде ұлттық рухты көтеруге бағытталған неғұрлым дәйекті және бір мәнді тарихи баяндауды шығармашылық арқылы енгізу болып табылады деп тұжырымдады. Сол сияқты, француз және неміс тілдеріндегі оқулықтарында ұлттық өткенді мақұлдау және шабыттандыратын өрнектермен сипаттайды, ал орыстарда оқиғаларды екі жақты түсіндіруге жиі рұқсат етіледі [17, 45-48 б.].

Қазақ халқында ұлттық идеяның дамуында шығармашылықтың рөлі

Қазақтың дәстүрлі қоғамында ұлттық идея мен оның эстафетасын жеткізушілер ерекше тұлғалар болды. Еуразия даласындағы халықтардың тарихи-эволюциялық дамуын көрсеткен, пассионарлық теорияның авторы, атақты түрколог ғалым Л. Гумилевтің сөзімен айтқанда, қазақ халқының бойында өзіндік ұлттық, дәстүрлі, табиғи, тарихи белгілер қалыптасты. Бұл кейіннен қазақ даласында туған билер, жыраулар, батырлар, сал-серілер, ақындардың туымен сипатталады. Ұлттық идея осы халық қаһармандарының өмірі мен іс-әрекеті арқылы көрсетілді, өрнектеліп, өзекті бола түсті.

Ендеше, қазақ тарихында ұлттың өзі-өзі тану, ұлттық кодының қалыптасуы мен тамырын тереңдету үдерісінде халық арасынан шыққан осы тұлғалар ең маңызды рөл атқарды. Қазақ халқының болашағы, оның өмірлік ұстанымдарын сақтау, саяси билікті заңдастыру үшін орасан зор тарихи жауапкершілік осы адамдардың мойнына жүктелді. Бүгінде қазақ шығармашылығында билердің, жыраулардың, батырлардың орасан зор тарихи рөлін сезіну арқылы оның қазақ халқының ұлттық идеясына кезең-кезеңімен келе жатырмыз. Бұл білім өте маңызды, ол арқылы біз нағыз қазақ ұлттық философиясы мен оның мазмұнын түсінуге болады [18, 145-146 б.].

Қазіргі қазақ халқының бүкіл сан ғасырлық тарихы, тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, құқығы, болмысы, жетістіктері бізге ежелден, ең алдымен, ауызша шығармашылық дәстүрдің арқасында жеткен. Өлеңдерде, дастандарда, жырларда сол кездегі оқиғалар, тарихи тұлғалардың істері суреттеледі. Ауызша берілгеніне қарамастан, қазақ шығармашылығындағы ең маңызды жағдай ақпаратты мүмкіндігінше шынайы түрде жеткізілген. Тарихшы, этнограф Шоқан Уәлиханов, «Қазақтардың ежелгі дәстүрлері мен наным-сенімдерін жаңаша сақтағаны және олардың даланың ең шалғай шеттерінде, әсіресе, поэтикалық өлеңдер мен дастандардың дәл осылай таралатыны одан сайын таң қалдырады» – деп жазады [19, 432 б.].

Екіншіден, көшпелі өмір салты, үлкен аумаққа шашыраңқы болуы қазақ руларының біршама автономды өмір сүруінің факторы болды және бір-бірімен рухани байланысын жоғалтпауда қазақ даласына кең таралған шығармашылық пен оның негізгі туындылары (дастандар, өлең-жырлар, жоқтаулар, термелер, ертегілер) кең аумаққа шашырап кеткен адамдардың бірлігінің, танылуының және салт-дәстүрі мен өнерінің және философиясының сақталуының факторы болды.

Қазақ халқында ел арасында ауызша сөз дәстүрі қазақтың азаттық сүйгіш рухында имманентті болып, дала демократиясының бір қағидасы болды. Көпшілік алдында айтылған, саяси билікті қоғамда ұнамсыз шешімдер қабылдаудан тыйып, халықтың ой-пікірін еститін ашық алаң болды. Осы биік миссияны орындау үшін сөз иелері (билер, жыраулар, ақындар мен шешендік өнердің өкілдері) биік адамгершіліктің, тарихи білімінің, салт-дәстүрдің темірқазығы мен үлгісі болды. Демек, сөз өнері биік тұлғалардың хан билігінің ішкі ортасына енуі, саяси шешімдердің қабылдануына ықпал етуі, сол арқылы демократиялық басқарудың прецеденттері жасалуы заңдылық [18, 147-149 б.].

Келесі кезекте, ауызша тарих пен ауызекі шығармашылықтың қазақтың ата-бабаларымен рухани байланысының, жинақталған тәжірибесін сақтап, ұрпаққа жеткізудің арнасы болды. Бұл ұлт болып ұйысудың ең бір жарқын сипаты болды. Сонымен ауызша сөз тәжірибені жеткізу арқылы қазақ мәдениетінің ажырамас өзегін сақтау, сол арқылы жас ұрпақты тәрбиелеу қызметін атқарды. Сондықтан да болар, қазақ үшін «Атадан қалған асыл сөз» деген қасиетті естіледі.

Демек, қазақтың қоғамдық, әлеуметтік, отбасылық, жеке өмірінің әрбір іс-әрекеті дерлік ауызша халықтың нақыл сөздермен, жырлармен, тарихи аңыз-әңгімелермен ұштасып жатты. XIX ғасырдағы орыс зерттеушісі Ю. Гавердовский былай деп жазды: «Баладан үлкенге дейін барлық қырғыздардың (қазақтардың) табиғатынан дайындықсыз ән шығаруға бейімділік бар... Шекарада тіпті «қырғыз ән салады» деп

мақалға айналдырған. тауларды аралап, орманды аралап жырлағанда таулар туралы айтады» [20, 285-288 б.].

Көшпелі қазақ қоғамында шығармашылықтың ауызша түрі жақсы әрі кең сақталды. Солардың бірі Жыраулар поэзиясы болып, ол халықтың мұң-мұқтажын, бар-жоғын, бүтін болмысын сипаттады және ең негізгісі халықты бір тудың астына біріктірудің басты құралы болды. Ауызша шығармашылық пен қазақтың ғасырларға жалғасқан көркем сөзі қазақ халқының ғасырлар бойы кеңістік-уақыт континуумындағы тарихи бірлігін қамтамасыз еткен мәдени матрицасы болды. Зерттеушілердің пікірінше, жыраулар шығармашылығы тайпалардың автономиялық тіршілігі руаралық одақтарға орын беріп, мемлекеттілік пайда болған дәуірде пайда болды [21, 99-101 б.].

Жыраулар шығармашылығы бізге негізінен ауызша дәстүр арқылы жеткен. Алайда бізге аз ғана бөлігі жетті. Дегенмен ауызша көркем шығармашылықтың Батырлар жыры, дастандар, толғаулар мен басқа да өлең-жырлардан бөлек өзіндік ерекше орны болды. Жыраулардың негізгі поэтикалық шығармалары толғау мен терме болды. Олардың барлығы дерлік қазақ халқының өміріндегі аса маңызды оқиғаларды баяндайтын дәуірлік тарихи хикаялар. Мысалы, Қожаберген жырау «Елім-ай» шығармасында қазақ жеріне жоңғар шапқыншылығының тарихы мен оның ең биік кезеңі – «Ақтабан шұбырынды» суреттейді. Жыраулар қазақ рулары мен шежірелерін де жеткізген. Шежіре ата-баба өмірінің қыр-сырын, қоғамға сіңірген қызметтерін жеткізіп, әр руға жан-жақты, нақты сипаттама берілді. Демек, шежіре бір түрдегі туынды бола отырып, белгілі бір дәрежеде тұтас бір ұлттың тарихын бейнеледі. Жырау есімдері ру, жер әңгімелерімен байланысты [18, 147 б.].

Әр дәуірдегі зерттеушілердің көзқарастары мен концепцияларын түбегейлі талдаудың негізінде «жырау» феноменінің ұлттық идеяны көтеруде ең маңызды, басқа ешбір жанрға ұқсамайтын, ескірмейтін, ең бастысы өлмейтін құнды жақтарын көрсетуге мүмкіндік берді. Көркем шығармашылықта «Жырау»

феномені дүниежүзілік мәдениет тарихында тікелей баламасы жоқ, ең өмірлік құндылықтарды қалыптастыру мақсатында халықтың ішкі кодтары мен архетиптеріндегі жасырын өзгерістерге бағытталған практикалық құрылым екенін түсіну қажет.

Хандардың ең жақын серіктеріне айналған жыраулар, ең алдымен, халықты біріктіру, оның мүддесі мен мемлекет мүддесін қорғау идеясын қорғайды. Бірақ жыраулар әрқашан хан ордасында бола бермейді. Халықтың пікірін білу үшін көп уақытын солармен өткізіп, жан-жақты қолдау көрсетті. Алайда мемлекет өмірінің ең маңызды кезеңдерінде жыраудың үні мен қатысуы міндетті болды. Кейбір жағдайларда олардың беделінің жоғары болғаны соншалық, олар өз пікірлерін ашық білдірмейінше, саяси шешімдер қабылданбады. Атап айтқанда, Әйгілі Асан Қайғы Жәнібек ханның, Бұқар жырау Тәуке мен Абылай хандардың кеңесшісі, Жиёмбет жырау, Марғасқа жырау – Есім ханның, Шалкиіз жырау – Ноғай Ордасының билеушісі Темір бидің кеңесшісі, т.б. [18, 155-156 б.].

Қорытынды

Бұл мақаланың мақсаты ұлттық идея мен философияның қалыптасуы мен дамуындағы көркем шығармашылықтың рөлін зерттеу болды. Көркем шығармашылық қашанда ұлттық идеяны танытудың, әр түрлі тарихи кезеңдердегі халықтардың санасында қалыптасып, дамып келе жатқан негізгі құралдардың бірі болды. Ол ұлттық философияның дамуында маңызды рөл атқарды, қоғамдық негіздерді сыни тұрғыдан бағалап, сонымен бірге жаңа қоғамдық жүйелердің жетістіктерін дәріптеді. Өнер туындылары қоғамдық процестерді бейнелеп қана қоймай, Отан игілігі үшін еңбек еткен адамдардың жетістіктерін дәріптей отырып, олардың дамуына белсенді ықпал етті.

Көркем шығармашылықтағы негізгі тақырыптың бірі – өз еңбектері арқылы еліміздің өркендеуіне үлес қосқан оқушылардың, жұмысшылардың, шаруалардың, қала тұрғындарының атын шығары болды. Ақын-жазушылар, журналистер, публицист-ғалымдар қоғам өмірін

жете сезініп, өз шығармаларымен халық назарын маңызды мәселелерге аударып, мемлекет пен қоғамды алға жетеледі. Олардың ішінде идеялары мен ойлары ұлттың дүниетанымын қалыптастырған философтар жиі көзге түсті. Көркем шығармашылықтың ұлттық идея үшін маңыздылығын оның өкілдерінің арасында ұлттық идеяны іс-әрекетімен, ой-пікірімен бойына сіңірген көрнекті мемлекет қайраткерлері, кеңесшілер, дипломаттар мен білімді тұлғалар жиі болғаны айқын аңғартады. Олардың өнер туындыларына енген қанатты сөздері халық бірлігін нығайтуға, мәдениетті сақтауға, ұлттық болмысты дамытуға үлес қосты. Бұл шығармалар ұлттық философияны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, өркениет пен мәдениеттің үлгісіне айналды.

Қорыта айтқанда, көркем шығармашылық ұлттық идеяны бейнелеп қана қоймай, оны белсенді түрде ілгерілету мен нығайтудың қуатты құралы ретінде әрекет етеді. Ол мәдени құндылықтарды сақтап, келесі ұрпаққа жеткізеді, ұлттық бірегейлікті қалыптастырып, халықтың рухы мен мақтанышы ретінде қызмет етеді.

Қаржыландыру

Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық жобасы (№ AP19679556) аясында жүзеге асырылды.

Әдебиеттер тізімі

1 Лебедев С.Ю. Проблема национальной принадлежности художественного произведения и ее соотношение с «художественностью» текста в современном литературоведении // *ВЕСНИК МДПУ імя І. П. ШАМЯКИНА*. – 2017. – №2(50). – С. 159-164.

2 Хобсбаум Э. Массовое производство традиций: Европа 1870–1914 // *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. – 2015. – № 6 (104). – С. 107–127.

3 Родичкин Д.В. К вопросу о роли литературы в формировании национальной идентичности // *Вестник ТвГУ. Серия «ФИЛОСОФИЯ»*. – 2017. – № 3. – С. 63-75.

4 Национальная идея и жизнеспособность государства. Постановка задачи. Материалы научного семинара. Выпуск 2. – М.: Научный эксперт, 2009. – 160 с.

5 Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни // *Мистика. Религия. Наука*.

Классики мирового религиоведения. Антология. – М.: Канон+, 1998. – 432 с.

6 Бранденбергер Д.Л. Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование национального самосознания (1931–1956 гг.). – СПб.: Академический проект, Издательство ДНК, 2009. – 416 с.

7 Андерсон Б. Воображаемые сообщества: размышления об истоках и распространении национализма. – М.: Кучково поле, 2016. – 416 с.

8 Андреев А.Н. Целостный анализ литературного произведения. – Минск: НМ Центр, 1995. – 144 с.

9 Петякшева Н.И. Понятие «Национальная философия» в контексте компаративистики. // *Вестник РУДН. Серия: Философия*. – 2006. – С. 160-169.

10 Карпов, В.А. Язык как система. – Минск: Высшая школа, 1992. – 302 с.

11 Anthony D. Smith. The Ethnic Origins of Nations. – Oxford, 1986. – 312 p.

12 Орлов И.Б. Национальная идея как механизм духовной мобилизации и цивилизованной идентичности // *Мир и политика*. – 2010. – № 7. – С. 79–85.

13 Лазаревич А.А. Национальная философия как феномен культурно-цивилизационного развития // *Философия. Психология*. – 2018. – № 2. – С. 4–9.

14 Даниэль С.М. Европейский классицизм. Эпоха Пуссена. Эпоха Давида. – СПб.: Азбука-Классика, 2003. – 304 с.

15 Иглтон Т. Теория литературы: Введение. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. – 296 с.

16 Лазарев В.В. Трансформации философского сознания в культуре нового времени. – М., Наука, 1987. – С. 37-75.

17 Тяпин И.Н. Национальная идея в России и ее концептуальные замещения: история и современность // *Общество: философия, история, культура*. – 2023. – № 3. – С. 49-55.

18 Спанов М.Ж., Малгараева З.Б. Творчество жырау и формирование национальной идеи // *Current Issues of Social Sciences and Humanities. International Scientific Conference*. – 2022. – P. 144-157

19 Валиханов Ч. Собрание сочинений: в 5 тт. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984-1985. Том 1. – 432 с.

20 Гавердовский Я.П. Обзорение Киргизкайсацкой степи (часть 2-я), или Описание страны и народа киргиз-кайсацкого. – Алматы: Дайк-пресс, 2007. – С. 283-495.

21 Турсунов Е., Нурмуханбетов А. Қасиет. Сила Духа Великой Степи. – Алматы: «Ұлы Дала Әлемі», 2013. – 140 с.

Transliteration

1 Lebedev S.YU. Problema nacional'noj prinadlezhnosti hudozhestvennogo

proizvedeniya i ee sootnoshenie s «hudozhestvennost'yu» teksta v sovremennom literaturovedenii [The problem of the nationality of a work of art and its relationship with the "artistry" of the text in modern literary criticism] // *VESNIK MDPU imya I. P. SHAMYAKINA*. – 2017. – №2(50). – S. 159-164. (in Russ)

2 Hobsbaum E. Massovoe proizvodstvo tradicij: Evropa 1870-1914 [Mass production of traditions: Europe 1870–1914] // *Neprikosnovennyy zapas: debaty o politike i kul'ture*. – 2015. – №6 (104). – S. 107–127. (in Russ)

3 Rodichkin D.V. K voprosu o roli literatury v formirovanii nacional'noj identichnosti [On the question of the role of literature in the formation of national identity]. // *Vestnik TvGU. Seriya «FILOSOFIYA»*. – 2017. – № 3. – S. 63-75. (in Russ)

4 Nacional'naya ideya i zhiznesposobnost' gosudarstva. Postanovka zadachi [The national idea and the viability of the state]. *Materialy nauchnogo seminar. Vypusk 2*. – М.: Nauchnyj ekspert, 2009. – 160 s. (in Russ)

5 Dyurkgejm E. Elementarnye formy religioznoj zhizni [Elementary forms of religious life] // *Mistika. Religiya. Nauka. Klassiki mirovogo religiovedeniya. Antologiya*. – М.: Канон+, 1998. – 432 с. (in Russ)

6 Brandenberger D.L. Nacional-bol'shevizm. Stalinskaya massovaya kul'tura i formirovanie nacional'nogo samosoznaniya (1931–1956 gg.) [Stalin's mass culture and the formation of national identity]. – СПб.: Akademicheskij proekt, Izdatel'stvo DNK, 2009. – 416 s. (in Russ)

7 Anderson B. Voobrazhaemye soobshchestva: razmyshleniya ob istokah i rasprostranении nacionalizma [Imagined communities: reflections on the origins and spread of nationalism]. – М.: Kuchkovo pole, 2016. – 416 s. (in Russ)

8 Andreev A.N. Celostnyj analiz literaturnogo proizvedeniya [Holistic analysis of a literary work]. – Минск: НМ Центр, 1995. – 144 с. (in Russ)

9 Petyakшева N.I. Ponyatie «Nacional'naya filosofiya» v kontekste komparativistiki [The concept of "National philosophy" in the context of comparative studies] // *Vestnik RUDN. Seriya: Filosofiya*. – 2006. – S. 160-169. (in Russ)

10 Karpov V.A. Yazyk kak sistema [Language as a system]. – Минск: Vyshejschaya shkola, 1992. – 302 с. (in Russ)

11 Anthony D. Smith. The Ethnic Origins of Nations. – Oxford, 1986. – 312 p.

12 Orlov I.B. Nacional'naya ideya kak mekhanizm duhovnoj mobilizacii i civilizovannoj identichnosti [National idea as a mechanism of spiritual mobilization and civilized identity] // *Mir i politika*. – 2010. – № 7. – S. 79–85. (in Russ)

13 Lazarevich A.A. Nacional'naya filosofiya kak fenomen kul'turno-civilizacionnogo razvitiya [National philosophy as a phenomenon of cultural and civilizational development] // *Filosofiya. Psihologiya*. – 2018. – № 2. – S. 4–9. (in Russ)

14 Daniel' S.M. Evropejskij klassicizm. Epoha Pussena. Epoha Davida [European classicism. The era of Poussin. Age of David]. – Spb.: Azbuka-Klassika, 2003. – 304 s. (in Russ).

15 Iglton T. Teoriya literatury: Vvedenie [Theory of Literature: Introduction]. – M.: Izdatel'skij dom «Territoriya budushchego», 2010. – 296 s. (in Russ)

16 Lazarev V.V. Transformacii filosofskogo soznaniya v kul'ture novogo vremeni. [Transformations of philosophical consciousness in the culture of modern times.]. – M. Nauka 1987. – S. 37-75 (in Russ)

17 Tyapin I.N. Nacional'naya ideya v Rossii i ee konceptual'nye zameshcheniya: istoriya i sovremennost' [The national idea in Russia and its conceptual replacements: history and modernity]. // *Obshchestvo: filosofiya, istoriya, kul'tura*. – 2023. – № 3. – S. 49-55. (in Russ)

18 Spanov M.ZH., Malgaraeva Z.B. Tvorchestvo zhyrau i formirovanie nacional'noj idei. [Creativity of zhyrau and the formation of a national idea.] // Current Issues of Social Sciences and Humanities. International Scientific Conference. – 2022. – S. 144-157. (in Russ)

19 Valihanov CH. Sobranie sochinenij: v 5 tt. [Collected works: in 5 vols.]. – Alma-Ata: «Glavnaya redakciya Kazahskoj sovetskoj enciklopedii», 1984. – 432 s. (in Russ)

20 Gaverdovskij YA.P. Obozrenie Kirgiz-kajsackoj stepi (chast' 2-ya), ili Opisanie strany i naroda kirgiz-kajsakskogo [Review of the Kyrgyz-Kaysak steppe (part 2)]. – Almaty: Dajkpress, 2007. – S. 283-495. (in Russ)

21 Tursunov E., Nurmuhambetov A. ҚАСИЕТ. Sila Duha Velikoj Stepі [The Power of the Spirit of the Great Steppe]. – Almaty: «Uly Dala Alemi», 2013. – 140 s. (in Russ)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

<i>Самал Мұхтарқызы Мамытова</i>	PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: mamyt85@inbox.ru, ORCID ID: 0009-0004-2266-5684
<i>Айгүлім Боранғалиқызы Айтбаева</i>	профессор, педагогика ғылымдарының кандидаты, «Narhoz» университеті, Алматы, Қазақстан, email: aba-abd@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-7024-6602
<i>Айымжан Әбуқызы Рыскиева</i>	кафедра меңгерушісі, философия ғылымдарының кандидаты, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: abuaymjan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8433-729X
<i>Нурлан Муминов</i>	постдокторант, PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: n.muminoff@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7824-7044
<i>Самал Мухтаровна Мамытова</i>	PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: mamyt85@inbox.ru, ORCID ID: 0009-0004-2266-5684
<i>Айгулим Боранғалиевна Айтбаева</i>	профессор, кандидат педагогических наук, Университет Нархоз, Алматы, Казахстан, email: aba-abd@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-7024-6602
<i>Рыскиева Әбуқызы Рыскиева</i>	кандидат философских наук, заведующая кафедрой религиоведения, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: abuaymjan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8433-729X
<i>Нурлан Муминов</i>	постдокторант, PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: n.muminoff@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7824-7044
<i>Samal Mamytova</i>	PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: mamyt85@inbox.ru, ORCID ID: 0009-0004-2266-5684
<i>Aygulim Aitbayeva</i>	Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Narhoz University, Almaty, Kazakhstan, email: aba-abd@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-7024-6602
<i>Aiyimzhan Ryskiyeva</i>	Head of the Department, Candidate of Philosophical Sciences, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, email: abuaymjan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8433-729X
<i>Nurlan Muminov</i>	Postdoctoral Researcher, PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: n.muminoff@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7824-7044

THE PHILOSOPHY OF WORK: UNDERSTANDING THE MEANING AND VALUE OF WORK

¹B. Toleu, ²G. Utesheva, ³A. Kopbay

ABSTRACT

This article presents a comprehensive study on the philosophy of work, with an emphasis on the meaning and values of work in a modern context. Within the framework of the work, an in-depth literary review was conducted, which allows us to track historical changes in the perception of work from antiquity to the present day. Further, using a sociological survey of 50 respondents, modern trends and people's attitude to labor activity were revealed. The survey results demonstrate the growing value of work as a means of self-realization and personal growth, reflecting a shift in emphasis from material aspects to psychological ones. Focus groups were also organized as part of the study, where participants discussed current needs in the context of their work. As a result, it is revealed that modern technological innovations and socio-cultural changes lead to a rethinking of the role of work in human life, focusing on the quality of the working environment, flexibility of schedules and opportunities for continuous learning. In conclusion, the article emphasizes the need for further research in this area to adapt educational and organizational structures to the changing needs of the labor market.

Key words: Philosophy of Work, Work Activity, Technological Innovations, Socio-Cultural Changes, Self-Realization.

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

³Ankara University, Ankara, Turkey

Автор-корреспондент:

Toleu B. Zh.,
balkenje-87@bk.ru

Reference to this article:

Toleu B., Utesheva G.,
Kopbay A. The Philosophy of Work: Understanding the Meaning and Value of Work // Adam Alemi. – 2024. – No.3 (101). – P. 37-44.

Еңбек философиясы: еңбек қызметінің мәні мен құндылығын түсіну

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі уақыттағы еңбек қызметінің мәні мен құндылықтарына баса назар аударып отырып, еңбек философиясына арналған кешенді зерттеу ұсынылған. Жұмыс аясында ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі еңбекті қабылдаудың тарихи өзгерістерін бақылауға мүмкіндік беретін терең әдеби шолу жүргізілді. Әрі қарай, 50 жауап берушімен әлеуметтік сауалнама жүргізіліп, адамдардың еңбек белсенділігіне деген қазіргі көзқарастары анықталды.

Сауалнама нәтижелері өзін-өзі жүзеге асыру және жеке өсу құралы ретінде еңбектің өсіп келе жатқан құндылығын көрсетеді, бұл екпіннің материалдық аспектілерден психологиялық аспектілерге ауысуын көрсетеді. Сондай-ақ зерттеу аясында фокус-топтар ұйымдастырылды, онда қатысушылар өздерінің еңбек қызметі шеңберіндегі қажеттіліктерді талқылады.

Нәтижесінде қазіргі заманғы технологиялық инновациялар мен әлеуметтік-мәдени өзгерістер жұмыс ортасының сапасына, икемділігіне және үздіксіз оқу мүмкіндіктеріне назар аударып отырып, адам өміріндегі еңбек рөлін қайта қарастыруға әкелетіні анықталды. Қорытындылай келе, мақала білім беру және ұйымдық құрылымдарды жұмыс нарығының өзгеріп отыратын қажеттіліктеріне бейімдеу үшін осы саладағы қосымша зерттеулердің қажеттілігін көрсетеді.

Түйін сөздер: еңбек философиясы, еңбек қызметі, технологиялық инновациялар, әлеуметтік-мәдени өзгерістер, өзін-өзі жүзеге асыру.

Философия труда: осмысление смысла и ценности трудовой деятельности

Аннотация. В данной статье представлено комплексное исследование, посвященное философии труда, с акцентом на смысл и ценности трудовой деятельности в современном контексте. В рамках работы был проведен глубокий литературный обзор, позволяющий от-

следить исторические изменения восприятия труда от античности до наших дней. Далее, с применением социологического опроса 50 респондентов, были выявлены современные тенденции и отношение людей к трудовой активности.

Результаты опроса демонстрируют растущую ценность труда как средства самореализации и личностного роста, отражая сдвиг акцентов с материальных аспектов к психологическим. Также в рамках исследования были организованы фокус-группы, где участники обсудили текущие потребности в контексте своей трудовой деятельности.

В результате выявлено, что современные технологические инновации и социокультурные изменения приводят к переосмыслению роли труда в жизни человека, акцентируя внимание на качестве рабочей среды, гибкости графиков и возможностях для непрерывного обучения. В заключение, статья подчеркивает необходимость дальнейших исследований в данной области для адаптации образовательных и организационных структур к изменяющимся потребностям рабочего рынка.

Ключевые слова: философия труда, трудовая деятельность, технологические инновации, социокультурные изменения, самореализация.

Introduction

Work has always occupied a key place in human life, being the basis of social relations, culture and economy. In the world of globalization and rapid technological development, issues related to the meaning and value of work are becoming especially relevant. Historically, philosophers of different eras, from Aristotle to Marx, have paid attention to the versatility and complexity of the phenomenon of labor. For some, labor was a natural human need for self-realization, for others it was a means of exploitation and subordination [1, p. 160].

Modern circumstances of the world, such as automation, digitalization and globalization, lead to a rethinking of traditional ideas about work. While manual labor is increasingly giving way to automated processes, the intellectual and creative component are becoming dominant in the professional activities of many people. This raises questions about the meaning and value of work in the life of a modern person, about his role in self-identification and self-affirmation [2, p. 3].

In the modern world, many are beginning to wonder whether a person will become redundant in his own professional field in the near future due to the growth of artificial intelligence and machine learning capabilities. On the one hand, this may lead to the loss of traditional jobs, on the other – to the emergence of new forms of work and new professions [3, p. 5]. Thus, the philosophy of work in the modern context requires a deep and comprehensive analysis. It is necessary to understand that work is not only a way of earning money, but also a key

element of culture, socialization, the formation of a human personality and society as a whole. It is important to be aware of and appreciate work in all its manifestations, to seek a balance between technological progress and human needs, while maintaining the social significance and value of work for each individual [4, p. 16].

Relevance. In the context of globalization, rapid technological development and socio-cultural transformations, the role and importance of labor in human life and society is undergoing significant changes. This focuses on the issues of understanding the value and meaning of work in the modern world.

Problem. Despite the centuries-old understanding of labor in philosophy and sociology, modern challenges (automation, unemployment risk, changing the nature of labor) require a new approach to its understanding.

Objective. A deep study of the modern understanding of the meaning and value of work, as well as the identification of factors determining this understanding in the context of modern socio-cultural and technological changes.

Tasks:

- To analyze the historical context of the perception of the phenomenon of labor;
- To investigate the impact of technological innovations on the nature and perception of work;
- To assess the current trends in labor activity and their social consequences;
- To identify the needs of a modern person in the context of his work.

Literary review.

Aristotle in his work «Politics» considers

labor in the context of the social structure of the city-state, emphasizing the difference between manual labor and intellectual activity. Aristotle believed that there is a natural division of labor, while he put intellectual activity above manual labor. Slave labor, from his point of view, served to liberate the aristocracy to engage in more «exalted» activities [5, p. 34]. Karl Marx in his work «Capital» believes that labor is one of the most famous analyses of labor in the context of the capitalist system. Marx discusses the idea of «alienated labor» and the role of labor in the system of commodity production. Emile Durkheim in his work «On the division of social labor» analyzes the functions of labor in society and its role in social integration [6, p. 215]. Durkheim saw the division of labor as a tool for social integration, but also a potential source of social imbalance if professional specialization interferes with general social harmony. Hannah Arendt considers work as one of the key human activities along with work and action [7, p.282]. Arendt divides human activity into labor, work and action, while labor is associated with the biological survival of a person. Richard Sennett in the work «The Man who Works» focuses on work ethics, exploring how changes in the modern labor process affect the human personality. Hegel considers labor as a moment of manifestation of human freedom, through which an individual realizes his personal identity [8, p.46]. Max Weber analyzes the correlation between the Protestant work ethic and the development of capitalism, emphasizing the role of labor in the formation of cultural values. Michel Foucault considers labor in the context of the modernization of society and the formation of biopolitical management technologies [9, p. 2905].

Jean-Paul Sartre analyzes human existence through the prism of work and examines how work affects the formation of human freedom. In his analysis of women's experience, de Beauvoir also examines the topic of work, emphasizing its role in the formation of social relations and gender hierarchy. Herbert Marcuse criticizes the modern consumer society and examines how standardized labor affects human consciousness and spiritual needs [10, p. 41].

Richard Sennett, in his famous work "The Craftsman", explores the ethics of work, analyzing how changes in the modern labor process affect the human personality. In his work, special attention is paid to the impact of constant technological progress on the work skills and professional development of an individual. Sennett emphasizes the importance of craft and skill, arguing that in the process of work, a person can find not only a livelihood, but also personal satisfaction [11, p. 507].

Emile Durkheim, in his book *On the Division of Social Labor*, analyzes the functions of labor in society and its role in social integration. Durkheim sees in the division of labor not only an economic process, but also an important mechanism of social organization and solidarity. However, he also warns of potential problems such as anomie and alienation that can arise if professional specialization interferes with social harmony [12, p. 15].

Hannah Arendt in her work "The Human Condition" distinguishes three main forms of human activity: work, work and action. She considers work as an activity related to human biological survival and analyzes how these various forms of activity affect society and politics [13, p.15].

Max Weber, in his famous work "Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism," explores the relationship between religious beliefs and economic systems. He argues that Protestant ethics contributed to the development of capitalism, emphasizing the role of labor in shaping cultural values and economic development [14, p.5].

Karl Marx in his work "Capital" presents one of the most famous analyses of labor in the context of the capitalist system. Marx discusses the idea of "alienated labor" and the role of labor in the system of commodity production. He criticizes capitalism for exploiting the working class and argues that the capitalist system leads to the alienation of workers from the products of their labor [15, p. 145].

Each of these philosophers brings a unique perspective on the phenomenon of labor, considering it through the prism of the social, economic, cultural and ethical contexts of his time.

Methodology

1. Analysis of the historical context of the perception of the phenomenon of labor:

- A literary review: The study of philosophical, historical and sociological sources to understand how the perception of labor has changed in different historical periods.

- Comparative analysis: Comparison of various historical and cultural approaches to work to identify key trends and changes.

2. Research of the impact of technological innovations on the nature and perception of work:

- Analysis of specific examples of technological innovations and their impact on labor activity.

3. Assessment of current trends in labor activity and their social consequences:

- Sociological survey: Development and conduct of a survey among different social groups to assess their attitude to current trends in labor activity.

- Quantitative analysis: Application of statistical methods to analyze the data obtained and identify general trends.

4. Identification of the needs of a modern person in the context of his work:

- Focus groups: Organization of discussion groups with the participation of representatives of different professions to discuss their needs and expectations in the context of work.

Main part

1. Philosophical, historical and sociological sources were studied to understand how the perception of work changed in different historical periods. In ancient societies, labor was perceived as a necessary condition for survival. Religious texts often spoke of labor as a divine punishment or trial. In the Greco-Roman culture, there was a division of labor: slave labor and free citizens. Slave labor was considered pejorative, while intellectual work was valued. In medieval Europe, the work of monks and artisans was perceived as a path to spiritual perfection. Nevertheless, the physical labor of the peasants was not appreciated. In the age of Enlightenment, philosophers began to consider work as a means of self-improvement and human liberation. Labor became associated with progress. In the Industrial

Revolution, labor activity became mass and organized. This gave rise to the ideas of socialism and communism, where the issues of equality in work became key. In the history of mankind, work has always played an important role, but its value and perception have constantly changed. Cultural, economic and social changes have influenced the perception of work in different eras. Over time, work began to be considered not only as a physical necessity, but also as an intellectual and spiritual activity.

Issues related to equality, rights and the value of work have become particularly relevant in modern society, which makes this study especially important for understanding current socio-cultural trends.

2. Based on the analysis of specific examples of technological innovations, the following was established:

- Automation of production has led to a reduction in manual labor, especially in heavy industry, which has reduced the number of workers and raised qualification requirements.

- The introduction of IT technologies has significantly changed the nature of office work: increased efficiency, simplified communication, but also increased the amount of information that needs to be processed.

- Telecommunications innovations, such as high-speed Internet and videoconferencing programs, have allowed the development of remote and flexible forms of work.

- Artificial intelligence and machine learning are beginning to be actively implemented in many areas, which can lead to job cuts related to data analysis and decision-making (Figure 1).

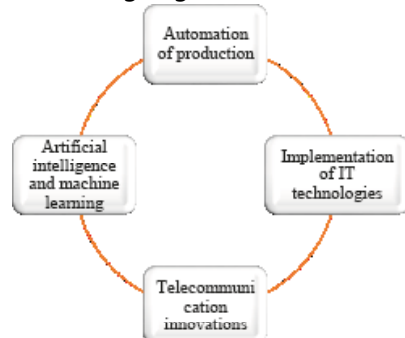

Figure 1 - Current trends affecting labor activity

Technological innovations have had a significant impact on the nature and perception of work. In many industries, there have been job cuts due to automation, but new specialized vacancies have appeared that require high qualifications. While technology simplifies many processes, it also increases the amount of information to process and increases the requirements for multitasking. Technological innovations, of course, bring a number of advantages for modern society, including optimization of work processes, improvement of the quality of products and services, as well as the ability to quickly and efficiently solve complex tasks. However, along with the positive aspects, there are also certain challenges. While automation simplifies many procedures, it can create additional difficulties for employees who have to master new systems and tools.

Technological progress can widen social inequality, as educated and highly skilled professionals are more likely to gain access to the benefits of innovation, while less skilled workers may face the threat of job losses. Changing the nature of work can cause stress and a sense of uncertainty for workers who feel the pressure of having to adapt quickly to new conditions. The introduction of new technologies can create threats to data security and privacy violations, which raises questions of ethics and control. Technological innovations have radically transformed the workflow and ideas about work. Despite the potential risks associated with job losses, innovations also open up new opportunities for professional development and labor efficiency. It is important to focus on retraining and adapting the workforce to new technological realities.

3. To assess the current trends in labor activity and their social consequences, a sociological survey was conducted: «Current trends in labor activity and their social consequences». Total number of respondents: 50 people. Age categories: 18-25 years (10 people), 26-35 years (15 people), 36-45 years (15 people), 46-60 years (10 people). Various professional fields: IT, medicine, education, manufacturing, services and others. Purpose of the survey: To assess current trends in labor activity and understand their social consequences among various demographic and professional groups.

The survey was conducted online, which made it possible to quickly collect and analyze data. Anonymous participation was provided, which contributed to more candid responses from respondents.

Survey results: 60% of respondents prefer flexible working hours. The main reasons: greater autonomy, a better work-life balance and the ability to plan your day. 40% remain committed to the traditional work schedule due to the structure and regularity. 70% of respondents have worked remotely over the past year and note the positive aspects: saving time on the road, comfort at home and reducing stress. 30% found remote work less productive or socially isolating. 55% of respondents devote 2-4 hours a week to their professional development, preferring online courses. 25% of respondents actively attend seminars and workshops. 20% do not pay attention to additional education. 65% of respondents consider health insurance the most important social bonus. 35% of respondents indicated inadequate social benefits from the current employer.

Current trends in work reflect the desire of employees for greater autonomy, flexibility and balance between work and personal life. They also highlight the growing importance of lifelong learning in a rapidly changing technological landscape. However, at the same time, remote work can contribute to a sense of isolation and alienation, and can also create problems with the differentiation of working and personal time. The social consequences of these trends include changing the structure of the working day, the increasing role of technology in everyday life and the need for constant self-improvement for competitiveness in the labor market.

Modern trends in labor activity are pushing society to revise traditional approaches to labor organization. They provide new opportunities for personal and professional growth, but also pose new challenges and problems to us.

4. The participants of the social survey were gathered into one focus group. A discussion was held to discuss their needs and expectations in the context of work activities. Based on the focus groups conducted, the following key needs of modern man were identified (Table 1):

Table 1 - The key needs of modern man

1	Work-life balance	The participants focused on the need for flexibility of the work schedule, which will allow for a better combination of work and personal responsibilities
2	Professional development	There is a great demand for training programs, trainings and courses for advanced training and expanding competencies
3	Psychological comfort of the workplace	The importance of corporate culture, which promotes a favorable atmosphere in the team and prevents professional burnout, was discussed
4	Competitive remuneration	In addition to a decent salary, the emphasis is on various social packages, such as health insurance, corporate benefits and bonuses
5	Technological equipment	Availability of modern technologies and programs that simplify the workflow and make it more productive

Modern labor needs differ significantly from traditional ones. The main focus is shifted from simple material benefits to a set of conditions that ensure personal and professional development, as well as comfort in the work process. This indicates increased demands on the quality of working life and awareness of the choice of a place of work. To attract and retain employees, employers should pay attention not only to the size of the salary, but also to the quality of the working environment, opportunities for professional development and social packages. Modern man prioritizes his psychological stability and well-being, which makes the task of creating corporate programs for the support and development of employees urgent. Technological support is one of the key factors affecting productivity and job satisfaction.

Discussion

These studies have led to a number of interesting and relevant conclusions on the topic of the philosophy of work and its perception by modern man. Consideration of the historical context has shown that the perception of work has constantly evolved and changed depending on the socio-economic and cultural characteristics of the era. In the era of the technological revolution and the introduction of artificial intelligence in many fields of activity, special attention is paid not so much to the fact of work itself, as to its quality, meaning and influence on personality. It is interesting to note that, despite the automation of many processes, the human need for self-affirmation through work has not decreased. Instead, it has transformed and become more multifaceted. According to the sociological survey, current trends in labor activity are caused not only by economic, but

also by socio-cultural changes. At the same time, there is a growing demand for flexible forms of work, opportunities for self-realization and professional development.

The results of the focus groups confirmed our hypothesis that modern man is actively looking for ways to combine professional activity with personal development, psychological comfort and social activity. This imposes new requirements on employers and organizations that must take into account the increasingly diverse needs of their employees. Thus, in the modern world, work becomes not just a means of livelihood, but also a way of self-realization, psychological comfort and social interaction. This highlights the need for further research in this area to better understand current trends and people's needs.

Conclusion

Modern changes in the perception of work and its role in human life confirm the versatility and complexity of this phenomenon. Labor, which was once considered primarily as a means of survival, has transformed in modern conditions, acquiring new socio-cultural and psychological dimensions. The study showed that modern man strives to ensure that his work activity not only provides material well-being, but also is a means of self-expression, self-realization and achievement of psychological harmony. This trend, in turn, imposes new requirements on organizations and businesses that must provide their employees with not only competitive working conditions, but also opportunities for professional and personal development.

Technological innovations, in turn, turned out to be twofold: on the one hand, they bring

new opportunities and simplify many processes, on the other hand, they become a challenge for professions at risk of automation.

Thus, the philosophy of work in the modern world requires an integrated and multifaceted approach that takes into account both economic and technological, as well as socio-cultural and psychological aspects. The study of this topic provides us with valuable insights to understand modern socio-cultural trends and the formation of sustainable development strategies in a rapidly changing world.

The study showed that modern man strives to ensure that his work activity not only ensures material well-being, but also is a means of self-expression and self-realization, achieving psychological harmony. Modern conditions transform the perception of work, adding new socio-cultural and psychological dimensions. Work ceases to be only a means of survival and turns into a tool for self-realization and achieving psychological comfort.

Technological innovations contribute to changing the nature of work. They offer new opportunities and simplify many processes, but also become a challenge for professions at risk of automation. In the light of these changes, new requirements for organizations and enterprises are emerging. They must provide not only competitive working conditions, but also opportunities for the professional and personal development of their employees.

The topic of the philosophy of work in the modern world requires further research. This will help to better understand modern socio-cultural trends and form strategies for sustainable development in a rapidly changing world.

In conclusion, the philosophy of work in the modern world requires an integrated and multidimensional approach that takes into account economic, technological, socio-cultural and psychological aspects. Understanding this topic provides valuable insights for understanding current sociocultural trends and shaping sustainable development strategies in a rapidly changing world.

References

1 Сарапульцева А. В. Философия труда-история и современность: актуальные проблемы философского осмысления трудовой деятельности // *Достойный труд-основа ста-*

бильного общества. – 2020. – С. 160-164.

2 Пржиленская Ю.Г. Понятие труда в классической и современной социальной философии // *Гуманитарный вестник*. – 2020. – №. 4 (84). – С. 3.

3 Авласович Е.М. Эволюция философских взглядов на труд и мотивацию труда: от античности до современной модели «человека экономического». – 2022. – С. 5-7.

4 Анастасов В.Д. Мироззренческие основания трудовой деятельности // *Эпомен*. – 2019. – №. 32. – С. 16-25.

5 Сергеева Ю.А. Интерпретации кризисных явлений в трудовой жизни современного человека // *Вестник РГГУ. Серия «Философия. Социология. Искусствоведение»*. – 2020. – №. 2 (21). – С. 34-46.

6 Федотов В.В. Трудовая мотивация: методологическое осмысление в контексте социально-философского знания // *Философские и методологические проблемы исследования российского общества*. – 2019. – С. 215-222.

7 Ковынёва И. и др. Лингвистические и философские подходы к осмыслению концептов «работать», «трудиться», «отдыхать» // *Балтийский гуманитарный журнал*. – 2020. – Т. 9. – №. 1 (30). – С. 282-284.

8 Моисеева Н.А., Шипилов А.Г. Современная философия: от умозрения к осмыслению практики жизни // *Вестник Российской государственного аграрного заочного университета*. – 2018. – №. 29. – С. 46-55.

9 Иванова О.Э., Рябина Е.В. Осмысленность в трудовой деятельности сотрудников поколения Z // *Экономика, предпринимательство и право*. – 2020. – Т. 10. – №. 11. – С. 2905-2920.

10 Андреева Е.А., Вишневская М.Н. Психологический смысл труда для жителей современного города // *Мир науки. Педагогика и психология*. – 2019. – Т. 7. – №. 2. – С. 41.

11. Fadini U., Mari G., Giovannini P. On Richard Sennett's the craftsman // *IRIS European Journal of Philosophy and Public Debate*. – 2010. – Т. 11. – С. 507-511.

12. Durkheim E. The division of labour in society // *Social Theory Re-Wired*. – Routledge, 2023. – С. 15-34.

13. Arendt H. The human condition // *University of Chicago press*, 2013. – С. 15-29.

14. Weber M., Kalberg S. The Protestant ethic and the spirit of capitalism // *Routledge*, 2013. – С. 5-10.

15. Marx K. Capital // *Social Theory Re-Wired*. – Routledge, 2016. – С. 145-151.

Transliteration

1 Sarapul'ceva A.V. Filosofija truda-istorija i sovremennost': aktual'nye problemy filosofskogo osmyslenija trudovoj dejatel'nosti [Phi-

losophy of labor-history and modernity: actual problems of philosophical understanding of labor activity)//*Dostojnyj trud-osnova stabil'nogo obshhestva*. – 2020. – S. 160-164. (in Russ)

2 Przhilenskaja Ju. G. Ponjatje truda v klasičeskoj i sovremennoj social'noj filosofii [The concept of labor in classical and modern social philosophy)//*Gumanitarnyj vestnik*. – 2020. – №. 4 (84). – S. 3. (in Russ)

3 Avlasovich E.M. Jevoljucija filosofskih vzgljadov na trud i motivaciju truda: ot antichnosti do sovremennoj modeli «cheloveka jekonomičeskogo» [The Evolution of philosophical views on labor and labor motivation: from Antiquity to the modern model of the "economic man"]. – 2022. – S. 5-7. (in Russ)

4 Anastasov V.D. Mirovozzrencheskie osnovanija trudovoj dejatel'nosti [Ideological foundations of labor activity] // *Jepomen*. – 2019. – №. 32. – S. 16-25. (in Russ)

5 Sergeeva Ju. A. Interpretacii krizisnyh javlenij v trudovoj zhizni sovremennogo cheloveka [Interpretations of crisis phenomena in the working life of a modern person]//*Vestnik RGGU. Serija «Filosofija. Sociologija. Iskusstvovedenie»*. – 2020. – №. 2 (21). – S. 34-46. (in Russ)

6 Fedotov V.V. Trudovaja motivacija: metodologičeskoe osmyslenie v kontekste social'no-filosofskogo znanija [Work motivation: methodological understanding in the context of socio-philosophical knowledge]//*Filosofskie i metodologičeskie problemy issledovanija rossijskogo obshhestva*. – 2019. – S. 215-222. (in Russ)

7 Kovyjnova I. i dr. Lingvisticheskie i filosofskie podhody k osmysleniju konceptov "rabotat",

"trudit'sja", "otdyhat" [Linguistic and philosophical approaches to understanding the concepts of "work", "rest"]//*Baltijskij gumanitarnyj žurnal*. – 2020. – T. 9. – №. 1 (30). – S. 282-284. (in Russ)

8 Moiseeva N.A., Shipilov A.G. Sovremennaja filosofija: ot umozrenija k osmysleniju praktiki zhizni [Modern philosophy: from speculation to understanding the practice of life]. *Vestnik Rossijskogo gosudarstvennogo agrarnogo zaochnogo universiteta*. – 2018. – №. 29. – S. 46-55. (in Russ)

9 Ivanova O. Je., Rjabinina E.V. Osmyslennost' v trudovoj dejatel'nosti sotrudnikov pokolenija Z [Meaningfulness in the work of Generation Z employees]//*Jekonomika, predprinimatel'stvo i pravo*. – 2020. – T. 10. – №. 11. – S. 2905-2920. (in Russ)

10 Andreeva E.A., Vishnevskaja M.N. Psihologičeskij smysl truda dlja žitelej sovremennogo goroda [The psychological meaning of work for residents of a modern city]//*Mir nauki. Pedagogika i psihologija*. – 2019. – T. 7. – №. 2. – S. 41. (in Russ)

11. Fadini U., Mari G., Giovannini P. On Richard Sennett's the craftsman // *IRIS European Journal of Philosophy and Public Debate*. – 2010. – T. 11. – P. 507-511.

12. Durkheim E. The division of labour in society // *Social Theory Re-Wired*. – Routledge, 2023. – P. 15-34.

13. Arendt H. The human condition // *University of Chicago press*, 2013. – P. 15-29.

14. Weber M., Kalberg S. The Protestant ethic and the spirit of capitalism // *Routledge*, 2013. – P. 5-10.

15. Marx K. Capital // *Social Theory Re-Wired*. – Routledge, 2016. – P. 145-151.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Balkenzhe Toleu

PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, balkenje-87@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0008-5896-5872>

Gulzhanat Utesheva

Master of Humanities, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, gtu1310@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-9902-556C>

Aktore Kopbay

PhD Student, Ankara University, Ankara, Turkey, kop.tore@gmail.com, ORCID № 0000-0002-5812-188X

Балкенже Жоламанқызы Төлеу

PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, balkenje-87@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0008-5896-5872>

Гулжанат Талгатовна Утешева

гуманитарлық пәндер магистрі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе Өңірлік Университеті, Ақтөбе, Қазақстан, gtu1310@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-9902-556C>

Ақтөре Жұмаханұлы Көпбай

PhD докторант, Анкара Университеті, Анкара, Түркия, kop.tore@gmail.com, ORCID № 0000-0002-5812-188X

Балкенже Жоламанқызы Толеу

PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, balkenje-87@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0008-5896-5872>

Гулжанат Талгатовна Утешева

Магистр гуманитарных наук, Актюбинский Региональный Университет, Актобе, Казахстан, gtu1310@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-9902-556C>

Актөре Жумаханұлы Көпбай

PhD докторант, Университет Анкара, Анкара, Турция, kop.tore@gmail.com, ORCID № 0000-0002-5812-188X

ТҰЛҒАНЫҢ РУХАНИ ҚАЛЫПТАСУЫ: ЕРКІНДІК ЖӘНЕ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІҢ АРАҚАТЫНАСЫ

¹Г.И. Нүсіпова, ¹Г.Ф. Барлыбаева, ²Ұ.Ө. Айымбетова

АНДАТПА

Мақалада қазіргі қоғамдағы тұлғаны қалыптастырудың маңызды қырлары қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қазіргі өркениеттің жедел дамуы мен қоғамдағы қарқынды әлеуметтік-мәдени өзгерістер тұлғаның рөлін арттыруда және оның мақсаты – еркіндік пен жауапкершіліктің арақатынасы призмасы арқылы тұлғаның рухани қалыптасу процесін зерттеу. Бұл мәселеге негізгі теориялық тәсілдер, сонымен қатар адам бойындағы осы қасиеттерді дамытуға байланысты практикалық қырлары қарастырылады.

Еркіндікті адам болмысының имманентті негізі және өзін-өзі тану ретінде түсіну «еркіндік» және «жауапкершілік» ұғымдарының семантикалық кеңістігін кеңейтіп, тұлғаның даму процестерін жаңаша түсінуге мүмкіндік береді. Тұлғаның қоғам алдындағы еркіндігі мен жауапкершілігі бір-бірімен қалай байланысты? Еркіндік – таңдау және әрекет ету құқығы, бірақ ол қоғамның мүдделерімен шектеледі. Жауапкершілік – тұлғаны сақтаудың өзіндік қорғаныс механизмі. Тұлға жаңа тәуекелдердің әсеріне жауапты, сондықтан жеке таңдау қажеттілігі артады. Мақалада тұлғаның дағдарысы мен күйреуін болдырмайтын жауапкершілік, тұлғаның қалыптасуына әсер ететін факторлар, мінез-құлықтар қарастырылады. Бұл қазіргі қоғамның қайта пішімделу жағдайында жеке тұлғаның қалыптасуындағы күрделі қатынастарды жақсы түсінуге көмектеседі.

Түйін сөздер: адам, индивид, индивидуум, даралық, тұлға, еркіндік, жауапкершілік, қоғамның қайта пішімделуі.

¹ ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

² Қазақ ұлттық хореография академиясы, Астана, Қазақстан

Автор-корреспондент:

Нүсіпова Г.И.,
gulnara.nussipova@iph.kz

Мақаланың сілтемесі:

Нүсіпова Г.И.,
Барлыбаева Г.Ф.,
Айымбетова Ұ.Ө. Тұлғаның рухани қалыптасуы: еркіндік және жауапкершілік арақатынасы // Адам әлемі. – 2024. – №3 (101). – Б. 45-54.

Духовное формирование личности: соотношение свободы и ответственности

Аннотация. В статье рассматриваются важные аспекты формирования личности в современном обществе. Актуальность данного исследования заключается в том, что в условиях быстрого развития цивилизации, стремительных социокультурных изменений в обществе возрастает роль личности и его цель – исследовать процесс духовного формирования личности через призму соотношения свободы и ответственности. Будут рассмотрены основные теоретические подходы к этой проблеме, а также практические аспекты, связанные с развитием этих качеств у человека.

Понимание свободы как имманентной основы человеческого существования и самосознания расширяет смысловое пространство понятий «свобода» и «ответственность» и позволяет по-новому понять процессы развития личности. Как связаны свобода личности и ответственность перед обществом? Свобода – это право выбирать и действовать, но она ограничена интересами общества. Ответственность – это механизм самозащиты личности. Индивид несет ответственность за подверженность новым рискам, поэтому потребность в личном выборе возрастает. В статье рассматривается ответственность, предотвращающая кризис и распад личности, факторы, влияющие на формирование личности, поведения. Это помогает лучше понять сложные отношения формирования личности в условиях переформатирования современного общества.

Ключевые слова: человек, индивидуум, индивидуальность, личность, свобода, ответственность, переформатирование общества.

Spiritual Formation of Personality: the Relationship Between Freedom and Responsibility

Annotation: The article examines important aspects of personality formation in modern society. The relevance of this research lies in the fact that, in the context of rapid civilization development and swift sociocultural changes, the role of the individual becomes increasingly significant. The goal is to explore the process of spiritual personality formation through the lens of the relationship between freedom and responsibility. The main theoretical approaches to this issue will be discussed, as well as practical aspects related to the development of these qualities in a person.

Understanding freedom as an immanent foundation of human existence and self-awareness expands the conceptual space of «freedom» and «responsibility» and allows for a new understanding of the processes of personality development. How are individual freedom and responsibility to society connected? Freedom is the right to choose and act, but it is limited by the interests of society. Responsibility is a mechanism of self-protection for the individual. The individual bears responsibility for exposure to new risks, thereby increasing the need for personal choice. The article examines responsibility as a means of preventing personality crises and disintegration, and the factors influencing personality formation and behavior. This helps to better understand the complex relationships involved in personality formation in the context of the reformatting of modern society.

Key words: Human, Individual, Individuality, Personality, Freedom, Responsibility, Reformatting Society.

Kіpіcne

Философия мен ғылым тарихында тұлға мәселесі ең көпқырлы мәселелердің бірі. Тұлғаның табиғаты мен мәнін түсінудің өзіндік ерекшеліктері бар – бұл тәсіл барлық ғылымдарға философияға, педагогика мен психологияға, саясаттану мен әлеуметтануға, тарихқа және басқа да әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдарға тән. Тұлғаны біріншіден, психологиялық сипаттамаларының, эмоцияларының, сенімдері мен құндылықтарының жиынтығы ретінде психологиялық тәсілмен анықтаса, екіншіден, оның қоғаммен қарым-қатынасының нәтижесі, мәртебесі, рөлі және әлеуметтік-мәдени ортаның әсері деп санайтын әлеуметтік тәсілмен қарастырады. А.Н. Леонтьев әлеуметтік компонент арқылы жеке тұлғаның табиғатын түсінуді сипаттай отырып, былай дейді: «жеке тұлға - индивид емес, керісінше, индивидтің қоғамда, қарым-қатынастар жиынтығында, оның қоғамдық сипаттама арқылы алатын ерекше қасиеті...» [1, 123 б.]. Тұлға өзінің мақсаттарын, мәнін, мұраттарын анықтайтын және оларды жүзеге асыруға бағыттайтын «автор» ретінде қабылданады.

Қазіргі заманда өркениеттің қарқынды дамуымен бірге жеке тұлғаның да қоғамдағы рөлі артуда, осыған байланысты тұлғаның қоғам алдындағы еркіндігі мен жауапкершілігі туралы мәселе де көтерілуде. Еркіндік пен жауапкершілік - жеке тұлғаның қоғамдағы ықпалын анықтайтын ең негізгі қырлары. Соның

ішінде еркіндік басты құндылықтардың бірі ретінде тұлғаның өсуін қамтамасыз етеді және оның бірегей қасиеттерін біріктіреді. Ол таңдау, өзін-өзі көрсету және өзін-өзі анықтауға жол ашады. Жеке еркіндік адамдарға қалыпты құндылықтар мен нанымдарды қамтитын өз шешімдерін қабылдауға мүмкіндік береді. Ол өз кезегінде, қоғамға әртүрлілік пен инновация әкеледі. Ал жауапкершілік болса этикалық принциптерге негізделген және саналы мінез-құлықты қалыптастырады. Жеке жауапкершілік басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуді, сондай-ақ жалпы қоғамның игілігіне қамқорлық жасауды талап етеді.

Тұлғаның рухани қалыптасуы - бұл адамның адамгершілік, этикалық және моральдық қасиеттерін дамытуды қамтитын көп қырлы процесс. Бұл процестің негізгі қырларының бірі - жетілген тұлғаны қалыптастыруда шешуші рөл атқаратын еркіндік пен жауапкершіліктің арақатынасы болып табылады. Еркіндік пен жауапкершілік адамның рухани дамуының да негізін құрайтын өзара байланысты екі ұғым. Еркіндік жауапкершілікпен бірге жүреді. Еркіндік таңдау мүмкіндігін және өз бетінше шешім қабылдауды қамтамасыз етсе, жауапкершілік осы шешімдердің салдарын және солар үшін жауап беруге дайын екенін білдіреді. Бұл элементтердің үйлесімділігі тұлғаның дербестігі мен жетіліп, дамуына, сондай-ақ өмірлік қиын жағдайларда адамның тұрақты және сенімді әрекет етуіне

мүмкіндік беретін мықты ішкі өзегінің қалыптасуына ықпал етеді.

Сондай-ақ, еркіндік пен жауапкершілік мәселесі, әсіресе, индивидуальдылық пен тұлғаның өзін-өзі көрсету үрдістері күшейіп келе жатқан қоғамда ерекше өзекті болып отыр. Әрбір адамның таңдау және өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігі бар ортада жеке басының еркіндігі мен әлеуметтік жауапкершілік арасындағы тепе-теңдікті қалай сақтау керектігін түсіну маңызды.

Қазіргі кездегі қоғамды қайта пішімдеу жағдайында тұлғаның рөлі маңызды және әртүрлі. Қоғамдық құрылыстағы терең өзгерістер кезеңдерінде, мейлі ол саяси, экономикалық немесе мәдени қайта құрулар болсын, жеке адам осы өзгерістердің қозғаушы күші де, олардың өнімі де бола алады.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу барысында теориялық дереккөздерді талдау және синтездеу арқылы тұлғаның еркіндігі пен жауапкершілігін зерттеудің әртүрлі тәсілдерін салыстырмалы талдау және осы қасиеттерді қалыптастырудың тәжірибелік қырларын зерттеу әдістері пайдаланылды. Сонымен қатар адамның рухани қалыптасуындағы еркіндік пен жауапкершіліктің рөлі мен маңыздылығын тереңірек түсінуге, оларды дамытудың тиімді әдістері мен тәсілдерін анықтауға және әлеуметтік өмірдің әртүрлі салаларына ұсыныстар беруге мүмкіндік ашады.

Тұлға әлеуметтік жүйе ретінде

Философияда тұлға тақырыбы ең іргелі және маңызды тақырыптардың бірі, ол күрделі және көпқырлы толық зерттелмеген ұғым. Кейбір философтардың пікірінше, жеке тұлға өзін және өзінің мүмкіндіктерін білу арқылы идеалға қол жеткізеді деп қарастырылса, басқалары жеке тұлғаны әртүрлі жағдайлардың әсерінен қалыптасатын әлеуметтік құрылымның нәтижесі ретінде көреді. Белгілі бір өркениеттің ерекшеліктеріне, философияның даму кезеңдері мен заңдылықтарына байланысты оның әртүрлі қырлары ашылады. Э.В. Ильен-

ков өзінің «Тұлға дегеніміз не?» деген еңбегінде: «Адами тұлға, кейде ескіше айтқанда «жан» деп аталады, әр адам өзінің «Мені» ретінде ерекше танитын осы «жанды», кез-келген жалпы компоненттерге бөлінбейтін және ғылыми-теориялық анықтамалардан түбегейлі қашық, тіпті сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес нәрсе ретінде біледі...» [2, 34–35 б.]. Тұлға – бұл адамның ерекше және қайталанбайтын қасиеті, сондықтан әр адам өзінің жеке басын дамытуға және өзін-өзі жүзеге асыруға мүмкіндігі бар және оған ұмтылуы қажет. Дегенмен, өзін-өзі тану мен үйлесімділікке қол жеткізу үшін мақсаттарын, тілектерін және бірегей қасиеттерін түсініп, жеке тұлға ретінде өзінің болмысын білу маңызды.

Қазіргі ғылымда тұлғаның құрылымы «адам», «индивид», «индивидуум», «индивидуальдылық» сияқты антропологиялық ұғымдарға анықтама беру арқылы ашылады. Мысалы: Адам – адамзатқа тән ортақ белгі-лерді білдіретін жалпылама ұғым. Бұл ұғым барлық материалдық жүйелерден басқа өзіне тән өмір сүру тәсілімен ерекшеленетін, тарихи дамып отыратын ерекше қауымдастықтың барын көрсетеді. Осы өмір сүру тәсілінің арқасында адам тарихи дамудың барлық кезеңдерінде, жер шарының барлық нүктелерінде адам болып қалады, яғни белгілі бір онтологиялық мәртебесін сақтайды.

Адам индивид ретінде өзінің тұтастығы мен бөлінбейтіндігі жағынан материалдық, табиғи, тәндік тіршілік иесі. Индивид – бұл адамзат тектес жаратылыстың жеке өкілі, адамзаттың барлық әлеуметтік және психологиялық қасиеттерінің (ақыл-ой, ерік, қажеттілік, мүдде және т.б.) нақты иесі. Бұл жағдайда «индивид» ұғымы «нақты адам» мағынасында қолданылады.

Сонымен қатар адам өзіне тән әлеуметтік белгілері бар жеке индивидуум, яғни әлеуметтік ерекшеліктің, әлеуметтік бірегейліктің иесі (оның өзіндік идеалдары мен әдеттері, әлеуметтік функциялары мен белгілі бір қабілеттері, дағдылары мен білімінің ерекшеліктері, қарым-қатынас шеңбері, кәсіби қасиеттердің ерекше жиынтығы, әлемде болып жатқан оқиғаларды өзіндік

бағалауы және оған өзіндік көзқарасы бар) ретінде анықтауға болады. Әртүрлі адамдар арасындағы жеке көзқарастар, пайымдаулар мен пікірлер ортақ болса да, әрқашан өзінің «Менін» қамтиды.

Индивидуалдылық (даралық) жеке тұлғаның бірегейлігін, оның басқа индивидтерден айырмашылығын, белгілі бір қайталанбастығын құрайтын белгілердің жиынтығы ретінде танылады. Индивидуалдылық – қоғамда белгілі бір мәртебеге ие және әлеуметтік рөл атқаратын биологиялық және әлеуметтік бірегей тұлға. «Тұлға» және «индивидуалдылық» категорияларының айырмашылығы тұлға адам дамуының жоғарғы деңгейі болса, индивидуалдылық оның ең терең өлшемі болып табылады.

Сонымен адамның биологиялық ерекшелігін көрсету қажет болған жағдайда индивид ұғымын қолданған жөн, оның әлеуметтік сәйкестігіне қарай индивидуум, ал адамның өзіндік түпнұсқалық ерекшелігі туралы сөз болғанда – индивидуальдылықты (даралықты) атап көрсетуге болады.

Жоғарыда аталған ұғымдарға анықтама бере отырып, тұлға ұғымы туралы не айтуға болады? Философиядағы тұлға мәселесі – адамның тұлға ретіндегі мәні неде, оның тарихтағы рөлі, әлемдегі, ғылымдағы орны қандай? деген сұрақтарға жауап береді.

Адам мен тұлға ұғымдарының ара жігін ажыратсақ, біз адам болып туамыз, содан кейін ғана жеке тұлға болып қалыптасамыз. Әр адам туғаннан бастап әлеуметтік қатынастардың күрделі желісіне енеді. Жеке тұлға - жеке адамның өмірін, тәжірибесін және білімін жинақтау негізінде рухани және материалдық қызметтің өзіндік принциптерін дамыту процесінде қалыптасады. Тұлға адамды басқалардың әсер ету объектісінен саналы түрде әрекет ететін субъектіге айналдырудан басталады. Бұл жеке адамды әртүрлі әлеуметтік ұжымдар мен қауымдастықтардың қызметіне белсенді тарту процесінде орын алады. Мұндай процесс жеке тұлғаны әлеуметтендіру процесі деп аталады. Әдетте, жеке тұлғаның әлеуметтенуінің екі кезеңі бар. Бірінші кезең, бейімделу, яғни,

туғаннан басталатын бар жағдайларға бейімделумен байланысты. Екінші кезең, әлеуметтік-мәдени және моральдық нормалар мен құндылықтарды игерумен, оларды жеке сенімге айналдыруына байланысты.

Тұлға өзінің әлеуметтік қарым-қатынастарының субъектісі ретінде, ең алдымен, өзінің автономиялылығымен, қоғамнан белгілі бір дәрежеде тәуелсіздігімен сипатталады және қоғамға қарсы тұра алады. Жеке тәуелсіздік адамның өзін-өзі тануы, яғни тек сана, ойлау және ерік емес, сонымен қатар өзін-өзі талдау, өзін-өзі бағалау, өзін-өзі бақылау қабілетінің болуын талап етеді. Сондықтан тұлға – бұл динамикалық және көп қырлы ұғым. Ол өмір бойы үздіксіз дамып, өзгеріп отырады. Тұлға оқшауланған жүйе емес, сыртқы әлеммен үздіксіз өзара әрекетте болады.

Алғашқы қоғамда индивид қауымға қатысты дербес емес еді. «...Тарихи даму барысында – дәлірек айтқанда, еңбек бөлінісімен бірге қоғамдық қатынастардың сөзсіз дербес нәрсеге айналуына байланысты – әрбір индивидтің өмірінде өзгешелік пайда болады, ол оның жеке өмірі, өйткені ол белгілі бір еңбек саласына және онымен байланысты жағдайларға бағынады» [3, 78–84 б.]. Адам әрекет ету арқылы ғана объективті қоғамдық қатынастар жүйесіне тікелей араласып, басқа адамдармен өзінің мінез-құлқын ретке келтіреді және ұйымдастырады. Яғни, объективті түрде тұлға социумда, қоғамда пайда болады, қалыптасады, қызмет етеді және дамиды, оның өмір сүруі қоғамдық қатынастар жүйесінің әсерімен жүзеге асады және бұл қатынастар адамның өзіндік мақсат қою қызметімен анықталады. Осылайша, адамның басқалармен (тұлғалармен) қарым-қатынасы тұлғалықты қалыптастырады, көрінеді және өмір сүреді.

Субъективті қарым-қатынастар, диалог, сүйіспеншілік пен парызға негізделген еркін рухани қарым-қатынастар адамның маңыздылығы мен қадір-қасиетін растайтын негізгі факторлар. Тұлға, әдетте, адамның жеке өмірі, оның бірегейлігі, ақылдылығы, мінезі және ерік-жігері ретінде анықталады.

Адамның жеке тұлға ретіндегі ең маңызды қасиеті – оның мақсат қою әрекеті. Жоғарыда аталған ұғымдарға анықтама бере келе тұлғаның мәні 1) белсенділік; 2) психикалық бағдары; 3) саналылық өлшемі; 4) жеке мәдениеті, яғни білімі, дағдысы және көзқарасы сияқты құрылымдық қасиеттерімен байланысты ашылады [1, 123 б.]. Бұл жерде белсенділіктің жеке адамға әсері мол, тек белсенділікте индивид өзін тұлға ретінде көрсетеді және бекітеді. Әлеуметтік белсенділіктің күрделенуі мен саралануы ғана тұлғалық дербестіктің алғы шарттарын жасайды. Десек те, бұл процесс өте қайшылықты.

Адам жеке тұлға ретінде белгілі бір қоғамдық қатынастардың ықпалында бола отырып, өзі соларға әсер етеді, оларды дамытады, өзгертеді – бұл заңдылық. Сонымен қатар, нормативтік реттелетін қоғамдық қатынастарға кіретін адам әлеуметтік функциялар мен рөлдердің тасымалдаушысы ретінде әрекет етеді [4, 86 б.]. Адамзат дамуының бүкіл тарихи жолында жеке адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынас қана емес, сонымен қатар тұлғаның құндылықтық бағдарлары да өзгереді. Тұлға – әлеуметтік және қоғамдық қатынастардың субъектісі, адамның даралық, тұлғалық көрінісі.

Тұлға әртүрлі іс-әрекеттің субъектісі ретінде дербес «Менге» ие, бұл оның әртүрлі рөлдерімен сәйкестендірілуіне жол бермейді. Жеке тұлғаның дербестігін қамтамасыз етудің маңызды сәті оның адамгершілік-моральдық қасиеттері, бұл өзін-өзі тануды жеке тұлғаның қадір-қасиетін сақтауға және көтеруге жол ашады. «Әрбір жеке адамның тұлғасы адамгершілік парызды орындаушы ретінде еркіндік әлеміне, табиғи және сирек әлеуметтік заңдылықтармен анықтала отырып, табиғат әлеміне (қажеттілік әлеміне) жатады» [5, 82–90 б.]. Өкінішке орай, кейде адам өзінің ішкі рухани мазмұнын қалыптастыратын құндылықтар ақиқат па, жалған ба сараламай, оны өзінің өмірінің мағынасына, өмірінің өзегіне айналдырады, оны шынайы деп қабылдайды. Бұл құндылықтар, өз кезегінде, субъектінің ойлауы мен болмысын анықтайды, оның ұмтылыстарын,

мотивтері мен мақсаттарын бағыттайды және оның жеке басының құрылымдық архитектуроникасын ұйымдастырады.

Тұлғаны адамның негізгі қасиеттері тұрғысынан ғана емес, сонымен бірге оның өзіндік генетикасы, физиологиясы, санасы, жеке мәдениеті, әлеуметтік, рухани ерекше қасиеттері арқылы да анықтауға болады. Тұлғаны құрайтын элементтер үш топқа бөлінеді: 1) физикалық тұлға, 2) әлеуметтік тұлға және 3) рухани тұлға» [5, 82–90 б.]. Бұл физиологиялық, әлеуметтік және рухани ерекшеліктері бойынша бағаланатын адам. Осыған байланысты тұлғаның ерекшеліктері мен қасиеттерінде көрінетін, әлеуметтік позициялары мен әрекеттерінің алуан түрлілігінде көрінетін ауқымы туралы айтуға болады.

Сонымен адам, ең алдымен, өзін қоршаған ортаны өзгертуге қабілетті белсенді әлеуметтік субъект. Одан әрі тұлға – өзіндік мәдениеті бар ойлайтын (функционалдық сана, интеллект) және психикалық сау адам. Бұл қасиеттердің барлығы бір-бірімен тығыз байланысты. Яғни, осыған байланысты адамның артықшылықтары мен жасырын бейімділігі анықталады.

Еркіндік пен жауапкершілік тұлғаның рухани дамуының іргетасы

Философ Эрих Фромм адамның өмірін оның ақыл-ойы басқарады дейді. Ақыл «инстинкттерді алмастырып қана қоймай, өмір сүруді қиындатады» дегенмен, соның арқасында «адам өзін-өзі тануда және оған қарсы тұру арқылы табиғаттан ерекшеленуге мүмкіндік беретін мүлдем жаңа қасиетке – өзін-өзі тануға ие болады» [4, 86 б.]. Өзін-өзі танудың арқасында адам табиғи жайлылықтан шығарылып, барлық жануарларға тән табиғи тіршіліктің үйлесімділігін бұзады. Ол еркіндікке ие болады, бірақ «ол қайда баратынын білмейді» және өзі үшін, өз жолы үшін жауапты болады. Осылайша жауапкершілік келеді және жеке экзистенциалды мәселелер туындайды.

Адам әрқашан объективті және субъективті жоспардың әртүрлі фак-

торларымен анықталатын таңдау жағдайында болады. Бір жағынан, кез-келген еркіндік ауырпалық туғызса, ал мәжбүрлеу жауапкершіліктен босатады. Екінші жағынан, адам кез-келген әрекет үшін жауапкершілікті өз мойнына алу арқылы ғана еркін бола алады. Сондықтан кез-келген таңдау мүмкіндігі адамгершілікпен, қоғаммен және мәдениетпен құрылған бір шеңберге ие және кез-келген таңдау жауапкершілікті қамтиды, өйткені ол басқа адамдардың да таңдауы мен жағдайына әсер етеді.

Адам ешқашан статикалық емес, ол әрқашан қалыптасу процесінде болады. Бұл, әсіресе, терең мәдени өзгерістер мен қақтығыстар дәуірінде, адам болмысының мағынасын табуға немесе өмір сүруге дәстүрлі нанымдар мен құндылықтар жетекшілік етпейтін кезеңдерде қолданылады. Гуманистердің пікірінше, адамдар өз тағдырларын таңдау және бағыттау арқылы жауапкершілікті өз мойнына алуы керек деп санайды, өйткені олар қаласа да, қаламаса да, бұл дүниеге келген соң адам өміріне, яғни өз өміріне жауап береді. Өйткені еркіндік пен жауапкершіліктен аулақ болу, шынайы болмау және сатқындық жасау, ақыр соңында үмітсіздікке алып келеді.

Еркіндік қажеттілікпен, теңдікпен, әділеттілікпен, жауапкершілікпен бірге қарастырылып, адамның мәні мен өмір сүру тіршілігін сипаттайды. Еркіндік адам өмір сүретін ортаны тәжірибелік жолмен өзгертеді және ол мақсатты әрекетте көрінеді. Әрине, әрбір адам жеке тұлға, бірақ оның қалауы мен мүддесі қоғамның мүдделерімен сәйкес келе бермейді. Бұл жағдайда жеке адам әлеуметтік заңдардың әсерінен қоғам мүддесін бұзбау үшін жеке жағдайларда әрекет етуі керек, әйтпесе қоғам атынан жазаланады. Яғни қоғамда жеке еркіндік қоғам мүдделерімен шектеледі. Осылайша, адам өз еркіндігін үнемі шектейді және оның толықтығына жете алмайды, яғни абсолютті еркіндік жоқ. Бұл мүмкін емес.

Егер еркіндікті онтологиялық тұрғыдан қарастыратын болсақ, ол адамның өмір сүру тәсілдерінің алуан түрлілігін көрсетеді, соның ішінде жалған тәсілдерді де қамтиды; адам әртүрлі

құндылықтарды, соның ішінде оның еркіндігін жоққа шығаратын жағымсыз немесе адамгершілікке кереғар келетін мағыналарды да жасай алады және оны таңдай алады. Егер еркіндік таңдауды болжайды десек, ал таңдау өз кезегінде жауапкершілікті талап етеді. Сондықтан еркіндіктің екінші жағы адамның өз еркіндігінен бас тартуы, демек жауапкершіліктен қашу. «Адамдар еркіндіктен қорқады» - дейді Э. Фромм. Еркіндіктен қашу – ерекше құбылыс, бұл жауапкершілікті жоғалтумен байланысты. Еркіндіктің өсіп, кеңеюімен адамдар бұрын жеке қоғамдық құрылымдар (мемлекет, қоғам) көтерген жауапкершілік жүгін өз мойнына алуға мәжбүр. Бірақ жауапкершіліктің ауыртпалығы адамды қысады, оған қамқорлық жасамайды, жағдайды, жайлылық сезімін «бұлдыратады». Сондықтан да адамның өз тағдыры мен жеке басының еркіндігін басқаға немесе басқаларға сеніп тапсыру арқылы жауапкершілік пен еркіндіктен арылу кейде оңайырақ [6].

Еркіндік категориясын анықтаған кезде оның мәніне назар аударған жөн. Жеке еркіндік көбінесе жеке таңдау мүмкіндігін меңзейді. Бірақ таңдау мүмкіндігі – оның мәні емес, сыртқы еркіндік деңгейі, оның көрінісі. Адамзат табиғатпен, басқа адамдармен, бүкіл қауымдастықтармен, өркениеттермен үйлесімді қарым-қатынасқа әкелмейтін, мысалы, билікке, үстемдікке, артықшылыққа және т.б. сияқты жалған құндылықтарға ұмтылады. Бұл қаншалықты парадоксальды болып көрінсе де, еркіндіктің арқасында адам (тіпті бүкіл қоғам) осы жалған құндылықтарды таңдау арқылы адам болмысының дамуына тосқауыл қояды, жалған жол жасайды. Сондықтан еркіндік зорлық-зомбылыққа емес, тәуелділікке қарсы тұрады. Кез келген әдеттерге тәуелділігін жеңе алған адам олардан тәуелсіз, демек еркін болады. Яғни, еркіндіктің мәні өз болмысында болу, толық тәуелсіздік, өзіндік өмір сүру. Еркіндік - бұл адамның «Мені» және оның функциясысының маңызды негізі.

Еркіндік - экономикалық еркіндік (қанаушылықтан еркіндік; тең экономикалық қатынастар; экономикалық әрекеттер еркіндігі), саяси еркіндік

(адамның қалыпты өмірін қамтамасыз ететін азаматтық құқықтардың жиынтығы; әділетті ұлттық-мемлекеттік құрылым; жалпыға бірдей сайлау құқығы), рухани еркіндік (дүниетанымдық, идеологияны, діни сенімділікті таңдау еркіндігі; рухани насихат еркіндігі және т.б.), гносеологиялық еркіндік (адамның табиғи және әлеуметтік әлем заңдылықтарын білу нәтижесінде әрекет ету қабілеті) болып бөлінсе, оның деңгейлері де әртүрлі болып келеді, мысалы, еркіндіктің ең жоғарғы деңгейі - адам өзінің саналы міндетіне сәйкес әрекет еткен кезде, ал ең төменгі деңгейі – адам дұрыс болатынын біле тұра өзін белгілі бір әрекетке мәжбүрлеуі. Қоғам адамға неғұрлым еркіндік берген сайын, соғұрлым оның осы еркіндіктерді пайдалану жауапкершілігі артады

Тұлғаның еркіндігі мен жауапкершілігі философиядағы негізгі ұғымдар болғандықтан оларды талдау ежелгі философтардан қазіргі ойшылдарға дейінгі көптеген идеялар мен теорияларды қамтиды. Кезінде Сартр адам өзінің іс-әрекеті үшін ғана емес, өзінің болмысы үшін де жауапты деп есептеді. Ол былай дейді: «Мен... өзім үшін және барлығы үшін жауаптымын және мен таңдаған адамның белгілі бір бейнесін жасаймын; өзімді таңдау арқылы мен жалпы адамды таңдаймын». Басқаша айтқанда, мен өз әрекетіммен тағдырымды және өзімді таңдап қана қоймай, басқа адамдарға қандай да бір әсер етемін. Әйтеуір әрекет ете отырып, мен басқаларға: «Дәл осылай істеу керек» деп айтатын сияқтымын дейді [7, 324 б.]. Әрбір таңдау тұлғаны қалыптастырады, оның болашағын және мәнін анықтайды. Сондықтан адамның, әсіресе, тұлғаның еркіндігі мен жауапкершілігін философиялық талдау олардың өзара тәуелділігін және жеке адам мен қоғамның толыққанды дамуы үшін үйлесімді өмір сүру қажеттілігін көрсетеді.

Г.В. Лейбництің пікірінше, «еркіндіктің мәні – бұл адамның өзін-өзі анықтауы» [7, 200 б.], ал «жақсылықтың себебін анықтау - бұл еркін болу дегенді білдіреді» [8, 200 б.]. Мұнда еркіндік жеке құндылық ретінде персоналистік-аксиологиялық түсіндіруден шығады. Еркіндіктің өлшемі - адамның өз күш-

жігерімен қаншалықты жақсылықтың пайдасына таңдау жасауы және бұл таңдауды шындықта қаншалықты жүзеге асыруында. Мысалы, қоғамның жетістіктері (экономикалық, әлеуметтік-саяси, ғылыми-техникалық, рухани) еркіндіктің алғышарттары мен шарттары ғана, ал жеке тұлғаның міндеті - олардағы жақсы мүмкіндіктерді пайдалана білу. Адам қалай әрекет ету керектігін білгенде ғана еркін болады.

Еркіндікпен бірге жүретін жауапкершілік - адам өмірінің бір-бірімен тығыз байланысты маңызды қырларының бірі. Егер еркіндік таңдау еркіндігін білдірсе, жауапкершілік дегеніміз – шешімді, әрекетті таңдауды бағалау, олардың қоғамға және жеке адамға пайдасын немесе зиянын анықтау деп білеміз. Жауапкершіліктің де этикалық өлшемі бар. Жауапкершіліксіз еркіндік хаос пен жаттануға әкеледі. Яғни, жауапкершілік – өз шешімдерінің салдарын саналы түрде қабылдауды, басқа адамдардың құқықтары мен мүдделерін құрметтеуді, сондай-ақ олардың қателіктері мен түсініспеушіліктеріне жауап беруге дайын болуды білдіреді.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, тұлғаның еркіндігі мен жауапкершілігі өзара байланысты, жауапкершіліксіз еркіндік хаос және заңдардың бұзылуына әкелуі мүмкін, ал еркіндік болмаса, жауапкершілік жеке тұлғаны басу және адам құқықтарын бұзу құралы бола алады. Бұл шиеленіс адам барынша еркіндікке ұмтылған кезде, бірақ өз іс-әрекеті үшін жауапты болу қажеттілігімен бетпе-бет келген кезде туындайды. Сондықтан еркіндік пен жауапкершілік арасындағы тепе-теңдікті табу, өзін-өзі жетілдіруге және басқа адамдардың құқықтары мен қадір-қасиетін құрметтеуге ұмтылу маңызды. Осылайша ғана қоғамда үйлесімді даму мен ынтымақтастыққа қабілетті еркін және жауапты тұлға қалыптасады. Тұлға – бұл әлеуметтенген жеке тұлғаның бір жағы, оның таңдауын анықтайтын қасиеттері. Бұл «таңдау» категориясы адам білімінің арнайы салаларында қалыптасқан тұлға туралы идеяларды біріктіруге мүмкіндік береді» [9, 199 б.]. Сондықтан кез келген адам тұлға болып табылмайтыны анық.

Тұлғаның жалпы белгілері – ақыл, еңбек, шығармашылық, еркіндік және жауапкершілік. Еркіндік пен жауапкершілік диалектикасы жеке тұлғаның таңдау кеңістігін жасайды, сол арқылы ол өзінің даралығын жүзеге асырады. Адамның өзін-өзі жүзеге асыруы әлеуметтік жүйенің оған беретін мүмкіндіктерінен көрінеді. Қоғамдағы адамның жеке еркіндігі әлеуметтік әділеттілікпен, яғни әлеуметтік дамуға нақты немесе әлеуетті үлеске байланысты материалдық және рухани игіліктерді, құқықтар мен бостандықтарды бөлумен тығыз байланысты. Адамзат әділеттілікті армандап қана қоймай, оны жүзеге асыру жолында аянбай еңбек етеді.

Қоғамды қайта пішімдеу жағдайындағы тұлғаның рөлі

Қазіргі қарқынды технологиялық даму жаңа тәуекелдерді тудырды, мұны қайта құрулардың жиынтығын әртүрлі ақпараттық қоғам, жалпы тұтыну, жоғары технологиялар, жаһандық әлемдік тәртіп, тәуекелді қоғам ретінде түрлі позициялардан тұратын жаңа типті қоғамның қалыптасуы деп қарастырамыз.

Сонымен қатар адамдар қайта пішімдеу жағдайындағы қоғамның қалыптасуы мен дамуының яғни, бір сапалық күйден екіншісіне көшудің куәсі болуда. Алайда бұл ауысу тек экономикадағы, саясаттағы, құқықтағы, ғылым мен мәдениеттегі өзгерістермен байланысты емес. Бұл ең алдымен нақты адамның, оның санасының өзгеруіне байланысты. Дәл осындай кезеңдерде жеке тұлғаның жалпы қоғамның одан әрі дамуының мүмкін нұсқаларын таңдаудағы бастамашылық рөлі мен ықпалы артады.

Күн сайын жаңа міндеттер мен мүмкіндіктер әкелетін ХХІ ғасырдың қарқынды өзгерістер әлемінде еркіндік пен жауапкершілік жай ғана абстрактылы ұғымдар емес, тұлғаның дамуын анықтайтын негізгі факторларға айналады. Олар тұлғаның қиындықтарды қабылдауына, қателіктерінен сабақ алуға және ары қарай дамуына көмектеседі. Өзін-өзі тануға және жақсылыққа ұмтылуға мүмкіндік береді. Питер Бергердің пікірінше: «Мұның барлығы

жеке адамдарға да, тұтас қауымдастыққа да артқан еркіндіктің ауыр сынағы десек қателеспеген болар едік. Еркіндікті бағалайтын кез келген адам онымен байланысты шығындарға қарамастан, бұл оқиғалардың дамуына шағымдануы екіталай» [10, 24 б.].

Қоғамдағы бетбұрыс кезеңіндегі құндылықтардың қайта бағалануы және әлеуметтік өмірдегі өзгерістерге байланысты және адамдардың санасындағы түбегейлі өзгерістер нақты адамға деген қызығушылықты арттырды. Ол жалпы адамзаттық гуманистік құндылықтардың басымдылығын, әрбір жеке адамның құқықтарын, еркіндігі мен қадір-қасиетін тану бағытында жүзеге асырылады.

Тұлға мәселесін шешу қажеттілігі қазіргі заманның жаһандық мәселелерінің шиеленісуімен және тарихи үдерістегі адам факторының рөлінің артуымен байланысты. Осылайша тұлға мәселесін қарастырғанда жеке жауапкершілік, жалпы әлеуметтік белсенділік және үйлесімді даму параметрлері бірінші орынға шығады. Тұлға мен оның тұтастығы мәселесін, жеке адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынасты әртүрлі философиялық тұжырымдар тұрғысынан қарастыру өте өзекті.

Тұлғаның қазіргі қоғамдағы рөлінің бірнеше негізгі қырларын атап көрсететін болсақ, олар:

1. Көшбасшылар, олар саясаткерлер, әлеуметтік белсенді немесе бизнесмендер болсын, қоғамды қайта құруда көбінесе шешуші рөл атқарады. Олардың көзқарасы мен іс-әрекеті өзгерістерге бағыт-бағдар беріп, бұқараны жұмылдырып, қоғамның бағытын айқындай алады.

2. Жеке адамдар немесе шағын топтар енгізген технологиялық және әлеуметтік инновациялар қоғамның өмір салтын, қарым-қатынас режимдерін және экономикалық құрылымын айтарлықтай өзгертуі мүмкін. Олар, Интернеттің ойлап табылуы немесе әлеуметтік желілердің дамуы коммуникация процестерін және әлеуметтік динамиканы түбегейлі өзгертті.

3. Қоғамды реформалау жағдайында белсенді азаматтық ұстаным маңызды.

Адам құқықтарын қорғау, өмір сүру жағдайын жақсарту, сыбайлас жемқорлық пен әділетсіздікпен күресу бойынша жеке әрекеттер қоғамдық пікірді қалыптастырып, жүйелі өзгерістерге ықпал ете алады. Бір мақсатқа біріккен белсенділер мен қарапайым азаматтар үкімет пен ірі корпорацияларға айтарлықтай қысым көрсетуі мүмкін.

4. Қоғамның қайта пішімделуі жеке адамның жаңа жағдайларға бейімделуін талап етеді. Жеке тұлғаны дамыту, жаңа дағдыларды үйрену, ойлау мен мінез-құлықты өзгерту қабілеті - бұл сәтті бейімделудің маңызды элементтері. Жаһандану және жылдам технологиялық өзгерістер жағдайында үздіксіз білім алу қабілеті негізгі құзыреттілікке айналуға.

5. Маңызды өзгерістер кезеңдерінде моральдық және этикалық нормаларды сақтаудағы тұлғаның рөлі маңызды. Моральдық жауапкершілігі жоғары тұлғалар басқаларға үлгі болып, әділетті және әдепті қоғамның қалыптасуына үлес қоса алады. Бұл, әсіресе, моральдық нұсқаулар бұлыңғыр болатын дағдарыс кезінде маңызды.

6. Мәдениет және өнер саласындағы шығармашылық тұлғалар әлеуметтік өзгерістерге терең әсер ете алады, мәдени контексті қалыптастырады және құндылықтар мен нормаларды қайта қарауға көмектеседі. Суретшілер, жазушылар, музыканттар қоғамдағы өзгерістерді бейнелеп қана қоймай, оны жүзеге асыруға шабыттандырады.

Демек, тұлға қоғамдық қатынастарды тасымалдаушы ғана емес, сонымен бірге өзінің жеке ерекшеліктеріне, қасиеттері мен қабілетіне, тәжірибесі мен зердесіне, ұйымшылдығы мен кәсіпқойлығына, өзіндік мәдениетіне сәйкес әрекет етеді. «Тұлға өз өмірінде өзін-өзі жүзеге асыруға тәуелсіз, еркін және жауапты бола отырып, өзін-өзі тану, өзінің «Мені», яғни санасы бар тіршілік субъектісі» [11, 62–66 б.]. Тұлға – қоғамдық және әлеуметтік белсенді, жеке дара бірегей адам.

Тағы айта кететін жайт: қазіргі қоғамда адам қалыптаса отырып, өзін-өзі жүзеге асырудың жаңа қалпына еніп, цифрлық еркіндіктің арқасында өзін цифрлық жеке тұлға ретінде жүзеге асыруда.

Цифрлық қоғам сананы, дүниетанымды және ойлауды топтастыратын цифрлық әлемге тартылған адамдарды біріктіруге және цифрлық еркіндік арқылы сананы даралауға бағытталған. Осыған байланысты цифрлық қоғамда этикаға, гуманизмге бағытталған ғылыми бағдарламалар жасап, адамның тұтастығы мен даралығын сақтауға ұмтылу қажет.

Қорытынды

Сонымен тұлға көшбасшылық, жаңашылдық, әлеуметтік белсенділік, тұлғалық даму, адамгершілік және мәдениет арқылы өзгерістер процестеріне әсер етіп, қоғамды өзгертуде негізгі рөл атқарады. Белсенді, шығармашыл және этикалық жауапты жеке тұлғаны дамыту және қолдау қоғамды табысты өзгертудің маңызды факторы болып табылады. Дәл осы қасиеттер арқылы әлемдегі барлық мақсаттары мен армандарына жетеді және адам тұлғаға айналады. Бұл мүмкіндіктер еркіндігінің артуы жаңа міндеттерге әкеледі, жауапкершілікті талап етеді.

Еркіндік пен жауапкершіліктің арақатынасы призмасы арқылы тұлғаның рухани қалыптасуы – мұқият зерделеу мен түсінуді қажет ететін күрделі де көп қырлы процесс. Осы қасиеттердің үйлесімді дамуы қазіргі жағдайда саналы шешім қабылдауға және олар үшін жауапкершілік алуға қабілетті, жетілген, жауапты және еркін тұлғаны қалыптастырудың маңызды шарты.

Қаржыландыру

Мақала AP19677167 «Қоғамның тұтас-танған қайта пішімделуі жағдайындағы тұлғаның рухани қалыптасуы мәселелері» атты гранттық қаржыландыру аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1968.
- 2 Ильенков Э.В. Что такое личность? – М., 1991.
- 3 Философия. – М.: Центр, 1999.
- 4 Бенин В.Л., Десяткина М.В. Учебное

Нүсіпова Г.И., Барлыбаева Г.Ф., Айымбетова Ұ.Ө.

пособие по социальной философии. – Уфа: БГПУ, 1997.

5 Джемс У. Психология. – М., 1991.

6 См.: Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1995.

7 Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М.: Мысль, 1990.

8 Лейбниц Г. Соч.: В 4 т. – Т. 2. – 1983. – С. 200.

9 Антипов Г.А., Кочергин А.Н. Проблемы методологии исследования общества как целостной системы. – Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1988.

10 Бергер П.Л. Введение // Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире. – М., 2004.

11 Аверин В.А. Психология личности: учеб. пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999.

3 Filosofiya [Philosophy]. – M.: Centr, 1999.

4 Benin V.L., Desyatkina M.V. Uchebnoe posobie po social'noj filosofii [Textbook on social philosophy]. – Ufa: BGPU, 1997. (in Russ)

5 Dzhejms U. Psihologiya [Psychology]. – M., 1991. (in Russ)

6 Sm.: Fromm E. Begstvo ot svobody [Escape from freedom]. – M., 1995. (in Russ)

7 Sartr Zh-P. Ekzistencializm – eto gumanizm [Existentialism is humanism] // Sumerki bogov. – M.: Mysl', 1990. (in Russ)

8 Lejbnic G. Soch.: v 4 t. [Works in 4 volumes]. – T.2. – 1983. – S. 200. (in Russ)

9 Antipov G.A., Kochergin A.N. Problemy metodologii issledovaniya obshchestva kak celostnoj sistemy [Problems of methodology of studying society as an integral system]. – Novosibirsk: Nauka. Sibirskoe otdelenie, 1988. (in Russ)

10 Berger P.L. Vvedenie // Mnogolikaya globalizaciya. Kul'turnoe raznoobrazie v sovremennom mire [The Many Faces of Globalization: Cultural Diversity in the Modern World]. – M., 2004. (in Russ)

11 Averin V.A. Psihologiya lichnosti: ucheb. Posobie [Psychology of personality: a teaching aid]. – SPb.: Izd-vo Mihajlova V.A., 1999. (in Russ)

Transliteration

1 Leont'ev A.N. Deyatel'nost'. Soznanie. Lichnost' [Activity. Consciousness. Personality]. – M., 1968. (in Russ)

2 Il'enkov E.V. Chto takoe lichnost'? [What is personality?]. – M., 1991. (in Russ)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Гүлнар Игенбайқызы Нүсіпова

PhD, жетекші ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: gulnara.nussipova@iph.kz, ORCID ID: 0000-0003-4570-0484

Гаухар Гинаядқызы Барлыбаева

бас ғылыми қызметкер, философия ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: gbarlybaeva@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1268-0763

Ұлбосын Өтегенқызы Аймбетова

PhD, қауымдастырылған профессор, Қазақ ұлттық хореография академиясы, Астана, Қазақстан, e-mail: aim_bat@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9903-5673

Гүлнара Игенбаевна Нусипова

PhD, ведущий научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: gulnara.nussipova@iph.kz, ORCID ID: 0000-0003-4570-0484

Гаухар Гинаядовна Барлыбаева

главный научный сотрудник, доктор философских наук, ассоциированный профессор, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: gbarlybaeva@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1268-0763

Улбосын Утегеновна Аймбетова

PhD, ассоциированный профессор, Казахская национальная академия хореографии, Астана, Казахстан, e-mail: aim_bat@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9903-5673

Gulnara Nussipova

PhD, Leading Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gulnara.nussipova@iph.kz, ORCID ID: 0000-0003-4570-0484

Gaukhar Barlybayeva

Chief Researcher, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gbarlybaeva@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1268-0763

Ulbosyn Aimbetova

PhD, Associate Professor, Kazakh National Academy of Choreography, Astana, Kazakhstan, e-mail: aim_bat@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9903-5673

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМНЫҢ РУХАНИ ДЕГРАДАЦИЯҒА ҰШЫРАҒАН ТҰСТАРЫН ТАЛДАУ

Ж.О. Әбікенов, М.Б. Сыздықова

АНДАТПА

Қоғамдағы рухани деградация мәселелерін талдау мәдени, әлеуметтік, экономикалық және психологиялық аспектілер сияқты түрлі факторларды қамтитын көп өлшемді көзқарасты қажет етеді.

Сондықтан бұл зерттеу қоғамның рухани деградацияға ұшыраған тұстарын, оған ықпал ететін факторларды, ұлттық психологиясында жағымсыз әдеттерді зерделей отырып, қоғамдағы өзгерістерді сандық талдау әдістеріне сүйене отырып талдайды.

Сауалнама алу арқылы қоғамдағы өзгерістерді талдау түрлі әлеуметтік көрсеткіштер бойынша деректерді жинау арқылы жүргізілді. Бұл статистикалық деректерді, экономикалық көрсеткіштерді және әлеуметтік көрсеткіштерді қамтыды. Сонымен қатар, қоғамдағы рухани деградацияның динамикасына құнды түсініктер бере отырып, түрлі әлеуметтік топтар арасындағы мәдени өзгерістерді бақылай алды.

Бұл бақылау Қазақстанның оңтүстік өңірлері азаматтарының рухани деградацияға қатысты қоғамдағы көзқарастар мен ұстанымдардың сәйкес келмеген жағдайда шиеленіс деңгейінің артуы дәрежесін анықтауға қажет болды.

Осы арқылы қазіргі таңда қазақ қоғамындағы қоғамдық сана мәселелерін және рухани деградацияны терең түсінуді көздейді. Сонымен қатар, ғылыми дискурсқа үлес қоса отырып, анықталған мәселелерді шешуге арналған ұсыныстар берілді.

Түйін сөздер: мәдениет, құндылық, бренд, фактор, мәдени зерттеу.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан,

Корреспондент автор:
Әбікенов Ж.О.,
Abikenovkz@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Әбікенов Ж.,
Сыздықова М.
Қазақстандық қоғамның рухани деградацияға ұшыраған тұстарын талдау // Адам әлемі. – 2024. – No 3 (101). – Б. 55-68.

Analysis of the Spiritual Degradation of the Kazakhstan Society

Abstract. Analyzing the problems of spiritual degradation in society requires a multidimensional approach that includes various factors such as cultural, social, economic and psychological aspects.

Therefore, this study analyzes the points of spiritual degradation of the society, the factors contributing to it, negative habits in the national psychology, based on the methods of quantitative analysis of the changes in the society.

The analysis of changes in society was carried out by collecting data on various social indicators. This included statistical data, economic indicators and social indicators. In addition, he was able to observe cultural changes among different social groups, providing valuable insights into the dynamics of spiritual degradation in society.

This observation was necessary to determine the degree of tension of the citizens of the southern regions of Kazakhstan in case of inconsistency of attitudes and positions in the society regarding spiritual degradation.

Through this, it is intended to deeply understand the problems of social consciousness and spiritual degradation in Kazakh society today. In addition, by contributing to the scientific discourse, suggestions for solving the identified problems were given.

Key words: Culture, Value, Brand, Factor, Cultural Research.

Анализ духовной деградации казахстанского общества

Аннотация. Анализ проблем духовной деградации в обществе требует многомерного подхода, включающего различные факторы, такие как культурные, социальные, экономические и психологические аспекты.

Поэтому в данном исследовании на основе методов количественного анализа изменений в обществе анализируются точки духовной деградации общества, факторы, способствующие этому, негативные привычки в отечественной психологии.

Анализ изменений в обществе проводился путем сбора данных по различным социальным показателям. Сюда вошли статистические данные, экономические показатели и социальные показатели. Кроме того, он смог наблюдать культурные изменения среди различных социальных групп, что дало ценную информацию о динамике духовной деградации в обществе.

Данное наблюдение было необходимо для определения степени напряженности граждан южных регионов Казахстана в случае несоответствия взглядов и позиций в обществе относительно духовной деградации.

Благодаря этому предполагается глубоко понять проблемы общественного сознания и духовной деградации в современном казахском обществе. Кроме того, внося вклад в научный дискурс, были даны предложения по решению выявленных проблем.

Ключевые слова: культура, ценность, бренд, фактор, культурологическое исследование.

Кіріспе

Қоғам дамып, трансформациялық процестерді бастан өткерген сайын, қоғамдық сәйкестіктігіне ықпал ететін рухани құндылықтардың, нанымдардың және тәжірибелердегі өзгерістерді түсінудің мәжбүрлі қажеттілігі туындайды.

Қоғамдағы деградация адам болмысының мәдени, моральдық және экзистенциалды өлшемдері арасындағы күрделі өзара әрекеттесу. Деградацияны қоғамның руханилыққа, этикаға және негізгі адамды құндылықтарға деген көзқарасының өзгеруін көрсететін күрделі құбылыс деп тұжырымдауға болады. Сондықтан бұл құбылысты жан-жақты зерттеудің өзектілігі теориялық жағынан ғана емес, тәжірибелік жағынан маңыздылығы бар. Бұл қоғамның рухани құрылымына әсер етуі мүмкін қоғамдық өзгерістердің, технологиялық жетістіктердің және жаһанданған әсерлердің салдары туралы зерттеулерді қажет етеді.

Бұл зерттеуді жүзеге асырудың мақсаты руханилық пен әлеуметтік динамика арасындағы күрделі қарым-қатынасты кеңірек түсінуге үлес қосу. Әлеуметтік динамиканың көп қырлы және бір-бірімен байланысты тұстарына шолу жасап, рухани деградацияға ықпал ететін түрлі факторларды ашуға тырысады.

Әдістер

Зерттеу барысында Қазақстанның оңтүстік өңірлері азаматтарының рухани

деградациясына қатысты құбылысының өзекті мәселелері әлеуметтік сауалнама алу арқылы талданды. Зерттеудің теориялық негізіне қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері жинақталып, талдау жасалынады.

Ал зерттеу жұмысының эмпирикалық негізін онлайн-сауалнама нәтижелері құрайды. Оңтүстік өңірді құрайтын Қызылорда, Түркістан, Жамбыл, Жетісу, Алматы облыстары мен Алматы, Шымкент қалаларында онлайн-сауалнама Google Forms платформасында өткізіледі.

Сауалнама қазақ және орыс тілінде құрастырылды. Сауалнама алынатыны жөнінде әлеуметтік желілерде нысанда алған жарнама орналастырылып, жеке онлайн қоғамдастықтарда сілтеме жарияланады. Іріктеу параметріне сәйкес ауыл және қаланың ересек тұрғындары (жынысы, этникалық белгісі, жасы, мәртебесі, әлеуметтік статусы және т.б.) арасында жасалды. Сауалнамаға қатысқандар бірнеше әдіс арқылы (тікелей, телефонмен, онлайн) жауап берді. Мәлімет 2023 жылғы 17 ақпаннан 9 сәуірге дейін жиналды.

Жалпы зерттеуде әдіснама ретінде логика, тұтастық пен жүйелілік принциптері мен синергетикалық тәсіл, мәдени-әлеуметтанулық, тарихи-әлеуметтанулық, жүйелеу әдістері де пайдаланылады. Зерттеу шеңберінде барлық ғылыми этика қағидалары қамтамасыз етіліп, этикалық басқару рәсімдері, интеллектуалды тұтастықтың жоғары стандарттары сақталды.

Әдеби шолу

Қазіргі қоғамдағы рухани дағдарыстың мазмұны мен мәнін тек экономикалық қана емес, әлеуметтік, саяси және мәдени ұстанымдар да анықтайды. Мұның назарға аларлық тұсы мен зерделейтін жақтары көп. Бұл зерттеуге қоғамдағы рухани деградация тақырыбына қатысты философия, әлеуметтану, мәдениеттану бағытындағы бірнеше еңбектер талданып, қамтылды. Бұл еңбектерде қоғамдағы өзгерістердің рухани және мәдени құндылықтарға тигізетін әсері туралы терең талдаулар жиі кездеседі.

Освальд Шпенглердің «Батыстың құлдырауы»: еңбегі өркениеттердің циклдік сипаты мен батыс мәдениетінің құлдырауын талқылайды. Шпенглердің ұлттық психологиядағы рухани деградацияға көзқарасы мәдениеттердің циклдік сипаты мәдениеттердің динамикалық және шығармашылық фазасынан басталып, ақырында құлдырау мен ыдырау кезеңіне әкелетін өмірлік циклді бар екенін айтады. Ол мәдениеттің кейінгі кезеңдерінде өміршеңдіктің жоғалуы және бастапқыда мәдениетті анықтаған рухани және шығармашылық күштердің құлдырауы болады деп болжайды. Мәдениет құлдыраған сайын, ол бір кездері оның зияткерлік және көркемдік жетістіктерін қуаттандырған рухани көздермен байланыс жоғалады деп есептейді. Шпенглердің пайымдауынша, мәдениет материалдық табысқа шамадан тыс алаңдап, оның рухани мәнімен байланысын жоғалтқан кезде ол құлдырауға жол ашады. Мәдениет дамыған сайын индивидуализм күшейе түсетінін байқайды, бұл бір кездері қауымдастықты біріктірген әлеуметтік және рухани байланыстардың үзілуіне әкеледі.

Шпенглердің жұмысы қайшылықты және оның идеялары детерминистік және пессимистік көзқарастары үшін сынға ұшырағанын атап өту маңызды [1].

Аллан Блумның «Американдық ақыл-ойдың жабылуы» еңбегінде американдық білім беру жағдайын және оның студенттердің интеллектуалдық және рухани дамуына әсерін қарастырады. Ол

іргелі құндылықтар мен гуманитарлық ғылымдарға мән бермеу мәдени құлдырауға ықпал етеді деп санайды. Ол моральдық принциптерге негізделмеген толеранттылық пен әртүрлілікке баса назар аудару рухани және этикалық құндылықтардың деградациясына әкелуі мүмкін деп санайды. Ол тереңірек ойлану мен рухани араласуға ойынсауық пен тұтынушылық тенденциялар әсер етеді деп санайды [2].

Кристофер Лаштың «Нарциссизм мәдениеті» еңбегінде американдық мәдениеттегі нарциссизмнің өсуін және оның қоғамдық құндылықтарға әсерін қарастырады. Ол өзіншілдіктің қоғамдық және рухани құндылықтардың деградациясына қалай ықпал ететінін талқылайды.

Лаштың пікірінше, материалдық табысқа назар аудару және үнемі ләззат алуға ұмтылу таяз және гедонистік мәдениетке әкелуі мүмкін. Материализм тереңірек рухани құндылықтардан алшақтаған кезде рухани қуыс пен деградация сезімін тудыруы мүмкін. Ол жеке адамдар оқшауланған және бір-бірімен байланысы үзілген бөлшектенген қоғам рухани және моральдық негіздердің жоғалуына әкелуі мүмкін екенін айтады. Қоғамдық байланыстар мен ортақ құндылықтардың әлсіреуі ұлттық психикадағы рухани деградация сезімін тудыруы мүмкін [3].

Роберт Д. Путнамның «Жалғыз боулинг: американдық қауымдастықтың ыдырауы және қайта жаңғыруы» атты еңбегінде Америка Құрама Штаттарындағы әлеуметтік капиталдың және қауымдастықтың қатысуының төмендеуін талқылайды. Ол осы өзгерістердің ортақ құндылықтарға және рухани байланыс сезіміне әсерін қозғайды.

Путнам азаматтық бірлестіктер мен қоғамдық ұйымдардың құлдырауын талқылайды. Бұл қауымдастықтар көбінесе жеке тұлғалардың ортақ құндылықтар мен мақсаттар төңірегінде бірігуі үшін кеңістік ретінде қызмет етеді. Бұл қоғамдық кеңістіктердің әлсіреуі рухани деградация сезімін тудыруы мүмкін, өйткені адамдар ортақ тәжірибе мен моральдық немесе этикалық пікірталастарға мүмкіндіктердің болма-

уы мүмкін. Қоғамға қатысудың төмендеуі психикалық және рухани әл-ауқатқа әсер етуі мүмкін оқшаулану сезіміне ықпал етуі мүмкін [4].

Фридрих Хайектің «Крепостнойлыққа апарар жол»: кітабы негізінен экономикалық және саяси жұмыс болғанымен, ұжымшылдық пен жеке бостандықтардың эрозиясының қаупін зерттейді. Оның ойынша әлеуметтік өзгерістер мәдени және рухани құндылықтарға әсер етеді. Ол ұжымшылдық пен орталықтандырылған жоспарлаудың қауіптілігін сынап, авторитаризм мен жеке бас бостандығын жоғалтуға апаратын жолдан сақтандырады.

Хайек салауатты қоғам үшін маңызды құндылықтар ретінде индивидуализм мен еркіндіктің маңыздылығын атап көрсетеді. Оның пайымдауынша, жеке бас бостандығы шектелген кезде ол азаматтардың психологиялық әл-ауқатына кері әсер етеді. Жеке бостандықтардың тозуы жеке және ұлттық өмірдің рухани және психологиялық аспектілеріне әлеуетті әсер ететін автономия мен жеке агенттіктің төмендеуімен байланысты болуы мүмкін [5].

Чарльз Тейлордың «Зайырлы дәуір»: еңбегі жан-жақты зерттеуі қазіргі заманғы рухани деградацияның күрделілігіне түсінік бере отырып, қазіргі батыс қоғамдарындағы секуляризация мен руханилықтың өзгеру сипатын зерттейді.

Тейлор қазіргі заманмен бірге болатын қиындықтар мен наразылықтарды мойындайды. Рухани деградация туралы, ол кейбір адамдардың дүниелік дәуірде бастан кешіретін беймазалық сезімі туралы ойлайды. Мұны рухани ландшафттың субъективті аспектісі ретінде қарастыруға болады, мұнда ортақ, трансценденттік шеңбердің жоғалуы кейбіреулер үшін рухани бағдарсыздық сезімін тудыруы мүмкін [6].

Бұл жұмыстар рухани деградация тақырыбын зерттеуге қызығушылық танытқандар үшін бастапқы дереккөз бола алады.

Талдау

Біз зерттеу жобасы аясында әлеуметтік сауалнама жүргіздік. Сауална-

маға Қазақстанның оңтүстік өңірі тұрғындарының жалпы саны 6 004 158 адамнан 597 респондент іріктеліп алынды. Олардың 68% ер адам, 32% әйел адам.

Жас ерекшелігі бойынша 18-28 жас аралығындағылар 39%, 29-45 жас аралығындағылар 41%, 46-60 жас аралығындағылар 17%, 61 жастан жоғарылар 3%-ы құрады. Тұрғылықты жеріне байланысты респонденттердің 58% қала тұрғындары болса, 42%-ы ауыл тұрғындары болды. Отбасылық жағдайына байланысты респонденттердің 41%-ы отбасы құрмағандар, 52%-ы отбасылы, 7%-ы жауап беруден бас тартқан.

Білім деңгейі бойынша сауалнамаға қатысқан респонденттердің 83%-ы жоғары білімді болса, 9%-ының кәсіби-техникалық білім, 8%-ының орта білім бар екендігі анықталды. Әлеуметтік-кәсіби дәрежесі бойынша респонденттердің басым бөлігі 29%-ы бюджеттік ұйымда, 27%-ы мемлекеттік қызметте болса, 14%-ы жұмыссыз екені анықталды.

1-ші кесте бойынша қазақстандық қоғамның рухани деградацияға ұшыраған тұсы деп респонденттердің 47%-ы моральдық және этикалық нормалардың эрозиясы жауабын таңдаған. Яғни бұл респонденттер пікірінше бұған басты себеп сыбайлас жемқорлықтың артуы, жауап-кершіліктің болмауы және этикалық мінез-құлықтың төмендеуі деп санайды.

Ал респонденттердің 20%-ның пікірінше «Мәдени бірегейлік пен дәстүрлердің жоғалуы деп санайды. Бұл топтар қоғамдағы рухани деградацияны азаматтардың мәдени мұраны елемей, жергілікті халықтың сауатсыздығы, мәдениетке қызығушылықтың төмендеуі деп санайды.

Әрине, бұған мәдени көзқарастар мен әлеуметтік нормалар этикалық стандарттарды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады (Hofstede, 1980). Егер мәдениет этикалық емес мінез-құлықты қалыпқа келтіруге тырыспаса, бұл қоғамдағы адамдар мұндай әрекеттерге көбірек баруы мүмкін.

1-кесте. Қазақстандық қоғамның рухани деградацияға ұшыраған қандай тұстары бар?

		Алматы қаласы	Алматы облысы	Жетісу облысы	Жамбыл облысы	Шымкент қаласы	Түркістан облысы	Қызылорда облысы	Барлығы
1	Моральдық және этикалық нормалардың эрозиясы.	54%	44%	38%	39%	56%	43%	56%	47%
2	Мәдени бірегейлік пен дәстүрлердің жоғалуы.	19%	24%	31%	25%	12%	24%	8%	20%
3	Әлеуметтік келісім мен ынтымақтың төмендеуі.	7%	10%	11%	13%	5%	10%	12%	10%
4	Рухани құндылықтарды елемей.	11%	9%	11%	15%	13%	13%	12%	12%
5	Қоршаған ортаның бұзылуы.	9%	13%	9%	8%	14%	10%	12%	11%
Барлығы		100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Қоғамдағы әлеуметтік келісім мен ынтымақтың төмендеуі деп қарастырған респонденттердің 10%-ның пікірінше әлеуметтік жіктелудің күшеюі, кемсітушілік, қоғамдық байланыстарының бұзылуы ұлттық дүниетанымның рухани деградацияға апарды деп санайды.

Ал келесі респонденттердің 10%-ы рухани құндылықтарды елемей жауабын таңдаған. Яғни, бұл респонденттердің ойынша қоғамдағы руханиятқа мән берудің төмендеуі, сенімнің жоғалуы реградацияға апарды.

Респонденттердің 11%-ның пікірінше қоршаған ортаның бұзылуы санайды. Бұл респонденттер экологиялық сананың болмауы, табиғи ресурстар мен экожүйелерді ластау да рухани деградацияға әкеледі.

Респонденттердің 20% пікірінше мәдени бірегейлік пен дәстүрдің жоғалуы деп санайды.

Қазақстандық қоғамның рухани деградацияға ұшыраған тұсы түрлі факторлардың әсерінен болатын көп қырлы мәселе деп санаймыз. Дегенмен, көпшілік басым дауыспен Қазақстандық қоғамның рухани деградацияға ұшыраған тұсы деп моральдық және этикалық нормалардың эрозиясын таңдағаны мәселенің бар екеніндігін нақтылайды. Бұл құбылысқа ықпал ететін бірнеше факторлар бар. Бұған себеп мәдени өзгерістер, технологияның жылдам дамуы экономикалық теңсіздік, саяси факторлар, әлеуметтік медиа және цифрлық мәдениет жеке өмірге қатысты мәселелерде жаңа этикалық дилеммаларды туындатуы деп санаймыз.

2-ші кестенің сауалнама нәтижесі бойынша, респонденттердің 23%-ы бағымдықпен қазақстандық қоғамның рухани деградациясына ықпал ететін факторларға сыртқы мәдени құндылықтар, жат идеологиялардың қабылдануы деп пікір айтады. Респонденттердің 18%-ы сыбайлас жемқорлықты рухани деградацияға апаратын фактор деп санайды. Бұл фактормен келісеміз, шынымен де Қазақстанда сыбайлас жемқорлық руханиятқа қатысты барлық салаларды қамтып, адами капиталдың дамуына кедергі келтіріп жатыр. Елімізде көбіне ауыл шаруашылығы, кеден, құрылыс, білім беру, коммуналдық бағыт, денсаулық сақтау салаларында сыбайлас жемқорлық фактілері көп тіркеледі.

Респонденттер 16%-ы рухани деградациясына ықпал ететін фактор деп экономикалық теңсіздік, тұтынушы қоғамды жатқызады. Бұл респонденттердің экономикалық теңсіздіктің болмауын және тұтынушылықтың азайғанын қалайтынын байқадық. Қазақстанда саясат әділ жүргізілсе, ресурстар әділ бөлінеді, тұрақты тұтыну үлгісі болады деп санайды.

Ал респонденттердің 15%-ы ақпараттың шамадан тыс көп болуы деп санайды. Яғни, Қазақстандық қоғамның рухани деградациясына ықпал ететін факторға ақпараттың шамадан тыс көп болуы да жатады. Ал респонденттердің (6%) бұған «Қарқынды урбанизация» себеп деп санайды. Соңғы кезде урбанизация қарқынды масштабқа ие болды. Қазақстанда қала халқының өсуі байқалады.

2-кесте. Қазақстандық қоғамның рухани деградациясына ықпал ететін факторлар?

		Алматы қаласы	Алматы облысы	Жетісу облысы	Жамбыл облысы	Шымкент қаласы	Түркістан облысы	Қызылорда облысы	Барлығы
1	Қарқынды урбанизация.	7%	7%	3%	8%	6%	7%	6%	6
2	Экономикалық теңсіздік, тұтынушы қоғам.	13%	13%	24%	16%	13%	16%	17%	16
3	Сыртқы мәдени құндылықтар, жат идеологиялардың қабылдануы.	23%	22%	25%	24%	21%	29%	19%	23
4	Технологиялық жетістіктер.	6%	8%	4%	8%	4%	9%	7%	6
5	Ақпараттың шамадан тыс көп болуы.	14%	18%	15%	12%	14%	14%	16%	15
6	Сыбайлас жемқорлық.	19%	16%	17%	18%	21%	21%	17%	18
7	Саяси институттарға деген сенімнің төмендеуі.	8%	7%	12%	4%	9%	8%	9%	8
8	Ұзақ мерзімді рухани бағдарламаның жоқтығы.	9%	9%	3%	10%	10%	6%	8%	7
9	Басқа	1%	0%	0%	0%	2%	0%	1%	1
Барлығы		100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

«Саяси институттарға деген сенімнің төмендеуі» (8%), саяси институттарға сенімнің төмендігі - саяси мәдениеттің қалыптасуына кедергі жасайтын мәселелер мен қарама-қайшылықтар. Рухани дағдарысқа әсер ететін факторға «Технологиялық жетістіктер» деп санайтын респонденттер (6%), мұның мәдениет пен руханиятқа жағымды және жағымсыз жақтары бар деп санайды.

«Ұзақ мерзімді рухани бағдарламаның жоқтығы» деп респонденттердің (7%) санайды. Қазақстанда ұзақ мерзімді бағдарламалар бар, бірақ концепциясы бойынша ауқымды сипат алғанмен, іс жүзінде акциялық сипатта болды. Яғни, орындалу процесі дұрыс болмайды. Ал бағдарламаның өзінің концепциясы толықтай жүзеге асқанда қоғамды рухани модернизациялау функциясын толыққанды орындай алады. Басқа да ұсыныстар (1%) құрайды.

Әлеуметтік сауалнама барысында байқағанымыз Қазақстандық қоғамның рухани деградациясына ықпал ететін факторлар бір-бірімен байланысты. Барлық критерийлерді талдай келе ең басты ықпал етуші факторлар сыбайлас жемқорлық және тиімсіз пайдаланылған технологиялық жетістіктер деп санаймыз.

Себебі, сыбайлас жемқорлықтың ықпалы ұзақ мерзімді рухани бағдарламалар дұрыс жүргізілмеуіне, қарқынды урбанизацияның пайда болуына, экономикалық теңсіздікке, тұтынушы қоғамға және саяси институттарға деген сенімнің төмендеуіне әкеледі. Ал технологиялық жетістіктерді тиімді пайдаланбаудың себебінен, ақпаратқа фильтр болмағандықтан шамадан тыс көп болып, сыртқы мәдени құндылықтар, жат идеологиялардың қабылдануына әсер етуде. Әрине, бұл мәселелердің алдын алу кешенді және біртұтас көзқарасты талап етеді.

3-ші кесте бойынша ұлттық менталитеттегі жағымсыз әдеттердің таралуын әлеуметтік факторлардың жиынтығына жатқызуға болады. Әлеуметтік және мәдени нормалар мінез-құлықты қалыптастырады (Triandis, 1995). Егер жағымсыз әдеттер белгілі бір әлеуметтік контексте қалыпты деп есептелсе адамдар бұл мінез-құлыққа көбірек бейім болады. Оңтүстік өңірлердің ұлттық психологиясында қалыптасқан жағымсыз әдеттер немесе мінез-құлықтардың қатарына респонденттердің 17%-ы «Трайбализм немесе аймақшылдық» деп санайды екен.

3-кесте. Оңтүстік өңірлердің ұлттық психологиясында қандай жағымсыз әдеттер немесе мінез-құлықтар кең тараған?

	кең тараған	жартылай тараған	тарамаған	жауап беруге қиналамын
Гендерлік теңсіздік	34%	39%	14%	13%
Трайбализм немесе аймақшылдық	33%	39%	11%	17%
Балағат сөздер қолдану	55%	35%	4%	6%
Қоғамдық орындарда, көшеде түкіру	45%	38%	9%	8%
Масылдық сана	33%	38%	13%	15%
Пара алу, беру	54%	31%	6%	9%
Бәсекелестік	52%	35%	5%	8%

Сонымен қатар, респонденттердің 15%-ы қоғамдағы кең тараған жағымсыз әдет бұл масылдық сана деп санайды. Мұнымен, біз де келісеміз. Себебі, масылдық сана қоғамның өсіп-өркендеуін тежейді. Мұндай психология Совет Одағы кезеңіндегі дәуірде қалыптасты.

Қазақстан қоғамында жағымсыз әдеттерге респонденттердің 13%-ы «Гендерлік теңсіздік» деп көрсеткен. Теңсіздіктің себебі қазіргі дәстүрлі патриархалдық қоғамның талаптары.

Сондай-ақ, респонденттердің 9%-ы «Қоғамдық орындарда түкіру» де жағымсыз әдетке жатқызады. Рухани деградацияға респонденттердің пікірінше 8%-ы «Жағымпаздық» сияқты әдет әсер етеді деп санайды екен. Себебі, жағымпаздық деген жаман қасиет, бұл қоғамның алға жылжуы үшін қауіпті жағдайлардың бірі. Рухани деградацияға респонденттердің пікірінше 8%-ы «Бәсекелестік» әсер етеді деп санайды екен.

Рухани деградацияға респонденттердің пікірінше 6%-ы «Балағат сөздер

қолдану» сияқты әдеттер әсер етеді деп санайды екен.

Сауалнаманың бұл бағыты бойынша қоғамдағы ұлттық менталитеттегі жағымсыз әдеттерді азайту жеке, қауымдық және жүйелік жұмыстарды біріктіруді қамтитынын түсіндік. Ұлттық ұлттық менталитетті өзгерту қоғамның түрлі секторларының тұрақты күш-жігерін талап ететін үдеріс. Бұл стратегияларды түсіністікке ұмтылумен біріктіру салауатты және позитивті ұлттық санаға ықпал ете алады.

Себебі, барлық ұлттық ұлттық менталитеттегі жағымсыз әдеттер мұның бәрі адамның психотипіне байланысты. Сондықтан әрбір азамат өз өміріне жауапкершілікпен қарап үйренуге тиіс. Қазіргі заманда гендерлік теңсіздік, трайбализм немесе аймақшылдық, балағат сөздер қолдану, қоғамдық орындарда түкіру, масылдық сана, жағымпаздықтың алдын алу үшін қаржылық, құқықтық сауаттылықты бала кезінен үйреткен дұрыс деп санаймыз.

4-кесте. Қазақстанда ұлттық идеология бар ма?

		Алматы қаласы	Алматы облысы	Жетісу облысы	Жамбыл облысы	Шымкент қаласы	Түркістан облысы	Қызылорда облысы	Барлығы
1	Иә.	36%	32%	42%	34%	47%	43%	39%	39%
2	Жоқ.	28%	32%	33%	21%	24%	22%	16%	25%
3	Жауап беруге қиналамын	35%	35%	25%	45%	29%	35%	42%	35%
4	Басқа	1%	1%	0%	0%	0%	0%	3%	1%
Барлығы		100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Бүгінгі қазақстандық қоғамда ұлттық идеология бар ма? Егер бар болса ол қандай деңгейде жүзеге асырылып жатыр. Біздің сауалнама нәтижесі көрсеткендей, респонденттердің 39%-ы Қазақстанда ұлттық идеология бар деп есептейді, сәйкесінше, респонденттердің 35%-ы бұл сұраққа жауап беруге қиналатынын білдірген. Ал, 25%-ы ұлттық идеологияны жоқ деп есептейді. Сондай-ақ, басқа да ұсыныстар айтқан респонденттердің 1%-ы «Қазақстанда ұлттық идеология бар деп те, жоқ деп те

айта алмаймын», «Бар, бірақ білінбейді», «Бар деуге болады, бірақ жүйелі емес» деген пікірлерде кездесті. Демек, оңтүстік өңірлердің тұрғындары Қазақстанда ұлттық идеологияның бар екеніне күмәнмен қарайтындықтарын аңғаруға болады. Қоғамның алға жылжып, дамуына серпін беретін ұлттық идеология дейтін болсақ, біздің алып отырған нәтижеміз бойынша респонденттердің көпшілігі ұлттық идеологияның жоқтығын алға тартып отыр. Бұл нәтижені мәселе ретінде қарастыра аламыз.

5-кесте. Рухани деградацияның алдын алу үшін қандай жұмыстар жүргізген дұрыс?

		Алматы қаласы	Алматы облысы	Жетісу облысы	Жамбыл облысы	Шымкент қаласы	Түркістан облысы	Қызылорда облысы	Барлығы
1	Моральдық-этикалық тәрбиені күшейту.	20%	14%	21%	20%	19%	17%	23%	19%
2	Мәдени дәстүрлер мен мұраларды жаңғырту.	13%	14%	13%	14%	13%	14%	16%	14%
3	Халықтың сауаттылығы, оқу, білім, кітапқа құштарлық.	24%	22%	26%	23%	24%	22%	23%	23%
4	Өнер мен мәдениеттің бағалануы.	10%	10%	9%	10%	10%	9%	11%	10%
5	Ғылымның дамуына мүмкіндік жасау	16%	18%	14%	13%	16%	13%	9%	14%
6	Қоғамдық келісімді дамыту.	2%	6%	2%	4%	3%	6%	3%	4%
7	Қоғамның сұранысына орай дәстүрлерді инновациялау.	8%	10%	6%	6%	8%	9%	9%	8%
8	Интернет пен әлеуметтік желіні қолдануды азайту.	6%	3%	7%	10%	4%	8%	5%	6%
9	Басқа	1%	3%	2%	0%	3%	2%	1%	2%
Барлығы		100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

5-ші кесте бойынша рухани деградацияның алдын алу үшін респонденттердің 23%-ы «Халықтың сауаттылығы, оқу, білім, кітапқа құштарлық» арттыру керектігін көрсетіп отыр. Бұл пікір өте орынды деп есептейміз, ақпа-ратты талдау үшін де сауаттылық өте қажет.

Сонымен қатар респонденттердің 19%-ы «Моральдық-этикалық тәрбиені күшейту» қажет деп есептесе, 14%-ы «Мәдени дәстүрлер мен мұраларды жаңғырту» мен «Ғылымның дамуына мүмкіндік жасау» қажет екенін атап өткен. Ал, рухани деградацияның алдын алу үшін респонденттердің 10%-ы «Өнер мен мәдениеттің бағалануын» маңызды деп санайды. Респонденттердің 4%-ы

«Қоғамдық келісімді дамыту», 8%-ы «Қоғамның сұранысына орай дәстүрлерді инновациялау», 6%-ы «Интернет пен әлеуметтік желіні қолдануды азайту» жауап берді.

Сондықтан қазақ қоғамы қазір ғылым мен технологиядан үлкен үміт күтіп отыр. Қоғамның рухани мәдениеті көтерілгенде, осындай сыртқы күштердің ықпалынан құтылып, еркіндік үстем құрады.

Нәтиже

Қазақстандық қоғамның рухани деградацияға ұшыраған тұсы түрлі факторлардың әсерінен болатын көп

қырлы мәселе деп санаймыз. Дегенмен, Қазақстандық қоғамның рухани деградацияға ұшыраған тұсы деп моральдық және этикалық нормалардың эрозиясы деп нақты айта аламыз. Сондықтан талдау жасау барында қазақстандық қоғамның рухани деградациясына ықпал ететін басты факторға сыртқы мәдени құндылықтар, жат идеологиялардың қабылдануы санаймыз.

Себебі, КСРО ыдырап Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін, жаңа билік алдында күрделі мәселелер тұрды. Экономиканы жаңарту, заңдар қабылдау сияқты өзекті мәселелер алдыңғы қатарға шықты. Ал әлеуметтік, мәдени және рухани мәселелер екінші орында қалды. Қазақстанда бірнеше идеологиялық ағымдар қалыптасты. Бұл әлемнің көптеген елдеріне тән қалыпты құбылыс болғанымен, бізде билікке күрес дәл осы идеологиялық ағымдардың арасында жүргізіледі. Осы себепті, идеологиялық ағымдардың олардың радикалданып, мемлекетке қарсы бағыт алып кетпеуінен сақтану керек.

Тағы да сондай өте күрделі фактор Қазақстандағы сыбайлас жемқорлық болып табылады. Себебі, сыбайлас жемқорлық руханиятқа қатысты барлық салаларды қамтып, адами капиталдың дамуына өзіндік кедергісін келтіріп жатыр. Елімізде көбіне ауыл шаруашылығы, кеден, құрылыс, білім беру, коммуналдық бағыт, денсаулық сақтау салаларында сыбайлас жемқорлық фактілері көп тіркеледі. Қазақстан – ТМД елдерінің ішіндегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы арнайы заң қабылдаған алғашқы мемлекет. Сыбайлас жемқорлық қылмыстары сияқты қоғамға қауіпті іс-әрекеттер мемлекетіміздің маңызды салаларының дамуына нұқсан келтіріп отырғаны рас. Мысалы 2022 жылы барлық құқық қорғау және арнаулы мемлекеттік органдар 1 724 сыбайлас жемқорлық қылмысты тіркеді.

Transparency International сыбайлас жемқорлыққа қарсы қозғалысы ресми сайтында 2023 жылғы жағдай бойынша сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексінің (CPI) көрсеткішін жариялады. 2023 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан 100 балдың ішінде 39 балл жинап, сыбайлас жемқорлық деңгейі жоғары елдер қатарына кірді. Осылайша

еліміз жемқорлық деңгейі бойынша 180 елдің ішінде 92-орында болды [7].

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет қоғамда бұған қарсы мәдениетті қалыптастыру бойынша жүйелі жұмысты жалғастыруда. Қазақстанда 2022 жылы 11 мыңнан астам ақпараттық-түсіндіру іс-шарасы өткізілген.

Зерттеу нәтижелері бойынша ықпал етуші фактор деп экономикалық теңсіздік, тұтынушы қоғамды атауға болады. Бұл респонденттердің экономикалық теңсіздіктің болмауын және тұтынушылықтың азайғанын қалайтынын байқадық. Қазақстанда саясат әділ жүргізілсе, ресурстар әділ бөлінеді, тұрақты тұтыну үлгісі болады деп санайды.

Біздің ойымызша, қоғамда экономикалық теңсіздік сыбайлас жемқорлық ықпалынан болады. Яғни, сыбайлас жемқорлық қоғамдағы жүйелік кемсітушілік, білім беру және жұмысқа орналасу мүмкіндіктеріндегі теңсіздік сияқты түрлі факторларды туындатады.

Тұтыну қоғамы экономикалық белсенділік пен қоғамның әл-ауқатының негізгі қозғаушы күші ретінде тұтынуға басым бағытталуымен сипатталады. Яғни, азаматардың дүниетанымдық түсінігі мен көзқарастары, адамгершілік қасиеттері материалдық жағдайлармен өлшенуге айналғанын аңғартады. Бұл қазақтардың рухани мәдениетіне әсерін тигізуде.

Тұтыну қоғамы экономикалық белсенділік пен қоғамның әл-ауқатының негізгі қозғаушы күші ретінде тұтынуға басым бағытталуымен сипатталады [8].

Мұндай қоғамда адамдар жеке басын, мәртебесін және орындалуын көрсету құралы ретінде тауарлар мен қызметтерді сатып алуға және тұтынуға ынталандырылады [8]. Тұтынуға мұндай екпін беру экономикалық теңсіздікке ықпал етуі мүмкін, өйткені ресурстар мен мүмкіндіктерге қол жеткізу әділ түрде бөлінбейді, бұл тұтынушылық мәдениетке толық қатысу мүмкіндігінде теңсіздікке әкеледі. Нарықтың жағымды жақтарын жақсы түсінген өркениетті елдер кәсіпкерлікті тек технологиялық әрекетпен шектелмей, әдеп жүйесімен толықтырады.

Сонымен қатар деградацияға ықпал етуші факторға ақпараттың шамадан тыс көп болуы деп санаймыз. Яғни, Қазақстандық қоғамда ақпараттың ша-

мадан тыс көп. Себебі, ғаламтор мен әлеуметтік желідегі фильмдерден өтпеген ақпараттар бұл үдерістің жағымсыз әсерін жеделдете түседі. Оның нәтижелері ұлттың мәдениетіне ықпал етуде. Бұған қарсы тұратын жалғыз күш тек ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету. Сонда ғана қоғамды ақпараттандыру процесі даму ресурсы ретінде, қазақстандықтардың тіршілігін интеллектуалды-гуманистік сипатқа өзгерте алады. Ғаламтор мен әлеуметтік желілерді тиімді пайдаланып, мәдени құндылықтарымызды сақтап және тасымалдаймыз.

«Қарқынды урбанизация» да өзіндік ықпалын тигізуде. Соңғы кезде урбанизация қарқынды масштабқа ие болды. Қазақстанда қала халқының өсуі байқалады. Әрине, урбанизацияның артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Егер олар дұрыс басқарылмаса, бұл кемшіліктер зиянын тигізеді. Себебі, қарқынды урбанизация экономикалық теңсіздік мәселесін күшейтеді. Мысалы, ірі қалаларда қолайлы экономикалық орта қалыптасып, ал кішкентай қалалар іс жүзінде дамуын тоқтатады. Ал әлеуметтік жағдайы төмен, агрессиялық мағынадағы құндылықтарға басымдық берген қоғам түбінде өзінің мәдениеті мен экономикасын белгілі бір қиындықтарға алып барады, деградацияға жол береді.

Аумақтарды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына сәйкес 2025 жылға қарай еліміздегі урбанизация деңгейі 62 пайызды құрауы тиіс. Бұл ретте мемлекет тұрақтылық үшін урбанизация тудырған проблемалар мен сын-қатерлерді шешуі қажет. Себебі, урбанизация мемлекеттік саясат арқылы бақылау қажеттілігін көрсетеді.

Қазақстандағы саяси институттарға сенімнің төмендігі - саяси мәдениеттің қалыптасуына кедергі жасайтын мәселелер болып табылады. Саяси тұрақтылықты қамтамасыз етудегі саяси мәдениетті жүйелі түрде қарастыру керек. Қоғамда азаматтардың мемлекетте болып жатқан саяси жағдайлар мен үрдістерге тұрақты назар аударып отыруы, оны әрдайым бақылап, оған өзіндік баға беруі - ол азаматтық мәдениеттің бір көрінісі.

Рухани дағдарысқа әсер ететін факторға «Технологиялық жетістіктер» де жатады. Мұның мәдениетке жағым-

ды және жағымсыз жақтары бар. Технологиялық жетістіктер көбінесе дәстүрлі мәдени тәжірибелер мен рәсімдердің құлдырауына әкеледі. Сонымен қатар цифрлық коммуникация мен әлеуметтік медианың таралуы адамдардың бетпестік кездесулер сияқты мағыналы байланысының төмендеуіне әкеледі. Ал тез қанағаттану мен тұрақты ынталандыруды бірінші орынға қоятын мәдениетте шыдамдылықты, назар аударуды қажет ететін рухани тәжірибелер азая береді.

Технологиялық жетістіктер көбінесе тұтынушылыққа және мәдениеттің тауарлануына ықпал етеді. Сандық құрылғылар мен онлайн-сауда плат-формаларының таралуы материализм мәдениетін дамыта алады, мұнда адамдар рухани өсуді дамытудан гөрі материалдық құндылықтарды алуға көбірек мән береді.

Сайып келгенде, технологияның мәдениет пен руханиятқа әсері оның қалай пайдаланылғанына және қоғамға енгізілгеніне байланысты. Бұл өзгерістерді саналы және этикалық тұрғыдан басқару жеке адамдар мен қауымдастықтарға байланысты деп санаймыз.

Қазақстанда ұзақ мерзімді бағдарламалар бар, бірақ концепциясы бойынша ауқымды сипат алғанмен, іс жүзінде акциялық сипатта болды. Яғни, орындалу процесі дұрыс болмайды. Көбінесе, түрлі концерттер мен флэш-мобтар арқылы шектеліп қалды. Ал бағдарламаның өзінің концепциясы толықтай жүзеге асқанда қоғамды рухани модернизациялау функциясын толыққанды орындай алады.

Әлеуметтік сауалнама барысында байқағанымыз Қазақстандық қоғамның рухани деградациясына ықпал ететін факторлар бір-бірімен байланысты. Әрине, бұл мәселелердің алдын алу кешенді және біртұтас көзқарасты талап етеді.

Сонымен қатар респонденттердің пікірі бойынша қоғамда кең тараған мәселе трайбализм немесе аймақшылдық. Юнгер адамдарда тиесілілік пен қауымдастық сезіміне туа біткен қажеттілік бар және бұл қажеттілік көбінесе рулық байланыстарды қалыптастыру арқылы орындалады деп есептейді [9].

XVIII ғасыр және XX ғасырдың аралығындағы кезеңде жүргізілген Ресей патшалығының отарлық саясаты мұны тиімді пайдаланды. Патшалық Ресейдің

отарлау әдісі, ру-руға бөліп, басын біріктірмеу, өзара жанжалдастыру болды. Жанжал туындағасын қазақтар әділдік іздеп, орыс бастықтарына барады. Патша чиновниктері рулық құрылысты сақтап қалуға мейлінше мүдделі болды. Олар рушылдықты одан сайын дамытты. Бұл қазақ халқының тұтас ұлт болып қалыптасуына үлкен кедергі келтірген құбылыс болды.

Трайбализмнің пайдалы тұсы жеті ұрпаққа дейін туыстардың бір-біріне үйленбеуі-бұрыннан келе жатқан қатаң құқықтық заң-ереже. Бұл – физиологиялық және психологиялық ауытқуды және ауруды тудыратын генетикалық өзгерістердің алдын алу үшін жасалған сақтық шарасы.

Яғни, трайбализм, яғни, өз тегін, қан тазалығын сақтау қазақ халқын біртұтас этноорганизмге айналуына әсер етті. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы туысқандық байланыстарының сақталуына себепші болды.

Осы кезге дейін жалғасқан трайбализм қазіргі кезеңдегі кадр саясатын жүргізу, кадрларды іріктеу ісінде ең үлкен мәселе болып отыр. Мысалы, башыны тағайындауға трайбализм әсер етіп, әркім өз руының адамдарының башы болуын қалайды. Оның зардаптары қоғамдық-әлеуметтік, мәдени-рухани дамуға қатысты барлық салалардан байқалып жүр. Рушылдық психологиясын өзгермейтін құбылыс деп қарауға болмайды. Өйткені ол қоғамдық дамуға, әлеуметтік экономикалық өзгерістерге байланысты дамып, белгілі қасиеттерге жаңаланып отыруы қажет.

Сонымен қатар, кең тараған жағымсыз әдет бұл масылдық сана деп санаймыз. Себебі, масылдық сана қоғамның өсіп-өркендеуін тежейді. Мұндай менталитет Совет Одағы кезеңіндегі дәуірде қалыптасты.

Масылдықтың түрлері жағдаятқа байланысты бірнеше топқа бөлінетіні белгілі. Соның ішінде, денсаулығы мықты, еңбекке жарамды азаматтардың еңбек етуден қашып, мемлекет есебінен күн көргісі келетіндері де болады.

Кейбіреулердің ойынша, мемлекет олардың барлық қажеттіліктерін қамтамасыз етуге міндетті [10]. Мұны әлеуметтік инфантилизм, тәуелділік, масылдық атауға болады. Бұл тұста мар-

гиналдануды өзін-өзі қамтамасыз ете алмау әлеуметтік тетігі негізінде түсіндірсек, бұл тұста азаматтардың өз мүддесі үшін құндылықтарға мән бермейтіндігі ескереміз.

Соңғы 5 жылда Қазақстанда атаулы әлеуметтік көмек алатындар саны 77 мыңнан 1,4 млн адамға жетті. Әлеуметтік көмекке бюджеттен бөлінетін қаражат көлемі 2017 жылдан бері 17 есе көбейді. Басқаша айтқанда, жұмыс істерісі келмейтін адамдар немесе әлеуметтік көмек алу үшін өздерінің табысын жасыратындардың саны артты. Масылдық айналып келгенде адамның өз-өзін түсінбеуінен, өзіне беретін бағасының төмен болуынан, рухани жетілмеуінен болады деп санаймыз.

Қазақстан қоғамында, соның ішінде саясатта гендерлік теңсіздік бар. Теңсіздіктің себебі – шығыс менталитеті мен «әйел саясатқа көп араласпауы керек» деген сияқты көзқарастар бар.

«Social Institutions and Gender Index» немесе қысқаша SIGI деп танылған бұл құжат гендерлік дискриминация бойынша әлем мемлекеттерін 5 санатқа («өте төмен» деңгейінен «өте жоғары дискриминация» көрсеткішіне дейін) топтастырады. Биыл Қазақстан 20,9 ұпаймен гендерлік дискриминация деңгейі төмен 30 елдің қатарына кірген [11]. 2023 жылғы 1 қаңтарындағы БҰҰ статистикасы еліміздің министрлер кабинетіндегі әйелдер үлесі бойынша әлемде 10,5 пайызбен 152-ші орынды көрсетті. Ондағы жалпы 19 министрдің 2-еуі әйел адам. Алайда 2023 жылдың 1 қыркүйегіндегі Мемлекет басшысының жолдауынан кейін бес жаңа министрлік құрылды, дәлірек айтқанда үшеуі қайта жасақталды. Осы орайда ауыс-түйістен кейін министрлердің құрамы ауысып, бүгінгі таңда Үкіметтің құрамын 4 әйел құрайды [12].

Ал БҰҰ-ның Парламенттегі әйелдер үлесі бойынша жасаған статистикасында (2023 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша) Қазақстан 84-орынға жайғасқан. Парламенттің төменгі палатасында 107 депутаттың 29-ын әйел адамы, ол – 27,4 пайыз, ал жоғарғы палатасында 50 депутаттың 9-ын әйел депутаттар құраған, ол – 18,8 пайыз. 2023 жылдың наурызында парламенттің сегізінші шақырылымына сайлау өткеннен кейін

бұл статистика өзгерді. Сегізінші шақырылымында әйел адамдардың үлесі сенатта 50 депутаттың 11-ін, ал мәжілісте 107 депутаттың 19-ын құрады [13].

Қазақстан өзінің құнды адами ресурстарының бірі – кәсіби білімі мен біліктілігін ел мен қоғам игілігі үшін пайдалануға дайын білікті де білімді әйелдерден құр қалмауы керек. Әйелдердің саясатқа араласуы қазақстандық қоғамның демократиялық негіздерін кеңейтеді. Бұл – әйелдердің таланты күрделі мәселелерді шешуде қоғамға пайда әкеледі деген сөз. Сондықтан да саясаттағы гендерлік даму мәселелерін шешуге тұрақты және жүйелі көзқарас қажет [14]. Бұл тәсіл елдегі гендерлік алшақтықты жоюды және жеделдетуге және гендерлік теңдік бойынша жаһандық рейтингтердегі Қазақстанның позициясын жақсартуға мүмкіндік береді.

Гендерлік теңсіздікті жоюды жылдамдату үшін барлық тараптар, яғни саяси шешім қабылдаушылар, халықаралық ұйымдар, жеке сектор, ғалымдар қауымы және азаматтық қоғам өкілдері атсалысуы шарт [15].

Кейінгі кезде қоғамдық орындардағы моральдық-этикалық мінез-құлық туралы пікірталас жиі байқалуда. Қоғамдағы кең тараған жағымсыз әдет қоғамдық орындарда азаматтардың түкіруі болып тұрады. Мәдени тұрғыда қоғамдық орындарда түкіру әдепсіздік және құрметсіздік болып саналады [16]. Бұл өрескелдік сезімін тудыратын әлеуметтік нормаларды бұзу [17].

ҚР Әкімшілік кодексіне сәйкес көшеде түкіру қоқысты қоғамдық орында қалдыру сияқты көпшілік пайдаланатын орындарды ластау болып есептеледі. Бұл үшін арнайы айыппұлдар да қарастырылған.

Себебі түкіріктен келер қауіп көп. Адамның ауыз қуысында түрлі бактериялар шоғырланады. Кесірінен қоршаған ортаға түскен сілекей кеуіп, ондағы вирустар ауаға тез тарайды. Қауіптілігі, ауруды да осы жерде жатқан түкірік арқылы жұқтыру мүмкін екен.

Респонденттер пікірінше, Қазақстандық азаматтардың бәсекеге қабілеттілігі бұл өте қажетті жағымды тенденция. Ал жағымсыз тұсы азаматтардың тұрмыстық мәдениеттегі бәсекеге түсуі. Себебі,

бұл азаматтар тұтынушылық қоғамда материалдық тұрғыда басқалардан қалмау үшін үнемі жарысып отырады. Көбінесе, мұның барлығы банктен кредит алу арқылы істеледі. Банк өте қымбат пайызбен кредиттер берді. Нәтижесінде мақсатсыз кредит алғандар моральдық-этикалық күйзелістерге түсті. Олар халықтың елеулі бөлігін құрап, мемлекеттік қауіпсіздік тұрғысынан күйзелісті шекке жетті. Негізінен басты себеп - «Қаржылық сауатсыздық» болып табылады. Тапқан табысты ретсіз жұмсау - адамның күнкөріс деңгейін төмендететін негізгі фактор.

Несиеге, қарызға тәуелділік адамның психологиялық көңіл-күйіне тікелей байланысты құбылыс. Бұл жағдайда мәдениетті нарықтық гуманистік әдеп жүйесімен үйлестіргеніміз дұрыс деп санаймыз.

Ұлттық менталитеттегі жағымсыз әдеттерге «Балағат сөздер қолдану» да жатады. Қазақстан қоғамында балағат сөздер қолдану жиі кездеседі. Балағат сөз - күнделікті тіршілікте қолдануға қатаң тыйым салынатын жаман сөз. Балағат сөздер адамдардың «фильтрден өтпеген» сезімдерін білдіру үшін пайдаланылады. Бұл нормативті емес лексиканы қолдану арқылы адамның өз эмоциясын бақылауда ұстамайтынын білдіреді. Қазақстанда қоғамдық орындарда балағат сөйлегендер 69 мың теңге айыппұл төлейді немесе 30 тәулікке қамауға алынады.

Сауалнама нәтижесі бойынша қоғамдағы ұлттық менталитеттегі жағымсыз әдеттерді азайту жеке, қауымдық және жүйелік жұмыстарды біріктіруді қамтитынын түсіндік. Ұлттық менталитетті өзгерту қоғамның түрлі секторларының тұрақты күш-жігерін талап ететін үдеріс. Бұл стратегияларды түсіністікке ұмтылумен біріктіру салауатты және позитивті ұлттық санаға ықпал ете алады.

Себебі, барлық ұлттық менталитетіндегі жағымсыз әдеттер мұның бәрі адамның мәдениетіне байланысты. Сондықтан әрбір азамат өз өміріне жауапкершілікпен қарап үйренуге тиіс. Қазіргі заманда гендерлік теңсіздік, трибаллизм немесе аймақшылдық, балағат сөздер қолдану, қоғамдық орындарда түкіру, масылдық сана, жағымпаздықтың алдын алу үшін қаржылық, құқықтық сауаттылықты бала кезінен үйреткен дұрыс деп санаймыз.

Талдау нәтижесі бойынша рухани деградацияның болуына ықпал етуші идеологиялық-әлеуметтік сипаттағы қауіптерді атап өтуіміз керек. Бұған ұлттық дүниетанымға жат діни ағымдардың қарқынды енуін жатқызуға болады. Қазақстанда жүргізілген «алдымен экономика, сосын саясат» саясаты қазақ қоғамын рухани мәдениетін әлсіретті. Қоғамның идеологиялық өрісінде қызмет ететін рухани платформа қажет болды. Ол функцияны білім мен ғылым емес, қарқынды дамыған дін атқара бастады. Қазақстандықтардың дүниетанымымен сай келмейтін мүлде басқа бағыттағы діни наным-сенім пайда болды. Осылайша, тоқтаусыз жүрген діни экспансия өз дегеніне жетті. Ұлттық санадағы құндылықтар жүйесіндегі приоритет дінге бағытталды. Ал Қазақстанда тек «білім құндылықтары» приоритетке ие болуы тиіс.

Біз Совет одағындағы бір тоталитаризмнен толық құтыла алмай жатқанда, жаңа діни тоталитаризмнің қажет емес сияқты. Себебі, жұмсақ күштің мәдени ықпалы қоғам арасында аудиторияның жалпы әлеуметтенуін білдіреді. Бұны тудыратын коммуникациялар ұзақ уақыт бойы жүреді.

Ұлттық идеология мемлекеттің болашағының кепілі болып табылады. Сондықтан, мемлекет ұлттық идеологиясыз даму бағытынан бас тартып, жедел түрде осы мәселені қолға алуы тиіс [18].

Ұлттық идеология тек бір ғана қатып қалған формуладан тұрмайды, ол ұлт болашағына қатысты көптеген ойлар мен идеялардың, көзқарастардың жиынтығы [19]. Бұл тұрғыда ұлттың интеллектуалды мәдениетін қалыптастыруда «адам капиталы» мәселесіне де назар аудару өте маңызды. «Адам капиталын» арттыру арқылы ұлттың «интеллектуалды мәдениетін» қалыптастырамыз. Мұны елімізде қалыптастыру қоғамның тұтас жаңашылдыққа ауысқанымызда ғана дұрыс болады.

Қорытынды

Сауалнама барысында көптеген мәселелерді талқылай келе рухани деградацияның пайда болуы себебі қоғамның сауаттылығы төмендігінен екені анықталды. Біз сондықтан зерттеу

нәтижелеріне сүйене отырып, ең алдымен рухани деградацияның алдын алу үшін азаматтардың сауаттылығын арттыру және білім алуды кеңінен насихаттау қажет деп санаймыз.

Себебі азаматтардың сауаттылығы қоғамды гуманизацияландырады. Ұлттың интеллектуалды мәдениет капиталын дамытады. Мұны жетілдіруде ұлттың мәдени-рухани болмысы мен қуатының маңызы зор. Жаһандық бәсекеде адамдар сапалы тауар өндірумен ғана шектелмейді, ең алдымен интеллектуалды және мәдени тұрғыдағы жарысқа түседі. Сондықтан, қазір бізге керегі технология ойлап шығарумен қатар, либерализм, ойсананың еркіндігі және іргелі ғылым болып табылады.

Бұған мемлекет тарапынан көптеген жұмыстар жүргізілуі керек. Дамыған қоғамды құру үшін ғылым мен білімге көп күш салыну керек.

Ал ғылым мен білімді насихаттау үшін не істеу қажет? Ғылымның насихатталуы іргелі білімнің кеңеюін қамтамасыз етіп қана қоймай, технологиялық инновацияларды ынталандыра отырып, қоғамның дамуында шешуші рөл атқарады. Ғылымды дамыту үшін білімге, инновацияны ынталандыратын саясатқа инвестиция салуды талап етеді. Бұл қоғамдық прогреске және технологиялық жетістіктерге ықпал етеді.

Құндылық дағдарысын еңсерудің негізгі тәжірибелік міндеттерінің бірі – білім беру жүйесінің мазмұны мен құрылымын айтарлықтай өзгерту. Адамды тәрбиелеу мен оқытудың басты мақсаты шынайы гуманизм ретінде түсінілетін руханилық болуы қажет.

Қазіргі кезеңде азаматтардың сауаттылығы артқан кезде ғана еліміздегі сыбайлас жемқорлыққа, экономикалық қылмыстарға, көлеңкелі экономикаға қатысты мәселелер азайып, осының нәтижесінде қоғамдағы рухани қауіпсіздігімізді нығайта аламыз.

Демократиялық құқық пен бостандықтар салтанат құратын, әлемдік капитал мен тәуелсіз ақпаратқа ешқандай шек қойылмайтын ашық қоғамы дамыған елдер қатарына қосыламыз десек, біздің қоғамға өзгерістер керек.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырылды және «Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі дәстүрлі және инновациялық құндылықтар үдерістерін мәдени талдау» ғылыми жобасы аясында дайындалды. Грант AP19577138.

Әдебиеттер тізімі

1 Frye N. «The Decline of the West» by Oswald Spengler // *Daedalus*. – 1974. – Vol. 103. – №. 1. – Pp. 1-12.

2 Taylor P. The Closing of the American Mind: How Higher Education Has Failed Democracy and Impoverished the Souls of Today's Students // *Michigan Law Review*. – 1987. – Vol. 86. – P. 1135.

3 De Vos J. Christopher Lasch's The Culture of Narcissism: The Failure of a Critique of Psychological Politics // *Theory Psychology*. – 2010. – Vol. 20. – Pp. 528-548.

4 Putnam D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. – Simon & Schuster, 2000.

5 Hayek F. The Road to Serfdom. – University of Chicago Press, 1944.

6 Taylor Ch. A Secular Age. – Harvard University Press, 2007.

7 Transparency International. Corruption perceptions index // [Electronic source] URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2023/index/kaz> (the date of referring: 07.02.2023)

8 Anderson P. The Ethics of Consumption: The Citizen, the Market, and the Law. – University of Toronto Press, 2020.

9 Junger S. Tribe: On Homecoming and Belonging. – 2016.

10 Feinberg J. The Nature and Value of Rights // *Journal of Value Inquiry*. – 1984. – Vol. 18. № 3. – Pp. 207-225.

11 SIGI 2023 Global Report // [Electronic source] URL: <https://www.oecd.org/stories/gender/social-norms-and-gender-discrimination/sigi/>

12 UN. Facts and figures: Women's leadership and political participation. 2023 // [Electronic source] URL: <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/leadership-and-political-participation/facts-and-figures#83879> (the date of referring: 17.03.2023)

13 UN. Women's leadership and political participation. 2023 // [Electronic source] URL: <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/leadership-and-political-participation> (the date of referring: 07.04.2023)

14 Crenshaw K. Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color // *Stanford Law Review*. – 1991. – Vol. 43. – № 6. – Pp. 1241-1299.

15 Hooks B. Feminism is for Everybody: Passionate Politics. – South End Press, 2000.

16 Smith J, Brown M, Lee S. Public Saliva Disposal: An Analysis of Street Spitting Behavior // *Journal of Urban Health*. – 2021. – № 2. – Vol. 35. – Pp. 123-145.

17 Patel R, Garcia L, Wang Q. Street Spitting and Public Health: A Microbial Perspective // *International Journal of Hygiene and Environmental Health*. – 2019. – № 3. – Vol. 42.– Pp. 287-305.

18 Breuilly J. Nationalism and the State. – University of Chicago Press, 1993. – 474 p.

19 Larsen K, Groberg D., Ludmilla K., Kashi-keva A., Russinova Z., Csepeli G., Ommundsen R. Ideology and Identity: A National Outlook // *Journal of Peace Research*. – 1995. – № 2. – Vol. 32. – Pp. 165-179.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Жарқынбек Әбікенов	аға оқытушы, PhD, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: Abikenovkz@gmail.com, ORCID ID: 0000-00027950-330X
Мақпал Сыздықова	аға оқытушы, әлеуметтану ғылымының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: syzdykova.makhpal@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2944-9672
Жарқынбек Абикенов	старший преподаватель, PhD, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан, e-mail: Abikenovkz@gmail.com, ORCID ID: 0000-00027950-330X
Мақпал Сыздықова	старший преподаватель, кандидат социологических наук, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда Казахстан, e-mail: syzdykova.makhpal@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2944-9672
Zharkynbek Abikenov	Senior Lecturer, PhD, Korkyt Ata Kyzylorda State University, Kyzylorda, Kazakhstan, e-mail: Abikenovkz@gmail.com, ORCID ID: 0000-00027950-330X
Makhpal Syzdykova	Senior Lecturer, Candidate of Sociological Sciences, Korkyt Ata Kyzylorda State University, Kyzylorda, Kazakhstan, e-mail: syzdykova.makhpal@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2944-9672

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ: СУЩНОСТЬ, ГЕНЕЗИС, РОЛЬ В КОНТЕКСТЕ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

¹ С.Б. Кожирова, ² Е.Л. Нечаева

АННОТАЦИЯ

Историческая память — это живое наследие прошлого, которое формирует представление о себе и мире вокруг. Историческая память выступает феноменом, исследуемым в различных аспектах: от социологии до культурологии и психологии. Данное исследование направлено на анализ генезиса, сущности и перспектив анализа исторической памяти. Цель исследования – выявить ключевые аспекты, определяющие сущность исторической памяти и ее роль в процессе формирования национальной идентичности, для чего необходимо, прежде всего, установить методологию ее изучения и отследить эволюцию развития данной научной категории. Исследование предполагает решение следующих задач: определить сущностные характеристики исторической памяти как компонента общественного сознания; обозначить предпосылки ее формирования и выявить факторы, определяющие ее развитие в современных условиях, а также ее значение для современного общества. Рост мультикультурности, вследствие интенсивных глобализационных процессов, обуславливает важность создания основ для сохранения и развития национальной идентичности. Историческая память, представляющая собой устойчивый опыт исторического прошлого, закрепленный в индивидуальном и коллективном сознании, формирует основные паттерны социальной динамики. В данной статье исследуется роль памяти как ключевого элемента национального строительства и формирования национальной идентичности. Особое внимание уделяется теме травмы памяти и ее влиянию на социальную динамику.

Ключевые слова: память, историческая память, культурная память, исследование памяти, травмы памяти, национальное строительство, национальная идентичность, национальная идея.

¹Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова
КН МНВО РК,
Алматы, Казахстан

²Евразийский
национальный университет
имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

Автор-корреспондент:
Нечаева Е.Л., elenech@inbox.ru

Ссылка на данную статью:
Кожирова С.Б., Нечаева Е.Л.
Историческая память:
сущность, генезис, роль в
контексте формирования
национальной
идентичности // Адам
әлемі. – 2024. – №3(101).
– С. 69-80.

Тарихи жады: мәні, генезісі, ұлттық бірегейлікті қалыптастыру жағдайындағы рөлі

Аңдатпа. Тарихи жады – адамның өзі және айналадағы әлем туралы идеясын қалыптастыратын өткеннің тірі мұрасы. Бұл әртүрлі аспектілерде зерттелетін күрделі және көп қырлы құбылыс: әлеуметтанудан мәдениеттану мен психологияға дейін. Бұл зерттеу тарихи жадыны талдаудың генезисін, мәнін және болашағын талдауға бағытталған. Зерттеудің мақсаты - тарихи жадтың мәнін және оның ұлттық бірегейлікті қалыптастыру процесіндегі рөлін анықтайтын негізгі аспектілерді анықтау, ол үшін ең алдымен оны зерттеу әдістемесін белгілеп, осы ғылыми категорияның даму эволюциясын қадағалау қажет. Зерттеу келесі мәселелерді шешуді қамтиды: тарихи жадтың маңызды сипаттамаларын қоғамдық сананың құрамдас бөлігі ретінде анықтау; оның қалыптасуының алғышарттарын белгілеу және оның қазіргі жағдайда дамуын анықтайтын факторларды, сондай-ақ оның қазіргі қоғам үшін маңыздылығын анықтау. Әлемнің көптеген аймақтарында мультикультурализмнің өсуімен қатар жүретін заманауи жаһандану процестері халықтар үшін де, жеке адамдар үшін де

мәдени бірегейлікті сақтау мен дамытудың сенімді негіздерін қамтамасыз ету қажеттілігін атап көрсетеді. Осындай іргелі аспектілердің бірі – әлеуметтік динамиканың негізгі заңдылықтарын құрайтын жеке және ұжымдық санаға сіңген тарихи өткеннің тұрақты тәжірибесі болып табылатын тарихи жады. Бұл мақалада жадтың мемлекет құрудың және ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың негізгі элементі ретіндегі рөлі қарастырылады. Жад жарақаты және оның әлеуметтік динамикаға әсері тақырыбына ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: жады, тарихи жады, мәдени жады, жадты зерттеу, жад жарақаты, ұлт құру, ұлттық болмыс, ұлттық идея.

Historical Memory: Essence, Genesis, Role in the Context of the Formation of National Identity

Abstract. Historical memory is the living heritage of the past, which shapes the idea of oneself and the world around. It is a complex and multifaceted phenomenon that is studied in various aspects: from sociology to cultural studies and psychology. This study is aimed at analyzing the genesis, essence and prospects of the analysis of historical memory. The main objective of the article is to identify the key aspects that determine the organization and evolution of historical memory, as well as to establish methodological foundations for its study. Modern processes of globalization, accompanied by an increase in multiculturalism in most regions of the world, emphasize the need to provide reliable foundations for the preservation and development of cultural identity for both peoples and individuals. One of these fundamental aspects is historical memory, which is a stable experience of the historical past, embedded in individual and collective consciousness, which forms the basic patterns of social dynamics. This article examines the role of memory as a key element of nation-building and the formation of national identity. Particular attention is paid to the topic of memory trauma and its impact on social dynamics. This article examines the role of memory as a key element of nation-building and the formation of national identity. Particular attention is paid to the topic of memory trauma and its impact on social dynamics. Moreover, the investigation delves into the mechanisms through which historical memory is constructed, maintained, and transmitted across generations, highlighting the role of educational systems, media, and cultural institutions in shaping collective remembrance and identity. The study underscores the importance of a nuanced understanding of historical memory to foster social cohesion and resilience in the face of historical injustices and contemporary societal challenges.

Key words: Memory, Historical Memory, Cultural Memory, Memory Research, Memory Trauma, Nation-Building, National Identity, National Idea.

Введение

В современном мире, охваченном процессами глобализации и увеличением мультикультурности, вопросы, связанные с памятью, играют ключевую роль в формировании национальной идентичности и национальной идеи. Память, включая историческую и культурную память, становится фундаментальным элементом национального строительства и способом сохранения культурного наследия. В этом контексте исследование памяти и ее роли в формировании общественного сознания приобретает особую актуальность.

Историческая память, будучи накопленным опытом прошлых поколений, играет важную роль в определении национальной идентичности и формировании национальной идеи. Она является не только источником знаний о прошлом, но и фундаментом для создания общих цен-

ностей и символов, которые объединяют нации и общества.

В современных общественных условиях особенно важной становится задача сохранения и передачи народами ранее накопленного социокультурного опыта, обеспечивая тем самым целостность и преемственность культурного наследия. Обращение к этому опыту - ключевой фактор для формирования устойчивого социального и этнокультурного самосознания и защиты от угрозы разрушения идентичности. Такая задача придает особую значимость необходимости глубокого и всестороннего изучения исторической памяти. Важность обращения к проблеме исторической памяти еще более усиливается во время тотальной цифровизации, распространения сетевого манипулирования или так называемых «информационных войн».

Цель данной статьи состоит в разборе ключевых аспектов памяти и ее влияния

на национальное строительство и формирование национальной идентичности. Анализ исторической и культурной памяти, исследование травм памяти в национальном сознании, их роли в развитии национальных идей и процессов национального строительства способствует более глубокому пониманию влияния исторических процессов на современную жизнь, помогает определить те ценности, которые являются основой национальной идентичности.

Историческая память может служить инструментом национального строительства, способствуя социальной интеграции, формированию общего видения будущего и целей, общих ценностей и смыслов в целом. Национальная идентичность — это политическая категория, формирующая «воображаемое сообщество» людей, основной характеристикой которого является соотнесение себя с государством. Единство государства и нации достигается посредством общих ценностей, символов и образов, определяющих неразрывность исторических судеб в рамках данного взаимодействия. Важно также подчеркнуть значимость культурной памяти, которая не только сохраняет наследие предков, но и формирует особую идентичность групп и сообществ. Не следует забывать о том, что историческая память может стать источником конфликтов и напряженности, особенно в контексте различных интерпретаций исторических событий. Травмы памяти, вызванные трагическими периодами и конфликтами прошлого, могут оставить глубокие следы в сознании и поведении индивидов и общества в целом.

Методология

Изучение исторической памяти и её роли в формировании национальной идентичности предполагает использование комплексного методологического подхода, включающего различные методы анализа и интерпретации данных.

Одним из общепринятых методов изучения исторической памяти является анализ официальных исторических нарративов. Исторические тексты, мемо-

риальные памятники, музеи и праздники — все это отражает доминирующие представления о прошлом и его интерпретацию. Использование исторического метода позволяет реконструировать прошлые события, их контекст и последствия. Этот метод включает в себя анализ архивных документов, исторических источников, свидетельств очевидцев и историческую литературу. Исторический подход позволяет понять, какие события и периоды прошлого оказали наибольшее влияние на формирование исторической памяти нации. Анализ индивидуальных и коллективных воспоминаний позволяет понять, как люди воспринимают и интерпретируют прошлые события, и как эти воспоминания влияют на их идентичность и поведение.

Психологический подход к изучению исторической памяти направлен на понимание индивидуальных механизмов формирования и использования памяти. Этот метод включает в себя исследование памятных процессов, восприятия и интерпретации исторических событий, а также понимание психологических механизмов травмы памяти и их влияния на поведение и идентичность индивидов. Сравнительный подход к изучению исторической памяти предполагает сравнительный анализ различных культур и наций с целью выявления общих и отличительных черт в их исторической памяти. Этот метод позволяет понять, как различные культурные и социальные контексты влияют на формирование и интерпретацию памяти.

Интердисциплинарный подход к изучению исторической памяти объединяет методы и теории из различных областей знания, таких как история, социология, культурология, психология и антропология. Этот подход позволяет учитывать разнообразные аспекты исторической памяти и получить более полное понимание её роли в формировании национальной идентичности.

Использование комбинации этих методов и подходов позволяет получить глубокое и многостороннее понимание исторической памяти и её роли в формировании национальной идентичности.

Основная часть

Историческая память — это неотъемлемая часть нашего коллективного сознания, которая формируется на основе опыта прошлых поколений и играет ключевую роль в определении национальной идентичности. Согласно конструктивистскому подходу к исследованию международных отношений, идентичность является центральной категорией при реализации внешней политики. Идентичность международного актора является результатом социального конструирования, формируется в процессе транснациональных связей и зависит от исторического и культурного контекста.

Изучение памяти в социокультурном контексте берет свое начало в трудах М. Хальбвакса. Французский социолог первым предложил понятие «коллективной памяти». Согласно его теории, существует два вида памяти, доступных индивидууму: «с одной стороны, индивидуальные воспоминания, которые охватывают его личность или личную жизнь; с другой стороны, способность индивида в определенные моменты вести себя как член группы, активируя и поддерживая безличные воспоминания, связанные с его группой. Эти два вида памяти часто взаимодействуют: индивидуальная память может опираться на коллективную для подтверждения или уточнения воспоминаний, а коллективная память строится вокруг индивидуальных воспоминаний, не смешиваясь с ними. Хотя иногда в коллективную память могут проникать индивидуальные воспоминания, они изменяются, становясь частью целого, которое уже не является сознанием личности» [1].

В 1980-е годы во Франции начала активно развиваться концепция взаимосвязи истории и памяти в рамках дискуссии о фундаментальных принципах и направлениях развития исторической науки. Как отметил известный французский историк и историограф Франсуа Артог, в тот период «волна памяти принесла новый импульс» [2].

Вместе с этой волной возникло стремление переосмысливать прошлые события. Были увеличено число музеев,

сакральных и памятных мест, что демонстрирует возрастающий интерес к вопросам истории. В 1984 г. историк П. Нора сформулировал концепцию «мест памяти», под которыми он понимал «музеи, архивы, кладбища, коллекции, праздники, годовщины, трактаты, протоколы, монументы, храмы, ассоциации — все эти ценности в себе — свидетели другой эпохи, иллюзии вечности... Места памяти рождаются и живут благодаря чувству, что возможности человеческой памяти ограничены, спонтанной памяти нет, значит — нужно создавать архивы, нужно отмечать годовщины, организовывать празднования, произносить надгробные речи, нотариально заверять акты. Иначе прошлое удаляется, ускользает, исчезает» [3].

По мнению К. Медеуовой и У. Сандыбаевой, «понимание значимости сакральных мест основывается на целостном (универсальном) знании. Сакральные места - не существуют сами по себе, они всегда соотносятся с определенными системами иерархически организованных знаний» [4]. Знание о происхождении и родственных связях остается важным элементом культурного капитала, обеспечивающим определенный социальный статус. Для государства приоритетными являются идеи единства народа и общей идентичности, поэтому оно обращается к исторической памяти.

Развитие этой концепции привело к ситуации, когда традиционным источникам изучения истории уделялось меньше внимания. В 2010 году, осмыслив влияние своей концепции на французскую историческую науку, П. Нора отметил происходящую политизацию памяти и подчеркнул важность архивных документов в качестве источников исторической памяти [5].

В современной науке нет единого подхода к соотношению дефиниций исторической памяти и истории. Английский ученый, философ Р. Дж. Коллингвуд подчеркивал рассматривал независимость памяти от истории: «память — не история, ибо история — определенный вид организованного или выводного знания, а память вообще не является ни организованной, ни выводной» [6].

Немецкий исследователь А. Ассман отмечала: «История — это не память. История и память — это две формы обращения с прошлым, дополняющие друг друга, оказывающие друг на друга влияние. Нам нужна память, чтобы вдохнуть жизнь в массу исторических знаний, и нам нужна история, для того чтобы критически проверить конструкции памяти, которые всегда подвержены политической конъюнктуре и продиктованы потребностями настоящего» [7].

Согласно концепции Яна Ассмана, историческая память может быть коммуникативной и культурной. Коммуникативная память больше сфокусирована на непосредственном, живом взаимодействии и передаче опыта между людьми, тогда как культурная память опирается на более формализованные и институционализированные формы сохранения и передачи знаний и ценностей. Оба вида памяти играют ключевую роль в формировании коллективной идентичности и исторического сознания общества [8].

Категория исторической памяти представляет собой сложное и многогранное понятие, которое охватывает коллективный опыт, знания, эмоции и интерпретации, связанные с прошлыми событиями и периодами. По сути историческая память является основным механизмом сохранения и передачи исторического опыта от одного поколения к другому, что делает её неотъемлемой частью культурного и социального наследия общества.

Основным аспектом исторической памяти выступает коллективный опыт, представляющий собой совокупность знаний, которые накапливаются и передаются от поколения к поколению. Этот опыт включает в себя информацию о важных событиях, личностях, обычаях и традициях, которые оказывают влияние на формирование коллективной идентичности и самосознания. Немецкий ученый Й. Рюзен определяет историческую память «...с одной стороны, как ментальную способность субъектов сохранять воспоминания о пережитом опыте, который является необходимой основой для выработки исторического сознания... С другой — как результат определенных

смыслообразующих операций по упорядочиванию воспоминаний, осуществляемых в ходе оформления исторического сознания путем осмысления пережитого опыта...» [9].

Историческая память включает в себя не только фактические данные о прошлом, но и их интерпретацию и символику. Различные события и персонажи могут быть восприняты по-разному в разных социокультурных контекстах, что может привести к формированию различных версий исторической памяти. Необходимо учитывать также эмоциональные аспекты, такие как чувства гордости, траура, вины или стыда, связанные с определенными историческими событиями или периодами. Эти эмоции формируются на основе личного или коллективного восприятия прошлого и могут оказывать значительное влияние на поведение и убеждения людей.

Исторический образ занимает центральное положение в структуре исторической памяти. Как отметил немецкий философ О. Шпенглер, «природа является образом, через который человек высокой культуры придает значение своим чувственным впечатлениям. История, в свою очередь, представляет собой образ, с помощью которого воображение человека стремится к пониманию живого бытия мира относительно своей собственной жизни, придавая ему более глубокую реальность. Вопрос о том, способен ли человек управлять этими образами и какой из них оказывает большее влияние на его бодрствующее сознание, является центральным вопросом для человеческого существования» [10].

Сущность исторической памяти также связана с механизмами её передачи и сохранения в обществе. Это может включать в себя устное наследование традиций, написание исторических хроник, создание памятников и мемориалов, образовательные программы и другие способы передачи исторической информации. В целом, сущность исторической памяти заключается в её роли как основного механизма сохранения, передачи и интерпретации исторического опыта общества. Тощенко отмечает, «историческая память по сути является выраже-

нием процесса организации, сохранения и воспроизводства прошлого опыта народа, страны, государства для возможного его использования в деятельности людей или для возвращения его влияния в сферу общественного сознания» [11].

Историческая память играет ключевую роль в формировании национальной идентичности, определяя, кто мы есть и откуда мы пришли. Она укрепляет чувство принадлежности к своей нации, формирует общие ценности и идеалы, которые объединяют людей. Историческая память также может служить инструментом мобилизации и манипуляции, воздействуя на поведение и убеждения индивидов в обществе. Сформированная в определенной социальной группе картина мира, как отмечает Репина, «включает представления о соотношении прошлого, настоящего и будущего («связи времен» или разрыва между ними), а также образы общезначимого прошлого (эпох, событий, героев и пр.), которые конструируются и варьируются, не в последнюю очередь, в зависимости от времени» [12].

В научной дискуссии и информационном контексте в настоящее время активно рассматриваются различные аспекты формирования моделей национальной идентичности. По мнению Арамян К., «ключевым в этом дискурсе является именно выбор модели и методологии «выращивания» социальной идентичности, ценностно-смыслового конструкта, на котором социальные институты образования и культуры будут формировать историческую память и идентичность ныне живущей молодежи и будущих поколений через них» [13].

Историческая память играет не только объединяющую роль, она вполне может быть источником конфликтов и напряженности, особенно в мультикультурных обществах, где различные группы имеют разные интерпретации исторических событий, подчеркивая различия и расхождения во взглядах на прошлое. Процесс формирования исторической памяти тесно переплетается с концепциями «политики памяти» и «исторической политики».

Еще одна категория, воздействующая на сознание общества - травмы памяти,

которые представляют собой потенциально конфликтные ситуации, для разрешения которых, как отмечает П. Рикер, используется публичное примирение, понятие потерянного объекта применяется для трактовки «утрат», связанных с властью, территорией, населением, которые формируют основу государства. Процесс скорби, включающий в себя выражение горя и постепенное принятие потерянного объекта, часто сопровождается траурными церемониями, плачущими всеми населением вокруг [14].

Необходимо отметить силу воздействия на формирование общественного сознания и идентичности такого фактора, как «травмы памяти», которые понимаются как глубокие и длительные психологические раны, нанесенные обществу вследствие катастрофических событий, таких как войны, геноциды, массовые репрессии и другие трагедии. С психологической точки зрения, травмы памяти могут иметь длительные последствия для индивидуального и коллективного психического здоровья. Травмы могут передаваться через поколения посредством механизмов семейного воспитания и социального взаимодействия, это феномен, известный как трансгенерационная передача травмы. Эти последствия могут проявляться в виде социального напряжения, межгрупповой враждебности и трудностей в межличностных отношениях.

С точки зрения социокультурного контекста, травмы памяти влияют на формирование и трансформацию общественных норм, ценностей и идентичности. Мемориализация и коммеморация играют ключевую роль в сохранении коллективной памяти о травматических событиях. Создание памятников, музеев и проведение памятных мероприятий помогают обществу осмыслить и пережить свою историю. Общественное обсуждение и образовательные программы, посвященные травматическим событиям, способствуют формированию осознания и понимания этих событий у широких слоев населения.

Наравне с другими составляющими исторической памяти травмы памяти могут быть использованы в политическом процессе, что может включать как

их конструктивное использование, так и манипуляцию памятью. В постконфликтных обществах процессы примирения и восстановления часто включают официальное признание травм памяти, извинения и компенсации жертвам.

Анализ научного дискурса различных аспектов исторической памяти показывает, что она является неотъемлемой частью культурного и социального наследия нации, определяя её идентичность и самосознание. Её изучение и понимание играют важную роль в формировании сознательного и толерантного общества, способного выйти за рамки национальных и культурных границ. Как отмечают Мысливец Н. Л. и Романов О. А., «историческая память не ограничивается представлением общества о прошлом, хотя ее ретроспективная направленность остается неизменным фактом: это и память о прошлом, и сам опыт. Она не пассивна и не статична, с ее помощью, путем переосмысления прошлого в современных интерпретациях, налаживается система связей настоящего с прошлым и будущим. Вместе с тем созданные предыдущими поколениями материальные и духовные ценности не остаются в неизменном виде. Всеми последующими поколениями они воспринимаются уже в преобразованном виде, что обусловлено, прежде всего, ускоряющимися темпами перемен, в результате которых достижения прошлого достаточно быстро устаревают и сохранившегося наследия уже недостаточно тем, кто живет в новых условиях» [15]. Капустина Ю. отмечает, что «память выступает как историко-философский и культурологический феномен, обеспечивая многогранный горизонт деятельности музеев, дает необходимую непрерывность культурному наследию, определяет его понимание и восприятие последующими поколениями. Непрерывность культурного развития порождает единый процесс усвоения обычаев и реализации их в будущей практике непосредственно в течение жизни» [16].

Как отмечают А. Хазбулатов и М. Султанова, «культурный код как структура, определяющая генотип нации, состоит из семи ключевых звеньев, каждое из

которых представляет собой в целом самостоятельный культурный феномен: наследие, традиции, обычаи, язык, семья, хозяйственные системы (жизненный уклад), праздники» [17]. Сохранение традиционных ценностей и создание новых ориентиров, формирующих национальную идентичность, происходит через возрождение исторического наследия, обычаев, национальных праздников и ремесел, стремление нации к синтезу традиций и новаций. Эти процессы неразрывно связаны с концепцией исторической памяти, которая играет ключевую роль в осознании нацией своей уникальности и преемственности.

Историческая память помогает сохранить важные моменты прошлого, которые становятся основой для формирования современных ценностей и служат ориентиром для будущих поколений. Проблематике роли исторической памяти этносов Казахстана в формировании исторического сознания и общеказахстанской идентичности сегодня посвящены доклады и статьи ведущих историков, политологов, философов и общественных деятелей [18]. З. Мырзатаева в статье «Тарихи жад» рассматривает различные подходы к пониманию термина «историческая память», а также значение исторической памяти в современном казахстанском обществе [19]. Рост интереса к прошлому и феномену коллективной памяти способствовал более широкому обсуждению как важного элемента взаимодействия индивидуального и общественного сознания с прошлым.

Историческая память представляет собой более сложный процесс, нежели простое сохранение прошлых событий. Она функционирует как система организованного сохранения и воспроизведения коллективного опыта народа или нации с целью укрепления её единства и координации совместной продуктивной деятельности. В этом контексте историческая память скорее рассматривается как инструмент влияния на общественное сознание, который активно формируется и адаптируется с учётом современных запросов. Содержание исторической памяти является результатом взаимодействия разнообразных факторов, та-

ких как индивидуальные впечатления, переживания, образы, оценки, эмоции, а также коллективные воспоминания, что подчёркивает её субъективный и изменчивый характер.

Генезис исторической памяти представляет собой сложный и многоступенчатый процесс, включающий в себя формирование, развитие и трансформацию коллективного опыта и восприятия прошлого. Этот процесс тесно связан с историческими событиями, социокультурными контекстами и механизмами передачи знаний и переживаний от одного поколения к другому. Новые события и переживания влияют на восприятие прошлого и его интерпретацию. Историческая память может быть модифицирована, переосмыслена или даже искажена под воздействием различных факторов, таких как политические, религиозные или культурные изменения. Все эти аспекты генезиса исторической памяти взаимосвязаны и влияют друг на друга, создавая сложную динамику формирования и трансформации коллективного опыта и восприятия прошлого. Понимание этого процесса позволяет лучше осознать роль и значение исторической памяти в формировании культурной и национальной идентичности.

Национальная идентичность — понятие, которое охватывает политические, социальные, психологические и культурные аспекты. Как социальный феномен, национальная идентичность характеризуется как относительная и изменчивая категория. Вопрос её сохранения перекликается с идеями культурного плюрализма и разнообразия. Признание права каждой культуры и народа на сохранение своей уникальности, а также ответственность мирового сообщества за поддержку культурного разнообразия, служат основой для политики взаимопонимания и диалога, что расширяет возможности цивилизационного существования.

Глобализация приводит к пересмотру традиционных представлений о мировом центре цивилизации и её траектории развития. В современном мире, охваченном глобальным информационным пространством, динамическими изменениями на рынке, экологическими

проблемами, научно-техническими революциями и международной миграцией, этот процесс вызывает турбулентные изменения в системе цивилизации и вызывает фундаментальные противоречия.

Глобализационные тенденции, интегрируя внешнее социальное пространство, углубляют его внутреннюю дифференциацию. Глобализация, рассматриваемая как стремление человечества к достижению планетарного единства при сохранении культурного разнообразия, становится невозможной без существенных изменений в общей культурно-цивилизационной парадигме и качественного преобразования системы ценностей национальных культур.

Историческая память играет ключевую роль в формировании национальной идентичности, оказывая влияние на то, как общество воспринимает своё прошлое, осмысливает настоящее и планирует будущее. Историческая память помогает объединить общество вокруг общих переживаний и значимых событий. Через праздники, памятные даты и национальные символы общество формирует общее понимание своего прошлого, что способствует укреплению коллективной идентичности. Мифы и символы играют важную роль в формировании национальной идентичности, поскольку они представляют собой идеализированные образы прошлого, которые укрепляют чувство принадлежности к нации. Примеры включают легендарные исторические личности, героические битвы и места. Интерпретация и переосмысление прошлого — это динамический процесс, в ходе которого различные исторические события и фигуры могут приобретать новое значение.

Историческая память помогает установить и передать общие ценности и нормы, которые определяют национальную идентичность. Кроме того, историческая память играет важную роль в легитимации политических и социальных институтов. Исторические нарративы могут использоваться для обоснования своей власти и политических решений. В такие моменты апелляция к общему историческому опыту и к патриотизму может служить мощным средством объ-

единения общества и повышения его готовности к действиям.

Таким образом, историческая память является фундаментальным элементом в формировании национальной идентичности. Она объединяет людей, создаёт и поддерживает национальные мифы и символы, формирует общие ценности и нормы, легитимирует политические институты, мобилизует нацию в критические моменты, позволяет переосмысливать прошлое и сохраняет культурное наследие, способствуя формированию сильного и сплочённого национального сообщества.

Национальная идея и историческая память являются взаимосвязанными концептами, которые играют ключевые роли в формировании и поддержании национальной идентичности. Национальная идея представляет собой совокупность ключевых ценностей, идеалов и целей, которые объединяют нацию и определяют её уникальную идентичность и место в мире. Она формируется через исторический опыт, культурные традиции, социальные нормы и политические устремления. Национальная идея может включать в себя идеалы и ценности, которые определяют общественные устремления и поведение, представление о предназначении нации, её роли и вкладе в мировой исторический процесс, культурное наследие, которое формирует уникальность нации.

Историческая память, в свою очередь, является совокупностью коллективных воспоминаний и интерпретаций прошлого, которые передаются через поколения и влияют на самоосознание общества. Она включает в себя общие переживания исторических событий, практики сохранения и почитания памяти о значимых исторических событиях и личностях через памятники, музеи, праздники и ритуалы, образовательные программы, которые формируют понимание и восприятие прошлого у поколений.

Историческая память играет ключевую роль в формировании национальной идеи, так как она предоставляет основу для коллективной идентичности. Переосмысление исторических событий и интерпретация прошлого могут при-

вести к трансформации национальной идеи. Изменение общественного восприятия тех или иных исторических событий может повлиять на пересмотр ценностей и идеалов, которые составляют национальную идею.

Историческая память способствует социальной сплоченности, обеспечивая общий нарратив и осознание коллективного опыта. Это, в свою очередь, укрепляет национальную идею, делая её более устойчивой и значимой для общества.

Заключение

Историческая память, как одна из составляющих общественного сознания, представляет собой совокупное выражение общественного восприятия и интерпретации исторического наследия. Это не просто накопление фактов о прошлом, но и осмысление, передача и переосмысление этих фактов в контексте настоящего и будущего. Историческая память включает в себя: совместные переживания событий прошлого, которые передаются через поколения; важные национальные праздники, памятные даты и годовщины значимых событий, которые объединяют общество в едином воспоминании; способы, которыми различные группы и общества интерпретируют прошлое, влияя на их настоящее и будущее; музейные экспозиции и памятники, которые формируют представления о важности тех или иных исторических событий и личностей.

Историческая память, играет ключевую роль в формировании коллективной идентичности, влияя на социальные и политические процессы, и продолжает быть актуальной и значимой темой в научных и общественных дискуссиях, она может быть использована для укрепления единства общества, легитимизации власти и политических решений.

Существует ряд дискуссионных вопросов, связанных с соотношением истории и памяти. История как академическая дисциплина стремится к объективному и критическому исследованию прошлого на основе доказательств и методологии. Память, напротив, часто субъективна и эмоциональна, формируется через личные и коллективные переживания и ин-

терпретации. Некоторые исследователи полагают, что термин «историческая память» может быть недостаточно четким и смешивать академическую историю с коллективными воспоминаниями. Несмотря на дискуссии, термин «историческая память» продолжает активно использоваться, с тем чтобы понять, как коллективное восприятие и интерпретация прошлого влияют на современную жизнь и формирование общественного сознания.

Понимание разнообразия памяти у индивидов в зависимости от их национальной идентичности, социального положения и возраста является стимулом для расширения исследований, направленных на выявление уникальных особенностей запоминания прошлых событий в различных культурных контекстах. Эти исследования включают в себя сравнительный анализ национальных моделей памяти, а также анализ факторов, влияющих на формирование исторических традиций в различных обществах. Одновременно с этим проводится поиск общих символов и концепций, которые объединяют национальные представления о прошлом, и выявление факторов, влияющих на этот процесс формирования коллективной памяти.

Отдельно необходимо отметить роль травм памяти в общественном сознании. Травмы памяти являются сложным и многогранным явлением, оказывающим глубокое воздействие на психологическое состояние, социокультурные структуры и политические процессы. Понимание и изучение травм памяти важно для разработки эффективных стратегий преодоления их последствий и построения более устойчивых и сплоченных обществ.

Генезис исторической памяти связан с механизмами её передачи от одного поколения к другому. Это может происходить через образовательные институты, медиа, семейные традиции, религиозные обряды и другие формы социальной коммуникации. Эффективность этих механизмов влияет на степень сохранения и передачи исторической памяти. Научно-технический прогресс порождает новые средства коммеморации прошлого, которые обуславливают процесс виртуализации исторической памяти. В эпоху

информационных технологий и неограниченного доступа к информации традиционные средства сохранения памяти, такие как памятники, музеи, библиотеки, архивы и выставки, а также фильмы, сохраняют свою актуальность, но постепенно утрачивают приоритетность. Средства передачи и сохранения памяти достигли нового уровня с появлением в последние годы огромного числа веб-сайтов, нацеленных на актуализацию и передачу знаний о прошлом.

Национальная идея и историческая память тесно связаны и взаимно обогащают друг друга. Историческая память формирует основу для национальной идеи, легитимирует её и поддерживает её актуальность. В свою очередь, национальная идея направляет интерпретацию и переосмысление исторической памяти, обеспечивая её значимость для настоящего и будущего общества. Вместе они играют ключевую роль в формировании и поддержании национальной идентичности.

Подводя итоги, важно отметить, что историческая память является фундаментальным элементом нашего коллективного сознания, определяющим, как мы воспринимаем историю и себя в ней. Изучение этого явления требует не только анализа фактов и событий, но и понимания того, как эти сведения интерпретируются и используются в различных контекстах. Как социальная конструкция, историческая память оказывает существенное влияние на формирование национальной идентичности и общественных ценностей, что делает её исследование актуальным и важным аспектом современной науки.

Финансирование

Данное исследование подготовлено в рамках программно-целевого финансирования: ИПН BR21882266 «Исследование исторической памяти населения и политики национального строительства в Казахстане за годы Независимости» РГП на ПХВ «Научный институт изучения Улуса Джучи» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Список литературы

1 Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа. – М., 2005. – С. 16–50.

2 Артог Ф. Порядок времени, режимы историчности // Неприкосновенный запас. – 2008. – №3 // [Электронный ресурс] URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2008/3/ar3-pr.html> (дата обращения 26.04.2024).

3 Нора П. Проблематика мест памяти // Франция – память. – СПб, 1999. – С. 17–50. URL: <http://ec-dejavu.ru/m-2/Memory-Nora.html> (дата обращения 26.04.2024).

4 Медеуова К.А., Сандыбаева, У.М. Сакральная география в Казахстане: коммеморативная политика государства и локальные практики в публичных пространствах // Мир Большого Алтая. – 2018. – С. 438–447.

5 Nora P. Rethinking France. Les Lieux de mémoire. V. 4. Histories and Memories. – L., 2010. – 504 p.

6 Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография. – М., 1980. – 485 с.

7 Assman A. Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur. Eine Intervention. – München, 2013. – 231 p.

8 Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. – М.: Языки славянской культуры, 2004.

9 Рюзен Й. Утрачивая последовательность истории (некоторые аспекты исторической науки на перекрестке модернизма, постмодернизма и дискуссии о памяти) // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – 2001. – Вып. 7.

10 Шпенглер О. Закат Европы // Очерки морфологии мировой истории. Гештальт и действительность. – М.: Мысль, 1993.

11 Тощенко Ж.Т. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния // Новая и новейшая история. – 2000. – № 4.

12 Репина Л.П. Память и знание о событиях прошлого в историческом сознании и нарративах идентичности // Событие в истории, памяти и нарративах идентичности. – Москва: Аквилон, 2017. – С. 10.

13 Арамян К.А. Уроки истории: формирование исторической памяти через диалог с «живым прошлым». Социальное-гуманитарные знания, 2024 // [Электронный ресурс] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/uroki-istorii-formirovanie-istoricheskoy-pamyati-cherez-dialog-s-zhivym-proshlym> (дата обращения 26.04.2024).

14 Рикер П. Память, история, забвение. – М.: Канон, 2005. – 510 с.

15 Мысливец Н.Л., Романов О.А. Истори-

ческая память как социокультурный феномен: опыт социологической реконструкции // Вестник РУДН. Сер. Социология. – 2018. – Т. 18. – № 1. – С. 9-19.

16 Капустина Ю.Е. Культурная память в контексте сохранения наследия (зарубежные научные тенденции) // Ярославский педагогический вестник. – 2023 // [Электронный ресурс] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnaya-pamyat-v-kontekste-sohraneniya-naslediya-zarubezhnye-nauchnye-tendentsii> (дата обращения 26.04.2024).

17 Хазбулатов А., Султанова М. Культурный код нации в концептуальном понимании современной культурной политики Казахстана // Адам әлемі. – Алматы, 2015. – С. 94–103.

18 Историческая память как источник конструирования казахстанской идентичности // Мат. 4-й г. науч.-практ. конф. Научно-экспертной группы АНК г. Алматы. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2016. – 140 с.

19 Мырзатаева З.Б. Тарихи жад // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Исторические и социально-политические науки. – 2020. – Том 2. – № 65.

Transliteration

1 Hal'bvaks M. Kollektivnaja i istoricheskaja pamjat' [Collective and Historical Memory] // Pamjat' o vojne 60 let spustja: Rossija, Germanija, Evropa. – M., 2005. – S. 16–50. (in Russ)

2 Artog F. Porjadok vremeni, rezhimy istorichnosti [The Order of Time, Regimes of Historicity] // Neprikosnovennyj zasap. – 2008. – №3 // [Elektronnyj resurs] URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2008/3/ar3-pr.html> (data obrashhenija 26.04.2024). (in Russ)

3 Nora P. Problematika mest pamjati [Problems of Places of Memory] // Francija – pamjat'. – SPb, 1999. – S. 17–50. URL: <http://ec-dejavu.ru/m-2/Memory-Nora.html> (data obrashhenija 26.04.2024). (in Russ)

4 Medeuova K.A., Sandybaeva, U.M. Sakral'naja geografija v Kazhastane: kommemorativnaja politika gosudarstva i lokal'nye praktiki v publichnyh prostranstvah [Sacred Geography in Kazakhstan: Commemorative Policy of the State and Local Practices in Public Spaces] // Mir Bol'shogo Altaja. – 2018. – S. 438–447. (in Russ)

5 Nora P. Rethinking France. Les Lieux de mémoire. V. 4. Histories and Memories. – L., 2010. – 504 p.

6 Kollingvud R. Dzh. Ideja istorii. Avtobiografija [The Idea of History. Autobiography]. – M., 1980. – 485 s. (in Russ)

7 Assman A. Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur. Eine Intervention [The New Beginnings of Cultural Culture. An Interven-

tion). – München, 2013. – 231 p. (in German)

8 Assman Ja. Kul'turnaja pamjat': pis'mo, pamjat' o proshlom i politicheskaja identichnost' v vysokih kul'turah drevnosti [Cultural Memory: Writing, Memory of the Past, and Political Identity in the High Cultures of Antiquity]. – M.: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2004. (in Russ)

9 Rjuzen J. Utrachivaja posledovatel'nost' istorii (nekotorye aspekty istoricheskoy nauki na perekrestke modernizma, postmodernizma i diskussii o pamjati) [Losing the Consistency of History (Some Aspects of Historical Science at the Crossroads of Modernism, Postmodernism, and the Debate on Memory)] // Dialog so vremenem. Al'manah intellektual'noj istorii. – 2001. – Vyp. 7. (in Russ)

10 Shpengler O. Zakat Evropy [The Decline of Europe] // Ocherki morfologii mirovoj istorii. Geshtal't i dejstvitel'nost'. – M.: Mysl', 1993. (in Russ)

11 Toshhenko Zh.T. Istoricheskoe soznanie i istoricheskaja pamjat'. Analiz sovremennogo sostojanija [Historical Consciousness and Historical Memory. Analysis of the Current State] // Novaja i novejšaja istorija. – 2000. – № 4. (in Russ)

12 Repina L.P. Pamjat' i znanie o sobytijah proshlogo v istoricheskom soznanii i narrativah identichnosti [Memory and Knowledge of Past Events in Historical Consciousness and Identity Narratives] // Sobytie v istorii, pamjati i narrativah identichnosti. – Moskva: Akvilon, 2017. – S. 10. (in Russ)

13 Aramjan K.A. Uroki istorii: formirovanie istoricheskoy pamjati cherez dialog s «zhivym proshlym» [History lessons: formation of historical memory through dialogue with the "living past"] Social'noe-gumanitarnye znaniya, 2024 // [Elektronnyj resurs] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/uroki-istorii-formirovanie-istoricheskoy-pamyati-cherez-dialog-s-zhivym-proshlym> (data obrashhenija 26.04.2024). (in Russ)

14 Riker P. Pamjat', istorija, zabvenie [V]. – M.: Kanon, 2005. – 510 s. (in Russ)

15 Myslivec, N.L., Romanov O.A. Istoricheskaja pamjat' kak sociokul'turnyj fenomen: opyt sociologicheskoy rekonstrukcii [Historical memory as a socio-cultural phenomenon: experience of sociological reconstruction] // Vestnik RUDN. Ser. Sociologija. – 2018. – T. 18. – № 1. – S. 9-19. (in Russ)

16 Kapustina Ju.E. Kul'turnaja pamjat' v kontekste sohraneniya nasledija (zarubezhnye nauchnye tendencii) [Cultural memory in the context of heritage preservation (foreign scientific trends)] // Jaroslavskij pedagogicheskij vestnik. – 2023 // [Elektronnyj resurs] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnaya-pamyat-v-kontekste-sohraneniya-naslediya-zarubezhnye-nauchnye-tendencii> (data obrashhenija 26.04.2024). (in Russ)

17 Hazbulatov A., Sultanova M. Kul'turnyj kod nacii v konceptual'nom ponimanii sovremennoj kul'turnoj politiki Kazakhstana [Cultural code of the nation in the conceptual understanding of the modern cultural policy of Kazakhstan] // Adam alemi. – Almaty, 2015. – S. 94–103. (in Russ)

18 Istoricheskaja pamjat' kak istochnik konstruirovaniya kazahstanskoj identichnosti [Historical memory as a source of constructing Kazakhstani identity] // Mat. 4-j g. nauch.-prakt. konf. Nauchno-jekspertnoj grupy ANK. – Almaty: IFPR KN MON RK, 2016. – 140 s. (in Russ)

19 Myrzataeva Z.B. Tarihi zhad [Historical memory] // Vestnik KazNPU imeni Abaja. Serija: Istoricheskie i social'no-politicheskie nauki. – 2020. – Tom 2. – № 65. (in Kaz)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Светлана Басейовна Кожирова доктор политических наук, профессор, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, ORCID ID 0000-0001-7545-6676

Елена Леонидовна Нечаева кандидат политических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: elenech@inbox.ru, ORCID ID 0000-0002-2873-057X

Светлана Басейовна Кожирова саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан, ORCID ID 0000-0001-7545-6676

Елена Леонидовна Нечаева саясаттану ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, ҚР, e-mail: elenech@inbox.ru, ORCID ID 0000-0002-2873-057X

Svetlana Kozhirova Doctor of Political Sciences, Professor, Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenova, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID 0000-0001-7545-6676

Yelena Nechayeva Candidate of Political Sciences, professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: elenech@inbox.ru, ORCID ID 0000-0002-2873-057X

JAPAN'S CIVIL SERVICE: CURRENT PROBLEMS AND SOLUTIONS

¹B. Akyn, ²K. Abdurazakova

ABSTRACT

This article analyses the changes in the relationship between politics and bureaucracy in post-war Japan from the perspective of administrative organisations and the associated public law system. Abrupt changes in the legal system or legal reform can sometimes undermine the true purpose of policy and its implementation. Thus, it cannot be unequivocally said that bringing political leadership into administrative decision-making bodies is the best or the worst. However, the way in which political leadership is exercised varies from country to country. In considering the style of power distribution required in Japan, we need to understand how to avoid the abuse of power. In this regard, creating a stable bureaucratic system and maintaining and providing administrative expertise in governance have been ways to stop the abuse of administrative and executive power in Japan. Through analysing these developments, the institutional basis of the current phenomenon of increasing enforcement and administrative power is presented. In conclusion, this article examines the requirement of power sharing in Japan and possible ways to address the increasing influence of political leadership on administrative power. At the same time, it can be concluded that the cadre organisation should maintain its independence, not to implement the rigid policy of the prime minister and not to restrict the executive power.

Key words: Bureaucracy, Civil Service, Change, Political Leadership, Liberal Democratic Party, Meiji.

¹ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

² Alisher Navo'i Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature, Tashkent, Uzbekistan

Corresponding author: Akyn B.K., aqbaqd@gmail.com

Reference to this article:
Akyn B., Abdurazakova K.
Japan's Civil Service: Current Problems and Solutions // Adam Alemi. – 2024. – No.3 (101). – P. 81-87.

Жапонияның мемлекеттік қызметі: өзекті мәселелері мен оларды шешу жолдары

Аңдатпа. Осы мақалада Жапонияда әкімшілік органдармен және қоғамдық құқық жүйесімен байланысты тұрғыдан екінші дүниежүзілік соғыстан кейін орын алған саясат пен бюрократия арасындағы қатынастардағы өзгерістер талданады. Құқықтық жүйедегі күрт өзгерістер немесе құқықтық реформа кейде саясат пен оны жүзеге асырудың шыннайы мақсатына кері әсерін тигізуі мүмкін. Сондықтан, саяси басшылықты әкімшілік шешім қабылдайтын органдарға тарту жақсы не жаман деп кесіп айту қиын. Дегенмен, саяси көшбасшылықты жүзеге асырудың жолдары әр елде әртүрлі болады. Жапонияда талап етілетін билікті үлестіру стилін қарастырған кезде біз билікті теріс пайдаланудан қалай аулақ болу қажеттігін түсінудіміз қажет. Осыған байланысты, тұрақты бюрократиялық жүйені құру және басқарудағы әкімшілік сараптаманы сақтау және қамтамасыз ету Жапониядағы әкімшілік және атқарушы билікті теріс пайдалануды тоқтатудың жолдары болды. Осы өзгерістерді талдау арқылы заң қолдану және әкімшілік биліктің қазіргі болмысының институционалды негізі ұсынылған. Мақала соңында Жапониядағы билікті бөлу талабы және саяси басшылықтың әкімшілік билікке артып келе жатқан ықпалының мәселелерін шешу жолдары қарастырылған. Сонымен бірге кадрлық ұйым өз дербестігін сақтап, премьер-министрдің өрескел саясатын жүргізбей, атқарушы биліктің мүмкіндіктерін де шектемеуі тиіс деп қорытындылауға болады.

Түйін сөздер: бюрократия, мемлекеттік қызмет, өзгерістер, саяси басшылық, Либералды-демократиялық партия, Мэйджи.

Государственная служба Японии: актуальные проблемы и пути ее решения

Аннотация. В данной статье анализируются изменения в отношениях между политикой и бюрократией, происходящие в Японии в послевоенное время, с точки зрения административных организаций и связанной с ними системы публичного права. Резкие изменения в правовой системе или правовая реформа иногда могут подорвать истинную цель политики и ее реализацию. Таким образом, нельзя однозначно сказать, что привлечение политического лидерства в органы, принимающие административные решения, является лучшим или худшим. Однако способы осуществления политического лидерства различаются в зависимости от страны. Рассматривая стиль распределения власти, требуемый в Японии, нам необходимо понять, как избежать злоупотребления властью. В этом отношении создание стабильной бюрократической системы, а также поддержание и обеспечение административного опыта в управлении были способами остановить злоупотребления административной и исполнительной властью в Японии. Посредством анализа этих изменений представлена институциональная основа нынешнего явления усиления правоприменительной и административной власти. В заключение в данной статье рассматривается требование разделения власти в Японии и возможные пути решения проблемы возрастающего влияния политического руководства на административную власть. В то же время можно сделать вывод, что кадровая организация должна сохранять свою независимость, не проводить жесткую политику премьер-министра и не ограничивать возможности исполнительной власти.

Ключевые слова: бюрократия, государственная служба, изменения, политическое руководство, Либерально-демократическая партия, Мэйджи.

Introduction

The relationship between politicians and bureaucrats in Japan has undergone notable transformation over the past two decades. Reforms and amendments to legislation have been implemented with the objective of enhancing political leadership and facilitating civil service reform. The manner in which power is exercised has also undergone change, but the specific forms of political leadership employed may differ from one country to another. In contemplating the optimal configuration of the separation of powers in Japan, it is imperative to refrain from the exploitation of authority. The establishment of a stable bureaucratic system and the provision of administrative expertise have been identified as methods of preventing such abuse. It is essential to assess the impact of the shift in political leadership on the distribution of administrative power in the post-war era.

It is of the utmost importance that there is transparency in the implementation of policy in a democratic government. Bureaucrats are instrumental in effective governance when they possess a comprehensive grasp of the prevailing circumstances and the capacity to implement public policy. In Japan, the civil service is traditionally recruited through a merit-based evaluation system, which serves to ensure political neutrality. The limited influence of the

cabinet in the parliamentary cabinet system, particularly under the one-party dominance of the Liberal Democratic Party, has permitted the exercise of administrative power by the bureaucracy.

This article examines the historical changes in the relationship between politics and the bureaucracy in Japan, focusing on administrative organisations and public law systems. It also analyses the current situation and the impact of legal reforms on the implementation of policies. The article explores the country's bureaucratic system in its historical context, discussing the institutional framework that has led to the expansion of administrative power. It highlights the constraints and challenges of democratic legitimacy in policy making, political leadership coordination, and the provision of administrative expertise.

In conclusion, the paper discusses the need for separation of powers in Japan and proposes possible solutions to address the influence of political leadership on administrative power. The establishment of a stable bureaucratic system and transparency in policy implementation are key factors in ensuring effective governance and preventing the abuse of power. By analysing the changes in administrative power over time, this article provides valuable insights into the contemporary situation and the challenges faced by the Japanese political system.

Methodology

This work is based on qualitative research methods using various tools. The study employs document analysis and expert interviews as the primary method of data collection and analysis. In particular, to examine the most effective international experience in the field of public service system development, data from open sources were analyzed. The study analyzed a comprehensive range of data from scholarly articles on research topics in Japan.

A variety of scientific and real-world problem-solving methods were employed to analyze data from recent studies. The research involved a comparative analysis of different concepts and notions. Additionally, the research utilized observation, analysis, and comparison methods. This analysis facilitates the understanding of complex socio-economic and political phenomena and enables the prediction of subsequent processes.

The formation and issues of the civil service

The formation and issues of the Japanese civil service are addressed in Article 15 of the Japanese Constitution, which states, «The people have the right to elect and remove their public officials. All public officials are servants not of any group but of the whole society». This constitutional principle also encompasses two key concepts: (1) popular sovereignty, which refers to the principle of democratic control over public officials, and (2) the conformity of public officials to the role of «servants of the whole society».

The Japanese bureaucracy is regarded as a continuation of the civil service system that existed prior to the war. Firstly, with the establishment of the cabinet system prior to the war, the system of appointing civil servants was replaced by the official system [1, p. 368]. The «General Regulations for Each Ministry of Government,» enacted in 1886, delineated the organizational structure and authority of each ministry, while also establishing the roles and responsibilities of civil servants. The

content of these Regulations constituted the foundation for the employment examinations, as well as the unspecified obligations of discipline and integrity among civil servants. Subsequently, in 1893, the Civil Service Appointment and Civil Service Examination Rules were established, effectively transforming the civil service hiring process into a modern competitive examination system. This marked a significant shift from the previous system, which had granted certain advantages and preferences to graduates of Tokyo Imperial University. Until this reform, graduates of the Imperial University could secure employment without examination on favorable terms.

One of the defining characteristics of the civil service system that existed prior to the war was that its officials were referred to as «civil servants of the emperor», a concept that was formally enshrined in the Meiji Constitution.

Prior to the war, no ministry was tasked with the centralized management of personnel. The system was structured in a manner that facilitated the separation and processing of personnel according to their respective administrative expertise, with the legal bureau assuming responsibility for its overall management. The Ministry of Finance was responsible for the administration of salaries, the Examination Commission for the organisation of qualification examinations, and the Restriction Commission for the dismissal of employees.

In the aftermath of Japan's defeat in 1945, the General Staff (General Staff, Supreme Commander of the Allied Powers) initiated a series of institutional reforms. The reforms pertaining to the civil service and the civil servant system gave rise to a substantial alteration in the institutional framework. The General Staff introduced a system designated as 'indirect rule', which resulted in the dissolution of the military government and zaibatsu (large Japanese business conglomerates). However, the bureaucracy remained intact, assuming the role of primary implementer of postwar reform. The most significant distinction between the pre- and post-World War II bureaucratic systems was the transition of

the civil service's foundation from imperial decree to National Assembly legislation. This shift was formalised in 1947 with the enactment of the National Civil Service Act.

In 1948, the National Civil Service Act was revised, resulting in the Personnel Committee becoming a distinct entity responsible for personnel administration. Furthermore, Secretaries to Ministers were appointed to general posts, rather than being classified according to the volume, complexity and experience of duties, as provided for in the earlier Act on the post classification plan. Furthermore, the legislation was amended to remove the provision that permitted the impeachment of civil servants. The same advisory group recommended that job classifications be selected on the basis of comprehensive job descriptions. Despite the recommendation of the advisory panel, the labour law provision was never enforced for over half a century and was ultimately repealed in 2007.

By 1948, a basic foundation of civil servants had been established in the aftermath of the war. The structure remained largely unchanged for over sixty years. The primary transformation from the pre-war period to the post-war period was the democratisation of the bureaucracy, which entailed civil servants aligning with political decisions.

The work of officials is contingent upon the National Personnel Administration maintaining a high level of independence. The National Personnel Administration is tasked with ensuring the fairness and impartiality of personnel administration in a range of areas, including employment tests, salary recommendations that strike a balance between the public and private sectors, civil service training, accident compensation, impartial examinations, and, since 2000, civil service ethics, with appropriate review bodies.

The actual appointment of personnel was left to the discretion of each ministry, and the involvement of the National Personnel Administration in individual personnel matters was limited. Furthermore, the authority to oversee a fixed number of officials within each ministry was granted to an administrative body (i.e., the Ministry of Internal Affairs and Communications) as

opposed to a personnel committee (i.e., the National Personnel Administration). The National Personnel Administration saw its control over personnel matters across the country erode, with the human resources of civil servants being transferred to the structural units of each ministry.

Given that the reform of the civil service system was undertaken relatively recently, it can be said that the universal bureaucracy was preserved for a considerable length of time [2, p. 38].

Analysing the system of limiting political appointments and administrative reform efforts employed by the Liberal Democratic Party (LDP). Following the Second World War, Japan appeared to become a fully democratic state, based on the principles of constitutionalism, democracy and the rule of law. Nevertheless, the LDP-dominated one-party system endured for an extended period. In terms of legitimacy, legal and judicial powers, as well as administrative management capabilities, were frequently employed by the bureaucracy. The scope of administrative functions was broadened in order to facilitate post-war reconstruction and economic growth.

The relationship between the ruling party and the cabinet in the policymaking process in Japan is reflected in the structure of dual power. Under the LDP's one-party system, the Cabinet was required to obtain the approval of the ruling party before giving its personal endorsement. Concurrently, through dual power, the administrative bureaucracy was able to effectively suppress the political efforts of the ruling party, thereby ensuring that the Cabinet remained a mere follower of party and bureaucratic policies.

The National Personnel Administration granted each ministry and agency the authority to select personnel within their respective organisations. The political appointments of the bureaucracy were subject to significant restrictions until the post-war reforms of the political system and the LDP's lengthy period of political dominance up until the 1990s. The appointment of senior bureaucrats on the basis of the National Personnel Act was regarded as a distinct exception. Furthermore, it was uncommon for the

minister to select officials or appoint individuals as political officials.

The responsibility for personnel matters was borne by each ministry, and the issue of re-employment in the private sector after retirement was included in the personnel file of each ministry. Furthermore, the rate of staff turnover between different ministries and departments has been reduced. Nevertheless, as each political party has hitherto supported a Cabinet that centralises personnel matters, a Cabinet Personnel Office was established in 2014.

Attempts at bureaucratic reform were made on several occasions during the post-war period [3, p. 67]. The reforms that were implemented following the amendments to the Constitution introduced a parliamentary cabinet system, a civil service system and a system of local autonomous governance. However, the bureaucratic system itself was not significantly affected by the involvement of bureaucrats in the process of its reform.

In the course of the reform, changes were aimed at ensuring that the National Parliament adopted a requirement for strict compliance with civil service rules. Following the initial success of this initiative, the subsequent focus was on enhancing the influence of the cabinet and the prime minister.

In 1962, a special research organisation was established under the Cabinet, under the leadership of Ikeda, to address the issue of responding to new administrative requirements, including those related to water source development and mega-city development. As part of the administrative reform, the aforementioned institution put forth a proposal to enhance the role of the Cabinet, transfer budget formulation authority from the Ministry of Finance to the Cabinet Office, establish a Management and Coordination Agency, and regulate coordination, competition, and other pertinent matters. Among these issues, it was recommended that overall civil servant management be improved. However, there were no personnel transfers or pay cuts, and the decentralised personnel system of ministries and agencies was maintained. At this time, Japan, which was experiencing high economic growth, recognised the need to support such a bureaucratic system.

Following the year 1980, a special research organisation published a baseline report that identified areas of change in order to respond to change, facilitate and improve efficiency, and ensure reliability. This was in relation to the issues encountered by public officials. Nevertheless, the implementation of bureaucratic and personnel reform was not a significant undertaking until the late 1990s [4, p. 21].

This is not to suggest that no efforts were made to reform the civil service. In the 1980s, a number of reform initiatives were proposed by special research organisations, and attempts were made by politicians to implement such initiatives. However, the public service system demonstrated internal resistance to reforms such as privatisation, reorganisation, decentralisation and disclosure.

The implementation of reforms was challenging due to the lack of consensus among government officials and the difficulty in planning and executing reform initiatives. Furthermore, a meritocratic bureaucratic system was dependent on the decisions of elected politicians, which were legally binding. Following public criticism of the law on civil servants' ethics, its reinstatement demonstrated that the political authorities had substantial public support.

Upon the formation of the Hosokawa Cabinet in August 1993, the Third Interim Administrative Reform Support Council sought to enhance the capabilities of the cabinet secretariat, establishing a special agency in the capacity of an assistant (consultant).

The proposal of the Prime Minister's assistant system gave rise to impassioned debate and controversy concerning the extent of its authority. Presently, the official assistant system has been established in a manner that equates the post of assistant with that of chief cabinet secretary.

It is evident that the present assistant system is markedly distinct from that which was previously implemented. To illustrate, a Member of Parliament may opt to utilise the aide system in the course of their duties. Concurrently, the selection of assistants serves to establish the equilibrium of power between the factions within the political party. Concurrently, the Cabinet has no intention of

modifying the system of secretary general, deputy secretary and secretariat with the implementation of this system.

The final report of the Administrative Reform Council (3 December 1997), which formed the basis of the Central Government Reform Act, was designed to streamline the civil service system. In a review of the 'fragmented public administration', the number of ministries and departments was significantly reduced. The powers of the Prime Minister were strengthened and the discretionary (ad hoc) powers of the bureaucracy were reduced. The Prime Minister's reputation was enhanced by the reorganisation of ministries and agencies.

The administration of Junichiro Koizumi, which commenced in 2001, served to reinforce the role of the prime minister. This was influenced by alterations to the electoral system that were implemented in 1996. These changes introduced a combination of single-member districts and proportional representation. This system proved an effective one for the major political parties. The administrative reforms that were adopted in 2001 were reflected in the general postal elections that took place in 2005.

Meanwhile, the Koizumi administration facilitated coordination with bureaucrats by appointing ministry officials to the cabinet secretariat. Nevertheless, the Koizumi administration has made only limited progress in reforming the bureaucracy itself.

The legislative amendments introduced during the Koizumi administration reinforced the political authority of the cabinet. In 2008, a bill to revise the Civil Service Law was enacted. The objective was to reinforce the authority of the political leadership through the implementation of political appointments, the selection of political officials, and the provision of support for the exchange of public and private personnel. The proposed legislation sought to establish the Cabinet of Ministers' Personnel Department as the primary administrative body for the management of senior officials.

The subsequent reform of the civil service system, initiated in 2013. Following two changes of political leadership, the National Staff document, entitled 'On Reforming

the Civil Service System in the Future', was published on 28 June 2013. The document should rectify the deficiencies in political leadership and elucidate the functions of «politics» and «bureaucracy.» It should also delineate the concept of political leadership in general terms. In addition, the specific reforms proposed were as follows: (a) unified management of the appointment of top officials; (b) the process of training candidates for leadership positions; (c) establishment of a cabinet for personnel matters; and (d) development of a system related to national strategic personnel and political personnel.

Conclusion

Бюрократиялық жүйені жетілдіру нәтThe enhancement of the bureaucratic system did not result in the enactment of several legislative documents, including those pertaining to the formation of political leadership. During Abe's second term, the cabinet was subject to the influence of the political leadership of the Prime Minister's Office.

It appears that the influence of the bureaucracy and the tendency to exercise political leadership or administrative law are particularly pronounced. The expansion in the number of individuals involved in the policy-making process at any given meeting has resulted in an increase in the number of political workers. Concurrently, the bureaucratic leadership is no longer able to shape its policies through the ministries. This is due to the fact that the Bureau of Personnel of the Cabinet is responsible for approximately six hundred senior positions. Those officials who aspire to successfully complete their tenure and advance their careers find it advantageous to be under the direction of the Prime Minister's Office.

In Japan, those employed in the civil service in ministries and agencies are engaged in the preparation of responses to questions posed in parliament. A significant number of officials are responsible for drafting legislation for a variety of ministries. This practice has remained unchanged [5, p. 234]. The deputy minister and the parliamentary secretary may

attend meetings held in ministries, such as councils. These meetings are considered to be influential in the policy-making process within a democratic system.

Empowering the executive may be a necessary change that partly justifies a sense of control by the bureaucratic organisation. However, sometimes it is necessary to suppress executive power from an institutional point of view, especially in cases of abuse of power, this measure should be used. The state system should support the competence and autonomy of bureaucratic organisations. Thus, clear rules and decision-making process on personnel matters should be defined.

As mentioned above, the organisation of policy-making meetings close to the cabinets where specific policy decisions are made can be described as an important aspect of political leadership in recent years. This can be appreciated as a move away from 'unfair decision-making' and 'bureaucracy from unreasonable decision-making'.

With this in mind, an organisational mechanism that respects the freedom of action and expression of administrative officials needs to be established, and expertise needs to be institutionalised in the balance between bureaucracy and political

power. Also, the personnel organisation should maintain its independence, should not pursue a rigid prime ministerial policy, should not limit the executive's capabilities, and its personnel requirements should be reviewed.

Funding

The preparation of this article was made thanks to financial support from the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant funding "Young Scientist" № AP14972382).

References

- 1 Kettl D. F. Public Bureaucracies. – Oxford University Press. 2009. – Pp. 367-376.
- 2 Weber Max. Max Weber on the methodology of the social sciences. – Glencoe, Illinois: Free Press. 1949
- 3 Nakamura A. Japan's Civil Service System Needs Reform: Human Resource Development in Transition. – Tokyo, Meiji University, 2004.
- 4 Pempel T. Bureaucracy in Japan // Political Science and Politics. – 1992. – Vol. 25. – №1. – Pp. 19-24.
- 5 Kanayama Bunji. Sei'iki no okite: Kanryodo no kenkyu [Laws of a Sanctuary: A Study of the Ways of Bureaucrats] // Chuo koron. – 1978. – P. 234. (in Japan)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Bakdaulet Akyn

Leading Researcher, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: aqbaqd@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-4641-5925>

Kamolakhan Abdurazakova

Senior Lecturer, PhD, Alisher Navoi Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature, Tashkent, Uzbekistan, email: kamola.abdurazakova@gmail.com

Бақдаулет Қалиахметұлы Ақын

жетекші ғылыми қызметкер, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: aqbaqd@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-4641-5925>

Абдуразакова Камолахан Юсуповна

аға оқытушы, PhD, Әлішер Науаи атындағы өзбек тілі және әдебиетінің Ташкент мемлекеттік университеті, Ташкент, Өзбекстан, email: kamola.abdurazakova@gmail.com

Бақдаулет Қалиахметұлы Ақын

ведущий научный сотрудник, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: aqbaqd@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-4641-5925>

Камолахан Юсуповна Абдуразакова

старший преподаватель, (Ph), Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан, email: kamola.abdurazakova@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КОММУНИКАЦИИ МЕЖДУ ВЛАСТЬЮ И ОБЩЕСТВОМ В КАЗАХСТАНЕ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

А.К. Жунусова, Д.Е. Ниеткалиева

АННОТАЦИЯ

С развитием современных технологий диалог между властью и обществом всё больше переходит в цифровой формат. Расширяются возможности для обратной связи, увеличиваются разновидности форм онлайн-участия граждан, а также усиливается влияние современных средств массовой информации и социальных сетей. Это ведёт к изменениям образа власти и качества политической коммуникации. Поэтому исследовательский вопрос статьи заключается в том, как цифровые возможности влияют на политическое восприятие казахстанцев. Были изучены теоретические работы и прикладные исследования по политической коммуникации, проанализировано внедрение цифровых инструментов политической коммуникации, представлена роль доверия к традиционным и современным средствам массовой информации в формировании общественного мнения и политической вовлечённости. Основой исследования послужил метод анализа и интерпретации количественных и качественных вторичных данных. Проведенное исследование отражает информационные потребности и ценности граждан: лёгкий доступ к объективной информации, в том числе касающейся государственной власти; оперативное получение информации о событиях в удобном формате; построение демократичных «горизонтальных» коммуникационных связей; расширение возможностей для голосования в интернете и выражения своего мнения; эффективное использование факт-чекинга.

Ключевые слова: политическая коммуникация, социальные сети, власть, протестный потенциал, интернет

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:

Жунусова А.К.,
zhunussova.aigerim.polit@gmail.com

Ссылка на данную статью:

Жунусова А.К.,
Басыгариева Ж.А.,
Особенности политической коммуникации между властью и обществом в Казахстане в условиях цифровизации // *Адам әлемі.* – 2024. – №3(101). – С. 88-101.

Цифрландыру жағдайындағы Қазақстандағы билік пен қоғам арасындағы саяси байланыс ерекшеліктері

Аңдатпа. Заманауи технологиялардың дамуымен билік пен қоғам арасындағы қарым-қатынас уақыт өте цифрлық форматқа ауысуда. Кері байланыс мүмкіндіктері кеңейіп, азаматтардың онлайн қатысу түрлері көбейіп, қазіргі бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілердің ықпалы күшейе түсуде. Бұл биліктің бейнесі мен саяси коммуникация сапасының өзгеруіне әкеледі. Сондықтан мақаладағы негізгі зерттеу сұрағы – цифрлық мүмкіндіктер қазақстандықтардың саяси қабылдауына қалай әсер ететіндігі болып табылады. Саяси коммуникация жөніндегі теориялық жұмыстар мен қолданбалы зерттеулер сарапталып, саяси коммуникациядағы цифрлық құралдардың енгізілуі талданды, қоғамдық пікір мен саяси қатысуды қалыптастырудағы дәстүрлі және заманауи бұқаралық ақпарат құралдарына деген сенімнің рөлі көрсетілді. Зерттеудің негізі ретінде сандық және сапалық қосалқы деректерді талдау және түсіндіру әдісі пайдаланылды. Жүргізілген зерттеу азаматтардың ақпараттық қажеттіліктері мен құндылықтарын көрсетеді: мемлекеттік билікке қатысты объективті ақпаратқа оңай қол жеткізу; оқиғалар туралы ақпаратты ыңғайлы форматта жедел алу; демократиялық «көлденең» коммуникациялық байланыстарды құру; интернет арқылы дауыс беру және өз пікірін білдіру мүмкіндіктерін кеңейту; факт-чекингті тиімді пайдалану.

Түйін сөздер: саяси коммуникация, әлеуметтік желілер, билік, наразылық әлеуеті, интернет.

The Features of Political Communication Between the Authorities and Society in Kazakhstan in the Conditions of Digitalization

Abstract. As a result of the development of modern technologies, the interaction between the government and society is moving into a digital format. There are more opportunities for feedback, more varieties of online citizen participation forms, and the influence of modern mass media and social networks is increasing. This leads to changes in the image of power and the quality of political communication. Therefore, the research question of the article is how digital opportunities affect the political perception of Kazakhstanis. Theoretical works and applied research on political communication were studied, the introduction of digital tools of political communication was analyzed, the role of trust in traditional and modern mass media in shaping public opinion and political involvement was presented. The research is based on the method of analysis and interpretation of quantitative and qualitative secondary data. The conducted study reflects the information needs and values of citizens: easy access to objective information, including that related to government; prompt receipt of information about events in a convenient format; building democratic «horizontal» communication links; expanding opportunities for voting on the Internet and expressing one's opinion; effective use of fact-checking.

Key words: Political Communication, Social Networks, Power, Protest Potential, Internet.

Введение

На сегодняшний день можно наблюдать увеличение способов политической коммуникации и усиление воздействия информационной среды на формирование общественного мнения, что проявляется за счёт быстрого распространения информации посредством новых медиа, социальных сетей и интернет-площадок, а также за счёт внедрения новых цифровых инструментов политического участия и каналов обратной связи с властью. Это расширяет возможности влияния власти на граждан, усиливает прозрачность и открытость правительств разных стран, преобразует институт репутации государственных служащих и неизбежно влияет на процессы демократизации, поэтому повышает необходимость изучения новых подходов к государственному управлению.

Большое количество современных теорий основано на концепции информационного общества (И.Масуда [1], Д.Белл [2], Э.Тоффлер [3]), подходах к его интерпретации и объяснению функционирования (Ю.Хабермас [4], М.Кастельс [5] и др.). Изучение медиа-коммуникации можно найти в книгах таких известных исследователей как Клэй Ширки [6], Касс Санстейн [7], Шерри Туркл [8], Итан Зукерман [9], Говард Рейнгольд («умная толпа») [10] и др. Сформированы теории, которые применяются при изучении цифровой среды, в особенности известны такие теории как теория медиафреймов о конструировании сред-

ствами массовой информации общественной точки зрения, «эхо-камер» о замкнутом информационном пространстве, которое возникает из-за того, что индивиды сталкиваются с информацией, подтверждающей их существующие убеждения и взаимодействуют в основном с теми, кто разделяет их взгляды. Большое значение имеет теория цифрового разрыва [11] о разных возможностях и ресурсах к доступу информации и технологиям, что также имеет название «цифровой барьер». Для повышения участия граждан и включения их в цифровые платформы зачастую используют подход краудсорсинга, который нацелен на разработку политики и принятия решений большими группами людей, «коллективным интеллектом». Эффект от краудсорсинга анализируется в научной литературе в основном при изучении вопросов электронной демократии.

Особое значение приобретают социальные сети, которые уже давно выступают в качестве площадок для обсуждения политических событий, выражения гражданской позиции и организации общественной мобилизации. В то же время для государственных структур социальные сети представляют собой важный инструмент для воздействия на общественное мнение, проведения информационной политики и мониторинга общественного настроения. Поэтому множество современных политических и социальных исследований посвящено тому, как интернет меняет политическую коммуникацию и взаимодействие между

властью и обществом. Так, например, ряд исследований приходят к выводу, что интернет способствует развитию демократизации [12], меняет государственное управление, повышая эффективность правительств и местных властей при кризисах [13; 14] (например, при COVID-19), меняет информационное поведение [15] и политическое участие граждан [16], а также их социальные связи [17].

Особый интерес представляет в научном сообществе изучение влияния социальных сетей на общественное доверие [18], получение и восприятие политической информации разными возрастными и образовательными группами [19; 20]. Всё чаще в современных исследованиях используются новые термины, такие как «цифровая грамотность», «медиаграмотность», «интернет вещей», «цифровое гражданство», которое в том числе подразумевает политическое участие в интернете.

Есть также и исследования, посвящённые изучению того, как используется интернет в условиях авторитаризма и государственного контроля, что получило название «цифровой авторитаризм» [21]. Другие исследования сосредоточены не только на положительном потенциале интернета, но и рассматривают интернет как среду, через которую может происходить разжигание ненависти, увеличение разногласий, а также дестабилизация политической обстановки [22].

Несмотря на ряд научных трудов и экспертных дискуссий, посвящённых изучению отношения власти и общества в Казахстане [23-30] и казахстанскому медиа-пространству [31; 32; 33] важно расширять рассмотрение данных аспектов и обращать внимание как на возможности, которые несут в себе новые условия информационной среды, так и на риски, которые могут заключаться в растущей уязвимости граждан к дезинформации и фейкам. Соответственно, политическая коммуникация в интернете не может являться однозначной: с одной стороны, она через трансляцию образа власти может повысить и укрепить доверие граждан, даёт широкие возможности для выявления социальных запросов, расширения конвенционального политическо-

го участия граждан; а с другой стороны, использование неэффективных способов коммуникации в интернете государственными органами может дать обратный эффект в виде превалирования недовольств, давления агрессивной информационной среды, распространения ложной информации, популяризации негативного образа власти, повышения протестного потенциала.

Методы исследования

Исследование направлено на изучение каналов взаимодействия между властью и обществом в цифровой среде и выявлению особенностей их влияния на представления граждан о власти. Настоящая статья подготовлена в рамках научного проекта «Влияние СМИ на восприятие казахстанцами образа власти» (AP22684871) и ставит целью расширить понимание особенностей политической вовлечённости населения, опираясь на уже имеющийся научный задел и эмпирическую основу, продолжить исследовать отношение казахстанцев к власти.

В ходе написания статьи были изучены исследования по влиянию интернета и социальных сетей на общественное восприятие, а также рассмотрены теории политической коммуникации, в том числе данная статья опирается на концепции информационного общества и медиафреймов. Также были изучены внедрённые в Казахстане цифровые технологии обратной связи.

Статья основывается на методе вторичного анализа данных количественного опроса 1999 респондентов и 16 качественных фокус-групп из разных областей Казахстана, полученных в проекте «Протестный потенциал в Казахстане: особенности, факторы и тренды» [34]. Один из авторов настоящей статьи являлся членом данного проекта, а также автором главы опубликованного исследования [35]. Полученные данные стали предпосылками и «отправной точкой» к текущему изучению взаимоотношений власти и общества в рамках нового проекта по влиянию СМИ на восприятие казахстанцами образа власти, а их обработка и интерпретация в контек-

сте исследования образа власти позволила расширить прошлые результаты и получить новые. Так, если в рамках прошлого исследования фокус был направлен на протестное поведение граждан, то особенностью исследовательского ракурса в данной статье является сосредоточенность на значении интернета и социальных сетей в политической коммуникации и определении того, как зависит сложившийся в обществе образ власти от источников получения информации гражданами и доверия к ним.

Таким образом, использование метода вторичного анализа обосновано разницей в преследуемых исследовательских целях и достижением новых выводов. В рамках данного исследования и статьи интерес представляют полученные результаты о том, какую роль в восприятии граждан имеет доверие к новостному контенту, зависит ли образ власти от воздействия определённых видов СМИ, например государственных или негосударственных, какие информационные факторы и ценностные убеждения могут влиять на формирование позитивного образа власти и поведения в интернете.

В соответствии с поставленными целями текущее исследование опирается на количественные данные, связанные с информационным фактором взаимоотношений власти и общества, а особенности политической коммуникации анализируются с помощью качественного анализа данных фокус-групп, отбор которых происходил посредством тематического структурирования. Фокус-группы были проведены как при непосредственном офлайн контакте с интервьюером, так и онлайн посредством платформы Zoom в городах Тараз, Астана, Кызылорда, Актобе, Алматы, Жезказган, Караганда, Атырау, Усть-Каменогорск, Петропавловск, Мангистау (Жанаозен).

Так как социологическое исследование проводилось в 2021 году это, с одной стороны, позволило учитывать влияние пандемии на развитие казахстанского общества и наблюдать за динамикой развития отношения казахстанцев к цифровым политическим коммуникациям, с другой стороны, сопоставить полученные данные с сегод-

няшними условиями цифровизации и изучить возможности и перспективы, связанные с построением стратегий политической коммуникации.

Влияние интернета и социальных сетей на политическую коммуникацию в Казахстане

В Казахстане в 2017 году была утверждена Государственная программа «Цифровой Казахстан» [36], которая предполагает как цифровизацию экономики, так и развитие электронного правительства [37]. В выступлении на Национальном курултае 2024 года Президент Касым-Жомарт Токаев отметил: «Казахстан должен стать территорией тотальной цифровизации и ускоренного развития искусственного интеллекта. Это наша стратегическая задача. Данная технология уже в ближайшем будущем кардинально преобразит мир. Мы должны во всем соответствовать прогрессивным стандартам современной цивилизации цифровых номадов» [38]. Таким образом, Казахстан стремится повсеместно внедрять и расширять цифровые технологии, в том числе и в государственном управлении. Это значительно упрощает каналы связи между государством и обществом, создаёт больше возможностей для граждан, а также влияет на культуру и поведение, создавая новые формы политического участия и новый образ жизни.

Развитию политической коммуникации в интернете способствовала концепция «Слышащего государства» [39], которая предполагает реализацию принципов прозрачности, «обратной связи» и открытости органов государственной власти перед обществом.

В соответствии с этим действует цифровая система «Открытое правительство» с платформами «Открытые данные», «Открытый диалог», «Открытые НПА», «Открытые бюджеты» [40] и т.д. Данные сайты представляют собой положительную практику внедрения информационных технологий во взаимодействии власти и общества. Так, по состоянию на май 2024 года количество открытых данных на портале <https://data.egov.kz/> составило более

3,7 тысяч, открытых проектов НПА более 130 тысяч, количество обращений более 482 тыс., количество проектов бюджетных программ более 172 тысяч. Внедрён единый call-center госуслуг, а также сервис e-Otinish, который позволяет гражданам оформить обращение или информационный запрос у государственных органов.

Большое значение имеет внедрение в 2024 году официального сайта для создания онлайн-петиций <https://epetition.kz/>, при этом если петиция набирает 2,5 тысяч подписей, то она будет рассмотрена государственными органами соответствующего уровня, а петиция с 50 тысячами подписей будет рассмотрена Правительством. Поэтому регламентация института петиций создаёт перспективы для гражданского общества и является стимулом к повышению осведомленности и политического участия населения.

В социальных сетях созданы официальные аккаунты различных государственных органов, которые могут быстро реагировать на отметки гражданами в социальных сетях с запросами обратиться госорганы внимание на ту или иную проблему. Следует отметить, что многие представители политической элиты, депутаты, министры, представители органов власти на местах стали использовать аккаунты в социальных сетях для связи с населением.

Таким образом, Казахстан демонстрирует позитивные тенденции в создании цифровой инфраструктуры и расширении каналов связи с обществом, а также доступности онлайн-услуг. При этом имеют место и барьеры политической коммуникации, так, например, не все граждане могут быть проинформированы о способах связи с госорганами или о том где находить ту или иную информацию. Всегда актуален вопрос медиаграмотности в обществе и заинтересованности граждан в политическом участии, их политическая активность, которые отражают уровень доверия к власти, политические стереотипы в обществе, а также результат социально-политического опыта граждан.

Количественные результаты [34; 35] демонстрируют, что роль интернета и социальных сетей в Казахстане усиливается.

Во многом это связано с представленностью средств массовой информации в интернете, практически все популярные СМИ имеют свои страницы/паблики в социальных сетях. Согласно опросам, среди тех респондентов, которые считают, что граждане могут повлиять на власть в стране (33,5%), на вопрос «Какой канал влияния на власть Вы считаете наиболее эффективным» 40,6% респондентов выбрали вариант «обращение в СМИ», что стало вторым по популярности ответом после «голосования на выборах» (48,6%).

То есть, в представлении респондентов для органов власти имеет значение именно освещение информации в СМИ. Это подчеркивает, представление респондентов о том, что власть прислушивается к средствам массовой информации и в восприятии общества СМИ действительно могут являться механизмом влияния, опережающим такие каналы влияния как участие в выступлениях протеста, неразрешенных акциях, в работе общественных организаций, обращениях в суд, участие в деятельности политических партий, профсоюзов и действия через свои личные связи. При этом следует подчеркнуть, низкий уровень веры в способность влиять на политическую ситуацию у респондентов говорит об актуальности исследуемой темы и может выступать фактором, влияющим на негативизацию образа власти, формирование пассивного политического поведения.

В свою очередь, подписание онлайн-петиций составляет 24,8%, что указывает на положительную и устойчивую роль интернета в коммуникации граждан с властью. Доказательством этого служит и то, что на вопрос «в каких из перечисленных действий вы когда-либо принимали участие?» 12,9% опрошенных ответили, что подписывали онлайн-петиции, что выше, чем, например, участие в деятельности политических партий или участие в деятельности профсоюзов, общественных организаций.

Примечательно, что если обращения в СМИ считают эффективным респонденты во всех образовательных группах, то подписание онлайн-петиций положительно оценивать склонны в основном респонденты с незаконченным

высшим 28% и высшим образованием 30,9%. В региональном разрезе наиболее эффективным инструментом обращения в СМИ считают в Северо-Казахстанской 85,4% и Костанайской областях 50,9%, а подписание онлайн-петиций в Карагандинской области 50%.

Официальные ресурсы информации граждане воспринимают по-разному. Положительным аспектом является то, что респонденты доверяют прежде всего, информации из традиционных СМИ и официальных сайтов (51,7%), так как доверие официальным источникам транслирует доверие к органам власти и препятствует подверженности общества дезинформации и фейкам, зачастую содержащимся в социальных сетях. Таким образом, существующие официальные информационные каналы способны поддерживать связь между властью и обществом и могут выступать средством, например, при регулировании различного рода конфликтов.

«Относительно доверия, я думаю, у нас народ еще доверяет официальному телевидению. А по поводу бытовых новостей, то это социальные сети» - респондент - мужчина.

Традиционные СМИ ассоциируются у респондентов как транслирующие официальную позицию власти, поэтому в большинстве случаев информация, представленная традиционными ресурсами, пользуется доверием у населения. В особенности это проявляется по поводу наиболее важных вопросов или в кризисные периоды, например в период пандемии.

«Самое главное - это вакцинация детей, все ждут опровергнут или нет. (*примечание: респонденты ждут комментариев властей и ориентируются на официальную информацию)» - респондент-женщина.

«Иногда там (*примечание: whatsapp) сомнительные слухи. Захожу в официальные сайты, КТК, Информбюро перепроверяю» - респондент - женщина.

«Конечно на официальные (*примечание: ориентируются), частные (*примечание: источники информации) там наговаривают фейков постоянно. Официальные это проверенные же уже» - респондент-женщина.

Социальным сетям доверяют 24,5% респондентов, и со временем этот показатель может расти. Как демонстрируют результаты, молодые люди более склонны доверять социальным сетям, вероятно, потому что соцсети, как правило, являются их основным источником информации. Респонденты в возрасте до 24 лет испытывают доверие к информации из социальных сетей 19%, а к информации из традиционных СМИ и официальных сайтов 13,9%. Среди возрастной категории 45лет-54 года 12,2% ориентируются на социальные сети и 18,3% доверяют информации из традиционных СМИ и официальных сайтов. Другие возрастные категории не имеют значительного разрыва в доверии к источникам информации, таким образом, возраст аудитории, которая доверяет социальным сетям несколько ниже аудитории традиционных СМИ, что является общезакономерной тенденцией.

Несмотря на то, что в обществе доверие официальными источниками выше, чем социальным сетям, одним из больших преимуществ социальных сетей в общественной коммуникации является быстрое реагирование пользователей в соцсетях на происшествия и события.

Диаграмма 1 – Доверяете ли вы информации, получаемой из социальных сетей, от блогеров, или в получении важной информации ориентируетесь на телевидение и официальные сайты? (% от общего числа опрошенных) [35]

«Если учитывать время нахождения в социальных сетях, то большую часть информации мы берем из социальных сетей. Даже если сравнивать, по телевизору - новости в определенное время, а в социальных сетях как что-то случилось показывают и уже люди знают. А потом уже могут увидеть тоже самое по телевизору по большей части» - респондент-женщина.

При этом некоторые из респондентов во время фокус-групп отмечали, что причинами доверия социальным сетям является скорее недоверие официальным источникам, однако следует отметить, что это не может выступать объективной единственной причиной.

«Я думаю, что, к сожалению, наши люди испытывают недоверие к Правительству, к власти и не доверяют официальной информации, а доверяют больше социальным сетям, хотя на мой взгляд это в корне не верно» - респондент-мужчина.

Количественный опрос показал, что та группа респондентов, которая доверяет информации из социальных сетей в большей степени доверяют акимам (45,5%), в группе доверяющих традиционным и официальным источникам одобрение акимов составило 39,7%. Это говорит о том, что доверие социальным сетям далеко не всегда связано с недоверием к госорганам и не во всех случаях противопоставляется с официальными источниками информации.

При этом некоторые респонденты могут считать, что социальные сети способны представить более объективную картину, что в свою очередь респондентами зачастую противопоставляется положительному образу государства, созданному телевидением. Это говорит о том, что необходимо повышать качество и объективность телевизионных программ, например, расширять представленность экспертов и учёных на телевизионных передачах.

«По телевидению, я считаю, мы видим то, что нам «дают», по инстаграм всё равно просачивается что-то правдивое» - респондент - женщина.

«Почему вот сказали, что в последние пять лет улучшилось, потому что мы стали более осведомленны, стало более открыто всё это в интернете можно информацию эту посмотреть. Потому что по телевизору информации не будет, по телевизору как было вот, «всё у нас хорошо, гладко и пушисто», так и будет. Если в интернет дальше капнешь, когда мнение людей слушаешь которые те же самые дальнобойчики выходили и мнение то, что было по телевизору, они

вообще не сходятся. Поэтому мы сейчас более осведомлены. Мы конечно болеем за свою страну, мы в курсе всех событий» - респондент-женщина.

Представление о власти, таким образом, может формироваться в зависимости от того выбирают индивиды государственные или негосударственные СМИ как основной или предпочтительный источник информации.

Многие граждане с распространением социальных сетей становятся более опытными и уже понимают необходимость перепроверки информации, осваивают навыки фактчекинга. Со временем данная тенденция будет расти, так как необходимость информационной грамотности в современном глобализирующемся мире повышается, и приобретая новый опыт, население будет становится более устойчивым к информационным вбросам.

«Я стараюсь найти в другом источнике такую же информацию. Ну, по типу факт-чек. Например, вышло постановление врача, от том, что нельзя ходить в кафе. Мне нужно зайти на сайт акимата и найти там это постановление официальное и прочитать» - респондент-мужчина.

Кроме того, респонденты отмечают, что воспринимают публикацию собственных взглядов в интернете социально значимым поступком, так как это даёт им способность информационно и ценностно влиять на социально-политические процессы. Это говорит о стремлении и потребности граждан быть интегрированным в социально-политические процессы и иметь влияние через собственные взгляды.

«Почему вы стремитесь выразить свою позицию в интернете?»

- Ну в первую очередь, потому что я гражданин своей страны, во-вторых, гражданин нашей планеты, и я чувствую свою индивидуальность и чувствую, что нужно выразить свою гражданскую позицию, позицию человека, тем более что у тебя есть аудитория, которая тебя слышит и слушает. И если я таким образом могу повлиять как-то на осознанность человека, то почему бы нет» - респондент-женщина.

Респонденты могут использовать со-

циальные сети как более эффективный инструмент политической коммуникации по причине того, что при публикации своих взглядов в социальных сетях граждане испытывают меньше страха, чем, например реальный выход на протесты, и способны более открыто говорить в интернете о своих недовольствах и запросах.

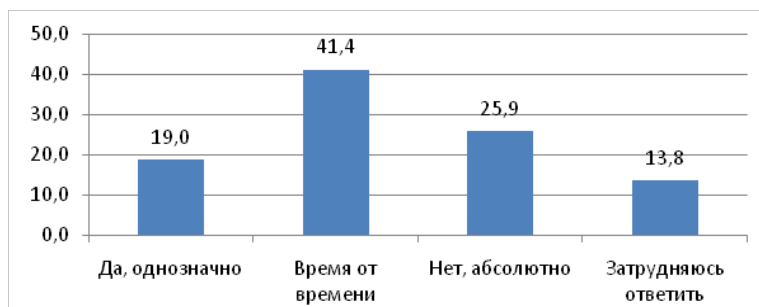
«- А есть ли более эффективные способы обращения, например к Президенту? - Интернет

- Социальные сети. А так пойти на митинг я бы тоже побоялась туда. Бывает забирают как бы не знаю куда, скручивают руки. Просто боюсь пойти на

митинг» - респондент-женщина.

В казахстанском обществе социальные сети могут выступать не только источником формирования общественного мнения, но также служить «высвобождением» недовольств, тем самым снижая протестность и открывая возможности власти «услышать» граждан.

«Я обычно комментирую интересные посты о ситуации в нашей области, в Казахстане, в общем, а также я публикую иногда сторисы с тем, что меня задевает на данный момент там, то, что я вижу неправильно работу чью-то и.т.д.» - респондент - женщина.

Диаграмма 2 – Воспринимаете ли вы социальные сети, форумы, как место, где вы можете пообщаться с единомышленниками? (% от общего числа опрошенных) [35]

Большинство респондентов (60,4%) ответили, что социальные сети, форумы однозначно или время от времени выступают в качестве средства общения с единомышленниками. При этом в разрезе образования респонденты с неполным средним образованием чаще считают, что социальные сети однозначно являются платформой общения единомышленников 39,4%, в остальных группах по уровню образования этот процент составлял ниже 20% и респонденты больше склонялись к ответу «время от времени». В целом, это указывает на то, что социальные сети помогают гражданам в формулировании единой информационной повестки, в формировании общественного мнения. Таким образом, государственные органы через мониторинг социальных сетей могут более отчетливо видеть запросы граждан.

Помимо возможностей для граждан в повышении осведомленности и выражении своей точки зрения, а для органов власти в установлении способа обратной связи с населением, социальные

сети также могут влиять на протестное политическое поведение. Поэтому важно рассмотреть, как граждане воспринимают протесты, какую роль играет в этом восприятии интернет.

Как выяснилось, о митингах, забастовках, протестных акциях и пикетах граждане прежде всего узнают из социальных сетей, таких как Фейсбук, ВКонтакте, Инстаграм, и из сообщений в мессенджерах (57,4%), что говорит об их преимуществе над телевизионными новостями, откуда информацию о протестах узнают только 18,2% респондентов.

При этом, как те респонденты, которые доверяют социальным сетям, так и те, кто доверяет традиционным СМИ ответили, что получают информацию о протестах из социальных сетей (46,3% и 46,2%), что говорит о высокой эффективности социальных сетей в распространении информации. Больше всего это характерно для Карагандинской области 61%, Павлодарской области 58,1%, Актобинской области 55,1%.

Чтобы понять уровень информиро-

ванности о конвенциональных способах участия, был задан вопрос о том знают ли респонденты об уведомительном характере митингов. Выяснилось, что 50% опрошенных не осведомлены о внесении изменений в закон о митингах, согласно которым митинг носит не

разрешительный, а уведомительный характер. При этом процент осведомленных респондентов составил 41,1%, что говорит о заинтересованности большей части населения политикой и потенциале развития политической и гражданской активности.

Диаграмма 3 – Если в вашем населенном пункте/области проходят или проходили какие-либо митинги, забастовки, протестные акции, пикеты, то из каких источников вы обычно узнаете об этом? (% от общего числа опрошенных) [35]

Данную тенденцию подтверждают и сами респонденты: треть опрошенных считает, что за последний год количество митингов, демонстраций и выступлений протеста в Казахстане увеличилось.

ственных реформах так или иначе представлена в социальных сетях.

Результаты исследования показывают, что на вопрос примут ли респонденты участие в массовых выступлениях протеста с политическими требованиями среди доверяющих социальным сетям ответили «скорее всего да» 30,5%, а среди доверяющих традиционным СМИ этот процент составил 11,9%. Несколько меньше респонденты склонны принимать участие в выступлениях с социально-экономическими требованиями: 26,7% доверяющих социальным сетям и 14,4% тех, кто доверяет традиционным СМИ и официальным сайтам.

Диаграмма 4 – Знаете ли вы о том, что в Казахстане с 2021 года проведение митингов носит не разрешительный, а уведомительный характер, т.е., не надо спрашивать разрешения на митинг, а просто поставить власти в известность о мероприятии? (% от общего числа опрошенных) [35]

Несмотря на то, что в процентном соотношении потенциал участия в протестах тех, кто доверяет социальным сетям несколько выше, это не означает, что сама вовлечённость в социальные сети влияет на протестность. Скорее социальные сети служат платформой, в которой собираются индивиды со схожими взглядами, и так как социальные сети более свободны для выражения критики, то их использование в качестве соответствующей локации более рационально.

Также стоит отметить, что готовность

При этом, те кто доверяет социальным сетям более осведомлены об уведомительном характере митингов (53,7%), нежели те, кто доверяет традиционным СМИ и официальным сайтам (39,7%). В целом, это можно считать положительной тенденцией, так как означает, что информация о государ-

респондентов принять участие в массовых выступлениях оценивается ими ниже, чем их общий прогноз вероятности того или иного характера протестов в ближайшее время в их городе/селе. Респонденты, доверяющие социальным сетям, оценивают вероятность митингов и выступлений как «возможны», «скорее возможны» и «возможны в другом населённом пункте» чаще (с социально-экономическими требованиями – 64,5%; с политическими требованиями – 62,3%), в сравнении с доверяющими традиционным СМИ и официальным сайтам (с социально-экономическими требованиями – 58,7%; с политическими требованиями – 48,2%). Это говорит о том, что в социальных сетях и в традиционных СМИ протестный потенциал транслируется и воспринимается гражданами по-разному. Поэтому важно рассматривать социальные сети как способ установления и регулирования взаимоотношений между властью и обществом, использовать их в первую очередь в качестве площадки для коммуникации.

Социальные сети сложнее контролировать и снижать риски их деструктивного воздействия, однако, при эффективных решениях и политических технологиях со стороны государства, социальные сети могут выполнять, напротив, функцию снижения политической напряженности. Ведь именно в социальных сетях содержится контент, в котором сконцентрированы основные проблемы населения, поэтому с их появлением обнаружение социально значимых проблем становится более простым и удобным. Благодаря социальным сетям государственный аппарат имеет возможность проводить на постоянной основе мониторинг мнений, вовремя выявлять и разрешать конфликтный потенциал, что значительно увеличивает качество реализации государственной политики.

Заключение

Коммуникация между властью и обществом всё больше переходит в цифровой формат. Постепенная реализация концепции «Слышащего государства»,

а также проведение в Казахстане ускоренной цифровизации имеет ряд преимуществ и создаёт прочную основу для диалога между властью и обществом.

Выводы исследования дают понять, что респонденты видят разницу в позиционировании и трансляции образа власти через государственные и негосударственные СМИ. В особенности влияет на выстраивание образа власти новостной контент. Результаты исследования показывают, что граждане хотят владеть информацией о социально-политических событиях и быть оперативно осведомлёнными. На этом фоне в восприятии населения возрастает значение средств массовой информации как института гражданского общества, в том числе это происходит в силу широкой представленности СМИ в социальных сетях. Поэтому обращения в СМИ становятся одним из наиболее влиятельных инструментов воздействия на политическую действительность.

Количественные и качественные данные демонстрируют, что стремление респондентов публиковать собственное мнение в социальных сетях, информационно влиять на социально-политическую ситуацию говорит о наличии гражданских ценностей и ценностей самовыражения среди респондентов. Такое представление подразумевает определённый желаемый образ власти, поэтому одним из факторов, определяющих её имидж, будет показатель соответствия демократическому стилю управления. Граждане хотят не только оставаться потребителями информации, но также выражать свои взгляды, используя для этого социальные сети. Поэтому социальные сети с одной стороны способ узнать информацию, с другой стороны удобный способ публиковать собственное мнение и обсуждать его с единомышленниками. Некоторые респонденты подчеркивают, что рассматривают высказывания в социальных сетях как часть гражданского долга. Таким образом, в социальных сетях может формироваться общественное мнение, а различные мониторинговые программы способны облегчить задачу его выявления.

Население доверяет в первую очередь официальной информации и традиционным СМИ, нежели социальным сетям, но отмечают необходимость в том, чтобы традиционные средства массовой информации были более объективными. При этом использование социальных сетей является популярным и более быстрым способом получения информации о событиях, позволяет пользователям узнать разные точки зрения. Исследование показывает, что о митингах, забастовках, демонстрациях граждане узнают в первую очередь из социальных сетей, это говорит об их высокой эффективности в распространении информации.

Разная оценка протестного потенциала респондентами, которые доверяют социальным сетям и традиционным СМИ говорит о том, что каналы связи могут существенно влиять на образ власти. При этом часть граждан может быть уязвима к фейковой информации, поэтому государству целесообразно постепенно внедрять инструменты повышения информационной грамотности, обучения граждан фактчекингу. В этой связи полезно прибегнуть к международному опыту государственного управления и информационной политики развитых стран. Также со временем пребывания в социальных сетях пользователи могут накапливать опыт и становиться более устойчивыми к дезинформации, лучше начинают понимать необходимость фактчекинга.

Казахстанцы имеют высокий запрос на социально-политическое участие и положительно воспринимают цифровые технологии для реализации своих политических интересов, социальные медиа, онлайн-петиции и форумы, электронные обращения, онлайн-порталы и др. В этой связи внедрение правовых механизмов регулирования цифровых форм активности, в том числе института петиций, имеет большую перспективу развития. Всё больше граждан стремятся выражать свою позицию через подписание онлайн-петиций, так как такое политическое участие является конвенциональным и технически удобным.

Полученные данные приводят к выводу о том, что в формировании положительного образа власти к эффектив-

ным методам будут относиться методы основанные не на контроле медиа-пространства, а на мониторинге социальных сетей, быстром реагировании на политические события, превентивном снижении имиджевых рисков, наличии методов диагностирования и преобразования негативных информационных поводов, способов разоблачения фейковой информации и противодействия ей.

Финансирование

Исследование проведено в рамках грантового научного проекта AP22684871 «Влияние СМИ на восприятие казахстанцами образа власти», финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грантовое финансирование исследований молодых ученых по проекту «Жас ғалым» на 2024-2026 гг.).

Благодарность

Авторы статьи выражают глубокую признательность заведующей кафедрой политологии и политических технологий Казахского национального университета имени аль-Фараби Насимовой Г.О. за научные консультации и всестороннюю поддержку молодых ученых, а также благодарят весь исследовательский коллектив, чей вклад способствовал получению научных данных.

Список литературы

- 1 Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society / World Future Society, 1981. – 171 p.
- 2 Bell D. The Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting // Basic Books, 1973. – 507 p.
- 3 Тоффлер Э. Третья волна. – М.: «Издательство АСТ», 1999. – 784 с.
- 4 Хабермас Ю. Структурное изменение публичной сферы: Исследования относительно категории буржуазного общества. – М.: Издательство «Весь Мир». 2016. – 344 с.
- 5 Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М., ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
- 6 Shirky C. Here Comes Everybody: The Power of Organizing Without Organizations. – New York: Penguin Press, 2008. – 327 p.
- 7 Sunstein C. Infotopia: How Many Minds Produce Knowledge. – Oxford University Press; 1st edition, 2008. – 304 p.
- 8 Turkle S. Reclaiming Conversation: The Power of Talk in a Digital Age. – Penguin Books; Reprint edition, 2016. – 448 p.
- 9 Zuckerman E. Rewire: Digital Cosmopolitans in the Age of Connection. – W. W. Norton & Com-

pany, 2013. – 288 p.

10 Rheingold H. Smart Mobs: The Next Social Revolution. – Basic Books; Revised ed. Edition. 2003. – 288 p.

11 Jan van Dijk. The digital divide. – Cambridge, UK: Polity. – 2020. – 208 p.

12 Sathita D. The impact of the internet on the development of democracy in Thailand // *RUDN Journal of Political Science*. – 2019. – Vol. 21. – N. 1. – P. 118-128.

13 Hanchen Jiang, Xiao Tang Effects of local government social media use on citizen compliance during a crisis: Evidence from the COVID-19 crisis in China // *Public Administration*. – 2022. – №101(3). – Pp. 843-864.

14 Adikpo J. A. Adoption of Social Media during Covid-19 Pandemic by African Presidents: A Cross-Sectional Study of Selected Facebook Accounts // *Journal of Communication Inquiry*. – 2023. – №47(2). – Pp. 145-167.

15 Yavetz Gal et al. The users' point of view: towards a model of government information behavior on social media // *Heliyon*. – 2022. – №8(8).

16 Boulianne S. Participatory Inequality Across Countries: Contacting Public Officials Online and Offline // *Social Science Computer Review*. – 2023. – №41(4). – Pp. 1336-1362.

17 Li Z., Liu F. Online-Network-Group Use and Political-Participation Intention in China: The Analysis Based on CSS 2019 Survey Data. // *Behavioral Sciences*. – 2023. – №13(4). – P. 302.

18 Osman Sabri Kiratli. Social Media Effects on Public Trust in the European Union // *Public Opinion Quarterly*. – 2023. – Volume 87. – Issue 3. – Pp. 749-763.

19 Fortunato P., Pecoraro M. Social media, education, and the rise of populist // *Eurocepticism. Humanit Soc Sci Commun*. – 2022. – №9. – P. 301.

20 Ananto Purnomo et al. An examination of Indonesian teachers' and students' perception and level of digital citizenship // *Heliyon*. – 2023. – №9(8).

21 Han R. Debating China beyond the Great Firewall: Digital Disenchantment and Authoritarian Resilience // *J OF CHIN POLIT SCI*. – 2023. – №28. – Pp. 85-103.

22 Vasist P.N., Chatterjee D. & Krishnan S. The Polarizing Impact of Political Disinformation and Hate Speech: A Cross-country Configural Narrative // *Inf Syst Front*. – 2024. – №26. – Pp. 663-688.

23 Илеуова Г. Т., Симакова О. А. Социальное самочувствие и протестные настроения казахстанцев в преддверии январских выступлений 2022 года // *Социологические исследования*. – 2023. – № 1. – С. 95-106.

24 Исабаева С. Власть и соцсети в Казахстане: заигрывание, вынужденный диалог или что-то другое? // [Электронный ресурс] URL: <https://spik.kz/1811-vlasti-i-socseti-v-kazahstane-zaigrayvanie-vynuzhdennyj-dialog-ili-chto-to-drugoe.html> (Дата обращения 28.08.2023)

25 Исмуханова Г., Шарипова Д, Насимова. Ценности казахстанского общества в социологическом измерении. – Алматы: Издательство «TOO «DELUXE Printery», 2020. – 143 с.

26 Тукумов Е.В., Нурша А.К., Жолдыбылина А.С., Сакуов Н.Н, Назарбетова А.К., М.Б. Жиенбаев. Казахстан-2023: тенденции настоящего и контуры будущего. Коллективная монография. – Астана: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, 2023. – 294 с.

27 Илеуова Г. Оценка населением деятельности органов власти в конце 2023 года // [Электронный ресурс] URL: <https://ofstrategy.kz/ru/research/politic-research/item/864-otsenka-naseleniem-deyatelnosti-organov-vlasti-v-kontse-2023-goda> (Дата обращения 11.12.2023)

28 Жусупова А. Потенциал социальных сетей как механизм реализации концепции «Слышащего государства» в Казахстане // *Казахстан-Спектр*. – 2021. – №98(2). – С. 23-43.

29 Protest potential in Kazakhstan: features, factors and trends. – Almaty, Qazaq University, 2022. – 94 p.

30 Жунусова А.К., Омаров М., Ниеткалиева Д. Отношение казахстанцев к митингам // *Казахстан-Спектр*. – 2022. – №108(3). – С. 77-90.

31 Токтаров Е., Талипова Т. Казахстан в современном интернет-пространстве основные тенденции и перспективы продвижения // *Аль-Фараби*. – 2019. – №1 (65). – С. 83-95.

32 Влияние дезинформации на общество Казахстана. На основе социологического исследования. МИСК. Исследование проведено 1 июля – 31 августа 2022. – Алматы, 2022. – С. 132.

33 Черных, И. «Интернет-коммуникации в Казахстане: уровень мобилизационного потенциала (по результатам социологического исследования). – Алматы, КИСИ при Президенте РК, 2014. – 172 с.

34 Проект грантового финансирования Министерства образования и науки Республики Казахстан на 2020-2022 гг. АР 08857524 «Протестный потенциал в Казахстане: особенности, факторы и тренды» // [Электронный ресурс] URL: <https://www.kaznu.kz/ru/25263/page/> (Дата обращения 12.11.2023)

35 Protest potential in Kazakhstan: features, factors and trends. – Almaty: Qazaq University, 2022. – 94 p.

36 Отчет о реализации Государственной программы «Цифровой Казахстан» на 2018-2022 годы в 2018-2020 годах // [Электронный ресурс] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/documents/details/161189?directionId=14764&language=ru>

37 Цифровая трансформация Казахстана // [Электронный ресурс] URL: <https://globalcio.ru/discussion/33708/> (Дата обращения 25.10.2023)

38 Выступление Главы государства К. Токаева на третьем заседании Национального курултая «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» // [Электронный ресурс] URL: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenieglavy-gosudarstva-ktokaevana-tret'em-zasedaniiinacionalnogo-kurultaya-1525116> (Дата обращения 05.09.2023)

39 Модернизация общественно-политических отношений в контексте концепции "Слышащего государства": монография. – Нур-Султан,

2020. – 260 с.

40 Реализация концепции «слышащего государства» в Казахстане. Подготовлено Отделом стратегического анализа КИСИ при Президенте РК // [Электронный ресурс] URL: <https://kisi.kz/ru/realizaciya-konchepchii-slyshashhego-gosudarstva-v-kazahstane/> (Дата обращения 05.09.2023)

Transliteration

1 Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society / World Future Society, 1981. – 171 p.

2 Bell D. The Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting / Basic Books, 1973. – 507 p.

3 Toffler Je. Tret'ja volna [The third wave]. – М.: «Izdatel'stvo ACT», 1999. – 784 s. (in Russ)

4 Habermas Ju. Strukturnoe izmenenie publichnoj sfery: Issledovaniya otnositel'no kategorii burzhuaznogo obshchestva [The structural change of public sphere: study on the bourgeois society]. – М.: Izdatel'stvo «Yes' Mir», 2016. – 344 s. (in Russ)

5 Kastel's M. Informacionnaja jepoha: jekonomika, obshhestvo i kul'tura [Informational age: economic, society and culture]. – М., GU VShJe, 2000. – 608 s. (in Russ)

6 Shirky C. Here Comes Everybody: The Power of Organizing Without Organizations. – New York: Penguin Press, 2008. – 327 p.

7 Sunstein C. Infotopia: How Many Minds Produce Knowledge. – Oxford University Press; 1st edition, 2008. – 304 p.

8 Turkle S. Reclaiming Conversation: The Power of Talk in a Digital Age. – Penguin Books; Reprint edition, 2016. – 448 p.

9 Zuckerman E. Rewire: Digital Cosmopolitans in the Age of Connection. – W. W. Norton & Company, 2013. – 288 p.

10 Rheingold H. Smart Mobs: The Next Social Revolution. – Basic Books; Revised ed. Edition. 2003. – 288 p.

11 Jan van Dijk. The digital divide. – Cambridge, UK: Polity. – 2020. – 208 p.

12 Sathita D. The impact of the internet on the development of democracy in Thailand // *RUDN Journal of Political Science*. – 2019. – Vol. 21. – N. 1. – P. 118-128.

13 Hanchen Jiang, Xiao Tang Effects of local government social media use on citizen compliance during a crisis: Evidence from the COVID-19 crisis in China // *Public Administration*. – 2022. – №101(3). – Pp. 843-864.

14 Adikpo J. A. Adoption of Social Media during Covid-19 Pandemic by African Presidents: A Cross-Sectional Study of Selected Facebook Accounts // *Journal of Communication Inquiry*. – 2023. – №47(2). – Pp. 145-167.

15 Yavetz Gal et al. The users' point of view: towards a model of government information behavior on social media // *Heliyon*. – 2022. – №8(8).

16 Boulianne S. Participatory Inequality Across

Countries: Contacting Public Officials Online and Offline // *Social Science Computer Review*. – 2023. – №41(4). – Pp. 1336-1362.

17 Li Z., Liu F. Online-Network-Group Use and Political-Participation Intention in China: The Analysis Based on CSS 2019 Survey Data. // *Behavioral Sciences*. – 2023. – №13(4). – P. 302.

18 Osman Sabri Kiratli. Social Media Effects on Public Trust in the European Union // *Public Opinion Quarterly*. – 2023. – Volume 87. – Issue 3. – Pp. 749–763.

19 Fortunato P., Pecoraro M. Social media, education, and the rise of populist // *Euroscpticism. Humanit Soc Sci Commun*. – 2022. – №9. – P. 301.

20 Ananto Purnomo et al. An examination of Indonesian teachers' and students' perception and level of digital citizenship // *Heliyon*. – 2023. – №9(8).

21 Han R. Debating China beyond the Great Firewall: Digital Disenchantment and Authoritarian Resilience // *J OF CHIN POLIT SCI*. – 2023. – №28. – Pp. 85–103.

22 Vasist P.N., Chatterjee D. & Krishnan S. The Polarizing Impact of Political Disinformation and Hate Speech: A Cross-country Configural Narrative // *Inf Syst Front*. – 2024. – №26. – Pp. 663–688.

23 Ilevova G. T., Simakova O. A. Social'noe samochuvstvie i protestnyye nastroyeniya kazahstancev v preddverii janvar'skih vystuplenij 2022 goda [Social well-being and protest moods of Kazakhstan ahead of 2022 January protests] // *Sociologicheskije issledovanija*. – 2023. – № 1. – S. 95-106. (in Russ)

24 Isabaeva S. Vlasti i socseti v Kazahstane: zaigryvanie, vynuždennyj dialog ili chto-to drugoe? [Authorities and social network in Kazakhstan: flirt, forced dialogue or something else] [Jelektronnyj resurs] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://spik.kz/1811-vlasti-i-socseti-v-kazahstane-zaigryvanie-vynuždennyj-dialog-ili-chto-to-drugoe.html> (Data obrashhenija 28.08.2023) (in Russ)

25 Ismuhanova G., Sharipova D, Nasimova. Cennosti kazahstanskogo obshchestva v sociologicheskom izmerenii [Values of Kazakhstani society in sociological dimension]. – Almaty: Izdatel'stvo «TOO «DELUXE Printery», 2020. – 143 s. (in Russ)

26 Tukumov E.V., Nursha A.K., Zholdybalina A.S., Sakuov N.N, Nazarbetova A.K., M.B. Zhiyenbaev. Kazakhstan-2023: tendencii nastojashhego i kontury budushhego [Kazakhstan-2023: trends of present and contours of the future]. Kollektivnaja monografija. – Astana: Kazahstanskij institut strategicheskijh issledovanij pri Prezidente RK, 2023. – 294 s. (in Russ)

27 Ilevova G. Ocenka naseleniem dejatel'nosti organov vlasti v konce 2023 goda [Public assessment of the activities of government bodies at the end of 2023] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://ofstrategy.kz/ru/research/politic-research/item/864-otsenka-naseleniem-deyatelnosti-organov-vlasti-v-kontse-2023-goda> (Data obrashhenija 11.12.2023)

28 Zhusupova A. Potencial social'nyh setej kak

mehanizma realizacii koncepcii «Slyshashhego gosudarstva» v Kazahstane [Social network potential as a mechanism for impementing the concept of "Hearing state" in Kazakhstan] // *Kazahstan-Spektr*. – 2021. – №98(2). – S. 23-43. (in Russ)

29 Protest potential in Kazakhstan: features, factors and trends. – Almaty, Qazaq University, 2022. – 94 p.

30 Zhunusova A.K., Omarov M., Nietkalieva D. Otnoshenie kazahstancev k mitingam [Features of the attitude of kazakhstan people to rallies] // *Kazahstan-Spektr*. – 2022. – №108(3). – S. 77-90. (in Russ)

31 Toktarov E., Talipova T. Kazahstan v sovremennom internet-prostranstve osnovnye tendencii i perspektivy prodvizhenija [Kazakhstan in the modern Internet space, the main trends and prospects for promotion] // Al'-Farabi. – 2019. – №1 (65). – S. 83-95. (in Russ)

32 Vlijanie dezinformacii na obshhestvo Kazahstana. Na osnove sociologicheskogo issledovanija [The influence of disinformation on the society of Kazakhstan. Based on sociological research]. MISK. Issledovanie provedeno 1 ijulja – 31 avgusta 2022. – Almaty, 2022. – S. 132. (in Russ)

33 Chernyh, I. «Internet-kommunikacii v Kazahstane: uroven' mobilizacionnogo potentsiala (po rezul'tatam sociologicheskogo issledovanija) [Internet communications in Kazakhstan: the level of mobilization potential (according to the results of a sociological study)]. – Almaty, KISI pri Prezidente RK, 2014. – 172 s. (in Russ)

34 Proekt grantovogo finansirovanija Ministerstva obrazovanija i nauki Respubliki Kazahstan na 2020-2022 gg. AR 08857524 «Protestnyj potentsial v Kazahstane: osobennosti, faktory i trendy» [Grant funding project of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2020-2022. AR 08857524 «Protest potential in Kazakhstan: features, factors and trends»] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.kaznu.kz/ru/25263/page/> (Data obrashhenija 12.11.2023) (in Russ)

35 Protest potential in Kazakhstan: features, factors and trends. – Almaty: Qazaq University, 2022. – 94 p.

36 Otchet o realizacii Gosudarstvennoj programmy «Cifrovoy Kazahstan» na 2018-2022 gody v 2018-2020 godah [Report on the implementation of the State Program "Digital Kazakhstan" for 2018-2022 in 2018-2020] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/documents/details/161189?directionId=14764&lang=ru> (in Russ)

37 Cifrovaja transformacija Kazahstana [Digital transformation of Kazakhstan] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://globalcio.ru/discussion/33708/> (Data obrashhenija 25.10.2023) (in Russ)

38 Vystuplenie Glavy gosudarstva K. Tokaeva na tret'em zasedanii Nacional'noy kurultaja «Adal adam – Adal enbek – Adal tabys» [Speech by the Head of State K. Tokayev at the third meeting of the National Kurultai "Adal adam - Adal enbek - Adal tabys"] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenieglavy-gosudarstva-ktokaevana-tretem-zasedaniinacionalnogo-kurultaya-1525116> (Data obrashhenija 05.09.2023) (in Russ)

39 Modernizacija obshhestvenno-politicheskikh otnoshenij v kontekste koncepcii "Slyshashhego gosudarstva" [Modernization of socio-political relations in the context of "Hearing state" concept]: monografija. – Nur-Sultan, 2020. – 260 s. (in Russ)

40 Realizacija koncepcii «slyshashhego gosudarstva» v Kazahstane. Podgotovleno Otdelom strategicheskogo analiza KISI pri Prezidente RK [Implementation of the concept of a «listening state» in Kazakhstan. Prepared by the Department of Strategic Analysis of the KISI under the President of the Republic of Kazakhstan] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://kisi.kz/ru/realizachiya-konchepchii-slyshashhego-gosudarstva-v-kazahstane/> (Data obrashhenija 05.09.2023) (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Айгерим Кайратовна Жунусова

преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: zhunussova.aigerim.polit@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4017-3649>

Динара Ермековна Ниеткалиева

PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: issengeldina.di@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-5342-1943>

Айгерим Кайратовна Жунусова

оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: zhunussova.aigerim.polit@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4017-3649>

Динара Ермековна Ниеткалиева

PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: issengeldina.di@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-5342-1943>

Aigerim Zhunussova

Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: zhunussova.aigerim.polit@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4017-3649>

Dinara Niyetkaliyeva

PhD Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: issengeldina.di@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-5342-1943>

САЯСИ МӘДЕНИЕТ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-КОНЦЕПТУАЛДЫҚ АСПЕКТІСІ

¹А.Б. Әлішеров, ²Ж.М.Төлен

АҢДАТПА

Саяси мәдениет қоғамның саяси жүйесін талдауда маңызды орын алады, өйткені ол саяси өзара әрекеттесуге әсер ететін негізгі құндылықтарды, нормалар мен сенімдерді көрсетеді. Бұл зерттеу саяси мәдениеттің тұжырымдамасын оның теориялық және концептуалдық аспектілеріне сүйене отырып қарастырады. Саяси ғылымда ғалымдардың жасаған зерттеу жұмыстары негізінде ұсынылған “саяси мәдениет” теориясына түсіндірмелер беріледі. Саяси мәдениеттің қазіргі концепцияларын анықтау үшін шетелдік ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалды. Саяси мәдениеттің қалыптасуы мен динамикасын терең түсіну үшін мәдени, құрылымдық-функционалдық және идеологиялық негізгі теориялық тәсілдер зерттеледі. Саяси мәдениеттің саяси жүйенің институционалдық аспектілеріне әсері, сондай-ақ оның саяси билікті заңдастырудағы және азаматтарды әлеуметтендірудегі рөлі талданады. Жұмыс барысында саяси мәдениеттің қазіргі тұжырымдамаларына концептуалдық талдау жүргізу үшін жалпы ғылыми және арнайы әдістер, сонымен қатар жүйелік-құрылымдық және ретроспективті талдау, салыстырмалы және сараптамалық жалпылау әдістері қолданылады. Саяси мәдениеттің қазіргі концепциясын жіті талдаудың үлгісі ұсынылып, сол бойынша зерттеледі. Сонымен қатар, басқаруды оңтайландыру және әлеуметтік тұрақтылық пен үйлесімділікке қол жеткізу үшін саяси мәдениетті зерттеудің маңыздылығы атап өтіледі.

Түйін сөздер: саяси мәдениет, құндылықтар, тұжырымдама, теориялық аспект, әлеуметтену, талдау.

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

²Тұран университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Әлішеров А.Б.,
alisherovva@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Әлішеров А.Б.,
Төлен Ж.М. Саяси мәдениет ұғымы және оның теориялық-концептуалдық аспектісі // Адам әлемі. – 2024. – №3 (101). – Б. 102-112.

Понятие политической культуры и ее теоретико-концептуальный аспект

Аннотация. Политическая культура занимает важное место в анализе политической системы общества, поскольку отражает основные ценности, нормы и убеждения, влияющие на политическое взаимодействие. Это исследование рассматривает концепцию политической культуры на основе ее теоретических и концептуальных аспектов. В политической науке дается объяснение теории “политической культуры”, представленной на основе исследовательской работы ученых. Для определения современных концепций политической культуры проводится обзор работ зарубежных ученых. Для более глубокого понимания формирования и динамики политической культуры изучаются основные теоретические подходы: культурный, структурно-функциональный и идеологический. Анализируется влияние политической культуры на институциональные аспекты политической системы, а также ее роль в легализации политической власти и социализации граждан. В процессе работы для проведения теоретического анализа, а также концептуального анализа современных концепций политической культуры используются общенаучные и специальные методы, а также системно-структурный и ретроспективный анализ, методы сравнительного и экспертного обобщения. Предложена и изучена модель тщательного анализа современной концепции политической культуры. Кроме того, подчеркивается важность изучения политической культуры для оптимизации управления и достижения социальной стабильности и гармонии.

Ключевые слова: политическая культура, ценности, концепция, теоретический аспект, социализация, анализ.

The Concept of Political Culture and its Theoretical and Conceptual Aspect

Abstract. Political culture occupies an important place in the analysis of the political system of society, since it reflects the basic values, norms and beliefs that influence political interaction. This study examines the concept of political culture based on its theoretical and conceptual aspects. In political science, an explanation of the theory of "political culture" is given, presented on the basis of the research work of scientists. To define modern concepts of political culture, a review of the works of foreign scientists is conducted. For a deeper understanding of the formation and dynamics of political culture, the main theoretical approaches are studied: cultural, structural-functional and ideological. The article analyzes the influence of political culture on the institutional aspects of the political system, as well as its role in the legalization of political power and the socialization of citizens. In the process of work, general scientific and special methods, as well as system-structural and retrospective analysis, methods of comparative and expert generalization are used to conduct theoretical analysis, as well as conceptual analysis of modern concepts of political culture. A model of a thorough analysis of the modern concept of political culture is proposed and studied. In addition, the importance of studying political culture is emphasized in order to optimize governance and achieve social stability and harmony.

Key words: Political Culture, Values, Concept, Theoretical Aspect, Socialization, Analysis.

Kіpіcne

Саяси мәдениет – бұл белгілі бір қоғамға немесе әлеуметтік топқа тән саяси идеялардың, құндылық бағдарларының, көзқарастарының және саяси мінез-құлқының қалыптасқан үлгілерінің жиынтығы. Бұл саяси дәстүрлерді, саяси сананы, саяси мінез-құлықты қамтитын құндылық-нормативтік жүйе. Қысқаша саяси мәдениетті саяси сана мен мінез-құлық стереотиптерінің жиынтығы ретінде анықтауға болады.

Саяси мәдениет негізінен екі факторға байланысты: саяси институттар мен процестер және жалпы мәдениеттің жағдайы. Саяси мәдениеттің мәні – қоғамның саяси өмірі субъектілерінің саяси білімдерінің, жеке ұстанымдарының, бағдарларының, құндылықтары мен әрекеттерінің жиынтығы. Біздің дәуіріміз-дегі саяси мәдениет – қазіргі өркениеттің, саяси білімнің, саяси сананың байлығын игерудің нәтижесі. Бұл қоғамның рухани өмірінің маңызды құрамдас бөлігі, саяси сана мен саяси мінез-құлықта көрініс табады [1]. Саяси мәдениетті тек құндылық-нормативтік жүйе ретінде түсіну, саяси мәдениеттің іс-әрекеттік және институционалдық компоненттерін жою іс жүзінде оны саяси санамен сәйкестендіруге әкеледі.

Саяси мәдениетке тән белгілер ретінде төмендегілерді атап өтуге болады:

1) қоғамның табиғи-тарихи дамуының өнімі, ұжымдық саяси шығармашылықтың нәтижесі болып табылады; 2) саяси процесс элементтері арасындағы тұрақты, қайталанатын байланыстарды бекітеді, саяси тәжірибенің тұрақты

жақтарын бекітеді; 3) нақты елдің саяси өміріне еніп, жан-жақты сипатқа ие болады; 4) саяси саланың тұтастығы мен интеграциялануын қамтамасыз етеді; 5) саяси әдістермен үйлестіреді жалпы қоғамның өмірі әртүрлі әлеуметтік топтардың, таптардың, мемлекет пен тұлғаның мүдделерін біріктіреді; 6) белгілі бір мінез-құлық үлгілерін, билік пен азаматтардың өзара қарым-қатынас нормаларын ұсынады; 7) халықтың негізгі бөлігінің сы мен саяси мінез-құлқын сипаттайды.

Әдіснама

Бұл мақаланы жазу кезінде теориялық және концептуалдық талдау жүргізу үшін жалпы ғылыми және арнайы әдістердің кең спектрі қолданылды. Саяси мәдениеттің қазіргі концепцияларын анықтау үшін шетелдік ғалымдардың еңбектеріне шолу жасау жасай отырып, модернизм, постмодернизм дәуірінің келуімен қатар концепциялардың да жаңарғандығын байқауға болады. Теориялық негізді құру үшін ғылыми жұмыстар, мақалалар мен кітаптарға шолу жасалды. Мысалы, Кристиан Вельцель [2] өз кезегінде, саяси мәдениет концепциясы адаммен байланысты саяси жүйенің элементтерімен бірдей деп қарастыру тенденциясына сәйкес «саяси мәдениет – бұл институттар, құндылықтар, дискурстар, мінез-құлық үлгілері және билік туралы идеялар жүйесі» деп атайды. Орыс ғалымы Н.Л. Подвойскаяның «Қазіргі американдық элиталардың саяси мәдениеті мен психикалық ерекшеліктері» [3] атты ғылыми еңбегінде саяси мәдениет

концепциясының шығу тарихына шолу жасай келе, оны толықтырады. Сондай-ақ, қазіргі таңда Америка саяси элитасының саяси мәдениеті теорияда баяндалғаннан әлдеқайда ерекшелетінін атап өткен. Әзірбайжан зерттеушісі С.М. Эфендиева өзінің «Саяси мәдениет мәдени өмірдің нақты құрамдас бөлігі ретінде» [4] атты ғылыми мақаласында саяси мәдениеттің әртүрлі құрамдас бөліктерін қарастырады. Бұл өз кезегінде саяси мәдениет ұғымын күрделі фактор ретінде түсіну үшін өте құнды болып табылады. Сонымен қатар, жұмыс барысында жүйелік-құрылымдық және ретроспективті талдау, салыстырмалы және сараптамалық жалпылау әдістері қолданылды.

Саяси мәдениеттің теориялық-концептуалдық негіздемесі

Саяси мәдениет - қазіргі саяси білімдегі ең күрделі және көпфункционалды тұжырымдамалардың бірі. Саяси мәдениеттің мазмұнын анықтау үшін оның құрылымы туралы нақты түсінік маңызды. Саяси мәдениеттің элементтері ретінде - саяси идеялар, саяси бағдарлар, саяси құндылықтар, саяси көзқарастар; субъектінің саяси құбылыстарға қатынасы, саяси мінез-құлық, саяси дәстүрлер; халықтың саяси санасы мен мінез-құлқының үлгілерін беру тәсілі, саяси мифтер мен стереотиптер, саяси мінез-құлық модельдері, саяси рәміздерді атауға болады.

Ресей ғалымы Александр Ширинянц өз мақаласында саяси мәдениетті «Саясат пен мәдениеттің «синтезі» ретінде олардың механикалық байланысын білдірмейді. Бұл саясатқа да, мәдениетке де тікелей қатысты емес сапалы жаңа әлеуметтік құбылыс. Саясат пен мәдениеттің терең байланысы әлеуметтік мүдделерді түсіну мен іске асыруда жатыр» – деп түсіндіреді [5]. Саяси мәдениет адамдардың мінез-құлқына және әртүрлі ұйымдардың қызметіне, олардың тәрбиесіне, ішкі және халықаралық саясат құбылыстарына, саяси көшбасшыларды бағалауға, адамның саяси позициядағы орнын анықтауға әсер етеді.

Саяси ғылымда саяси мәдениеттің бірыңғай концепциясы жоқ. Саяси

мәдениет теориясы – белгілі бір саяси жүйе шеңберіндегі жеке адамдар мен топтардың көзқарастарын, құндылықтарын, сенімдері мен мінез-құлқын зерттейтін саясаттану саласы. Ол осы мәдени факторлардың саяси қатысуға, шешім қабылдауға және саясат нәтижелеріне қалай әсер ететінін түсінуге бағытталған. Орыс ғалымы Н.Л. Подвойскаяның ғылыми мақаласында саяси мәдениет концепциясының тарихи қалыптасуына қысқаша шолу жасалған [3].

Әр түрлі ғалымдар саяси мәдениеттің түрлі жіктелуін ұсынды. Ең танымал типологиялардың бірі саяси мәдениеттің үш түрін анықтаған Габриэль Алмонд пен Сидней Вербаға тиесілі. Г. Алмонд пен С. Верба өз зерттеулерінде саяси мәдениеттің бірнеше негізгі түрлерін ажыратады [6].

1. Қатысу мәдениеті: Азаматтардың саяси өмірге белсенді қатысуымен, саяси белсенділіктің жоғары деңгейімен және қоғамдық істерге қызығушылығымен сипатталатын мәдениет.

2. Бодандық мәдениет: Азаматтар қоғамдық өмірге қатысудан гөрі жеке мүдделер мен өз пікірлерін білдіруге бағытталған мәдениет.

3. Патриархалдық мәдениет: Дәстүрлі әдет-ғұрыптарды, нормалар мен құндылықтарды сақтауға, сондай-ақ биліктің беделіне негізделген мәдениет.

Г. Алмонд пен С. Вербаның жұмысы азаматтардың саяси мәдениетінің қазіргі түсінігіне және оның демократиясының қалыптасуы мен дамуындағы рөліне айтарлықтай әсер етті.

Әр түрлі елдердің мәдениеті алуан түрлі екендігі және олардың өзара байланысы американдық саясаттанушы және әлеуметтанушы ғалым С. Хантингтонның «Өркениеттер қақтығысы» жұмысында егжей-тегжейлі баяндалады. Бұл жұмыста бүкіл әлемді өркениет тұрғысында бөліп қарайды. Әр елдің мәдениетінің дамуы, ерекшеліктеріне сәйкес саяси мәдениеті қалыптасады деген тұжырым жасауға болады [7]. Одан бөлек, Хантингтон өзінің «Саяси бұйрықтар мен саяси жүйелер» атты еңбегінде саяси мәдениеттердегі айырмашылықтарды қарастырады және олардың саяси жүйелердің қалыптасуы мен жұмыс істеуі үшін маңыздылығын

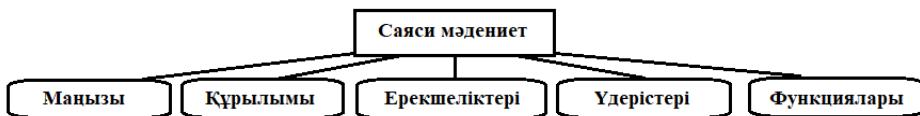
атап көрсетеді. Ол саяси мәдениеттердің бірнеше түрін – қатысудың, сәйкестіктің және субъективтіліктің саяси мәдениеті деп ажыратады. Хантингтон сонымен қатар мәдени факторлардың демократия мен мемлекеттік институттардың дамуына әсерін талқылайды. Ол саяси мәдениеттердің түрлері әртүрлі қоғамдардағы демократияны шоғырландыру үшін азды-көпті қолайлы болуы мүмкін екенін атап көрсетеді. Оның жұмысы саясат пен мемлекеттік құрылымдағы мәдени факторлардың маңыздылығын зерттейді, бұл әртүрлі мәдени аспектілердің саяси жүйелерге және олардың тиімділігіне қалай әсер ететінін түсінуге көмектеседі [8].

Белгілі бір қоғамда үстемдік ететін саяси мәдениеттің пайда болуы негізінен екі жұп құндылықтардың үйлесуіне, өзара әрекеттесуіне байланысты: біріншіден, тәртіп (әлеуметтік жүйенің тұрақтылығын сақтауға бағытталған субъект) және даму (оның күш-жігерін әлеуметтік өзгерістерді қамтамасыз етуге бағыттау); екіншіден, теңдік (қоғам әр адамға бірдей өмір сүру мүмкіндігін жасай алатын кезде) және еркіндік (саясаттың негізгі мақсаты жеке тұлғаның қызметінен шектеулерді алып тастау) болып саналады.

Саяси мәдениетті зерттеу барысында оның басқа да саяси компоненттермен байланысын анықтау, атап айтқанда саяси жүйелермен байланысын анықтау

қажеттілігі туады. Әртүрлі қоғамдардағы саяси мәдениет пен саяси жүйе арасындағы байланысқа бағытталған жұмыстың бірі Л.В. Пайдың «Саяси мәдениет және саяси даму» [9] жұмысын атап айтуға болады. Ол саяси мәдениетті азаматтар мен саяси жүйе арасындағы қарым-қатынасты анық-тайтын құндылықтар, сенімдер, әдет-ғұрыптар мен нормалардың жиынтығы ретінде қарастырады. Люциан Пай саяси мәдениет пен саяси құрылым арасындағы байланысты анықтауға тырысты. Ол: «Егер саяси мәдениет тұжырымдамасын тиімді пайдалану қажет болса, онда оны құрылымдық талдаумен толықтыру қажет, бірақ қиындық-саяси құрылымдарды бір жағынан саяси мәдениеттің көрінісі ретінде қарастыруға болады, ал екінші жағынан олар саяси мәдениетті қалыптастыратын «деректерді» құрайды» деп жазады [9]. Сонымен қатар саяси мәдениетке және саяси жүйенің өзгерістерге бейім-делу қабілетіне қатысты «саяси тұрақтылық» тұжырымдамасы беріледі. Ол әртүрлі елдердегі саяси мәдениеттің тұрақтылығына ықпал ететін немесе кедергі болатын әртүрлі факторларды талдайды. Саяси мәдениетті теориялық-әдіснамалық талдауы оның маңызын, құрылымын, ерекшеліктерін, үдерістерін және функцияларын зерттеуді қамтиды (1 сурет).

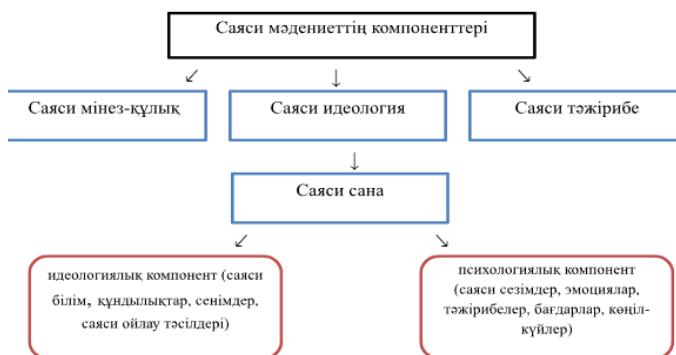
Саяси мәдениеттің маңыздылығы қоғамның қалыптасуында және оның дамуында болып табылады. Адам мен

1-сурет. Саяси мәдениетті талдау үлгісі

қоғамның ең күрделі, саяси қатынастар саласындағы интеллектуалды және эмоционалды даму деңгейін сипаттай отырып, саяси білімді игерудің сапасы мен тереңдігінен туындайды және оның нәтижесі қоғамдық қатынастарды өзгерту қызметі болып табылады. Саяси мәдениеттің маңыздылығы – бұл азаматтық рухпен сананы қалыптастыруға көмектеседі, азаматтар арасындағы ынтымақтастық пен сенімділікті қамтамасыз етеді және демократиялық институттар мен процестердің дамуына ықпал етеді. Оксфорд анықтамалығы

бойынша «саяси мәдениет» - саясатта нуда қоғамның жекелеген мүшелерінің терең сенімдерін, құндылықтарын және саясатқа қатынасын сипаттау үшін қолданылатын ұғым [10]. Бұл жалпы нанымдар адамдардың өздерінің саяси жүйесін түсінуін және онымен қарым-қатынасын қалыптастырады. Алмондтың жұмысында: «Саяси мәдениет теория емес. Бұл ұғым теорияны құруда қолдануға болатын айнымалылар жиынтығын білдіреді. Психологиялық фактордың объективті арқылы қарастырылған саяси мәдениет ұғымы саясатта

2-сурет. Саяси мәдениеттің компоненттері

не болып жатқанын түсіндіруге мүмкіндік береді» - делінген [6].

Саяси мәдениеттің компоненттеріне – саяси мінез-құлық, идеология, тәжірибе, сана жатады (2 сурет).

Саяси білімді «саяси мәдениет» ұғымында басты идеологиялық компонент ретінде қарастыруға болады. Саяси білім азаматтардың белсенділігіне әсер ететіні белгілі. Дэвид Истон азаматтардың саяси жүйе, саяси құндылықтар және адамдар нені мақсат ететінін білсе ғана саясатта ортақ пікірге келе алады деп санайды [11]. Саяси білімі жоғары адамдар көбінесе саяси мәселелерге көбірек қызығушылық танытып, сайлауға, қоғамдық қозғалыстарға және саяси процесстерге қатысады. Азаматтардың саяси білімі олардың саяси сенімдері мен құндылықтарының қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Саяси сенім - көбінесе адамдардың саясат саласында ұстанатын сенімдері мен мұраттарын білдіреді. Ол белгілі бір саяси жүйелерге, идеологияларға, партияларға немесе көшбасшыларға сенуді қамтуы мүмкін. Саяси сенім жеке тәжірибе, білім, мәдени және тарихи факторлар, сенімдер мен құндылықтар сияқты әртүрлі факторларға негізделеді [12]. Жалпы саяси сенім негізіне саяси идеологияларды жатқызуға болады.

Саяси идеология – үкіметтің, экономикалық саясаттың және қоғамдық құндылықтардың рөліне қатысты жеке тұлғаның сенімдерінің кең жүйесін көрсетеді. Жалпы қазіргі әлемдегі идеологияларға либерализм, консерватизм, социализм және басқалар жатады.

Әлемде ең көп таралған негізгі идеологияларды атап өтетін болсақ:

1. Либерализм: жеке адамның бас бостандығын бағалап, оны үкімет пен қоғамның араласуынан қорғайды.

2. Консерватизм: дәстүр, әдет-ғұрыптар мен мәдени нормаларды бағалап, тәртіп пен тұрақтылықты сақтайтын үкіметті қолдайды.

3. Социализм: табыс теңсіздігіне жол бермеу мақсатында мемлекеттік ресурстарды ұжымдық иеленуді және байлықты бөлуді жақтайды.

4. Фашизм: шектен шыққан ұлтшылдықпен, орталықтандырылған билікпен және келіспеушілікті басумен сипатталатын авторитарлық идеология.

Саясат туралы кеңірек білімі бар адамдар әртүрлі саяси мәселелерге әртүрлі және ақпараттандырылған көзқарастарға ие болады. Сондай-ақ, саяси білім деңгейі адамдардың үкімет, парламент және саяси партиялар сияқты саяси институттарды қабылдауына әсер етеді. Білімі жоғары адамдар саяси институттар мен олардың қызметіне сын көзбен қарай алады. Сәйкесінше, саяси білімі төмен азаматтар кез-келген фейк ақпараттарға сену, саяси пропагандаға ілесу, мемлекеттік институттарға сыни көзқараспен қарай алмау немесе мүлдем бейжай қарауға бейім болады. Осылайша, саяси білімді қоғамның саяси мәдениетін, сондай-ақ жеке тұлғалардың саяси мінез-құлқы мен бағдарларын қалыптастыратын және әсер ететін маңызды фактор ретінде қарастыруға болады.

Саяси мәдениет - білімді, тәжірибені жинақтау мен бекітудің және оларды практикалық қызмет пен мінез-құлықта сапалы жүзеге асырудың бірыңғай процесі. Саяси мәдениеттің қалыптасуы

іс жүзінде жеке тұлғаны байытудың күрделі процесі болып табылады, онда жеке мәдениеттің қалыптасуы мен интеллект сапасының қалыптасуы қиылысады. Интеллект өз негізінде адамның өмір салтын, мінез-құлқын және іс-әрекетін бағдарлауда көрінетін білім, тәрбие мен мәдениеттің бірлігін білдіреді. Алайда, саяси мәдениетті тек білім беру немесе зияткерлік деңгеймен сәйкестендіру дұрыс емес. Саяси білімді саяси әлеуметтену процесінің маңызды бөлігі ретінде қарастыруға болады.

Саяси әлеуметтену – саяси жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз ететін саяси мәдениетті қалыптастырудың негізгі тетігі болып табылады. Ол отбасының, білімнің, бұқаралық ақпарат құралдарының және басқа да әлеуметтік институттардың саяси көзқарастарды қалыптастырудағы рөлін қамтиды [13]. Саяси әлеуметтену барысында саяси мәдениеттің қалыптасуы отбасында басталады, өйткені жастардың әртүрлі саяси құбылыстар мен оқиғаларды түсінуінің сипаты мен сенімділігі көбінесе оның ата-анасының саяси мәдениетінің деңгейімен және оның отбасында үстемдік ететін саяси көзқарастар мен бағдарлармен анықталады. Бұл процесс орта және жоғары оқу орындарында жалғасады [14]. Яғни, адамның саяси көзқарасының қалыптасуына оның араласатын ортасы мен жеке қарым-қатынасы әсер етеді деген қорытындыға келуге болады. Қазіргі ақпараттық қоғамда азаматтардың саяси бағдарларын қалыптастыруда интернет-ресурстар мен әлеуметтік желілер ерекше рөл атқарады. Саяси әлеуметтену процесін саяси білім беру арқылы жүргізуді қамтамасыз ететін саясаттанушылар және саяси технологияларды зерттеуші ғалымдар болып саналады.

Әзірбайжан елінің зерттеушісі Эфендиева Саадат Меджидқызы өзінің ғылыми мақаласында «Саяси әлеуметтенудің негізгі функциясы - адамның саясатқа деген қызығушылығы және саяси салада белгілі бір лауазымды атқаруы. Күнделікті өмірге қатысатын және басқа адамдармен қарым-қатынас кезінде қоғамның әрбір мүшесі әлеуметтену процесінің субъектісіне айналады» деген тұжырым жасайды [4].

Саяси мәдениетті толыққанды түсіну

үшін оның психологиялық компоненттерін де атап өту қажет. Мысалы, азаматтық борыш – азаматтардың өз қоғамдастығы мен еліне қатысты жауапкершілік пен міндеттеме сезімін білдіреді. Бұл көбінесе саяси мінез-құлыққа және азаматтық іс-шараларға қатысуға дайын болуға әсер етеді. Азаматтық борыш сезімі саяси белсенділіктің бір бөлігі ретінде қарастырылады. Қоғамдағы азаматтық борыш деңгейі неғұрлым жоғары болса, азаматтардың саяси процестерге, қоғамдық қозғалыстарға, еріктілер қызметіне және азаматтық белсенділіктің басқа түрлеріне белсенді қатысу ықтималдығы соғұрлым жоғары болады.

Ұлттық бірегейлік немесе патриотизм сезімі жеке адамдардың өз ұлтына деген эмоционалды байланысы мен адалдығын көрсетеді. Бұл саяси көзқа-растар мен мінез-құлыққа әсер етуі мүмкін. Яғни, психологиялық тұрғыда саяси көзқарасқа әсер ететін патриотизм сезімі - әрбір азаматтың мемлекеттің саясатына бейжай қарамай, оның азаматтық және саяси өміріне белсенді ат салысуына ықпал етеді. Бұл компонентке қарама-қарсы ұғым ретінде саяси алшақтау ұғымы бола алады. Ол азаматтың саяси жүйеден алшақтау сезімін білдіріп, оның жоғары деңгейі – делимитацияға және саяси қатысудың төмен деңгейіне әкелуі мүмкін.

Саяси толеранттылық – жекелеген азаматтардың бір-бірлерінің пікірлері мен құқықтарын қабылдауға және төзімділікке дайындығын өлшейді. Бұл әртүрлі және плюралистік қоғамдардың жұмыс істеуі үшін өте маңызды.

Билікке деген көзқарас – бұл жеке тұлғалардың беделді тұлғаларға қатынасын және үкімет әрекеттерінің заңдылығын өлшейді. Бұл заңның үстемдігін және үкіметтің азаматтардың қажеттіліктеріне жауап беруін қабылдауды қамтиды.

Бұл ұғымдар бір-бірімен байланысты және саяси мәдениет көбінесе белгілі бір қоғамдағы саяси ландшафтты қалай қалыптастыратынын түсіну үшін осы факторлардың жиынтығымен зерттеледі. Зерттеушілер әртүрлі мемлекеттегі азаматтардың жоғарыда аталған факторларын бағалау және талдау үшін сауалнамалар, сұхбаттар жүргізу және бақылау әдістерін пайдаланады.

Саяси мәдениет қоғамдық сананың

элементтері мен құбылыстарын және кеңірек айтқанда, қоғамдық - саяси институттармен және саяси процестермен байланысты және мемлекеттік және саяси институттардың формаларына, қалыптасуына, жұмыс істеуіне және дамуына айтарлықтай әсер ететін белгілі бір елдің рухани мәдениетін қамтиды [15]. Сондай-ақ, олар жалпы саяси процеске және жалпы халықтың саяси мінез-құлқына мән мен бағыт береді.

Саяси мәдениеттің ерекшеліктері саяси процестердің сипатын және саяси жүйенің тұрақтылығын анықтайды. Бұл ерекшеліктерді түсіну белгілі бір қоғамның саяси өмірін талдау, саяси өзгерістерді болжау және саяси даму стратегияларын әзірлеу үшін маңызды. Саяси мәдениет

1-кесте. Саяси мәдениеттің функциялары

Функциялары	Анықтамасы
Танымдық	азаматтардың қажетті қоғамдық-саяси білімдерін, көзқарастарын, сенімдері мен саяси құзыреттілігін қалыптастыру
Интегративті	қолданыстағы саяси жүйе мен қоғам сайлаған саяси жүйе шеңберінде Келісімге қол жеткізу, белгілі бір әлеуметтік маңызды мақсаттарға жету үшін күш-жігерді біріктіру
Коммуникативті	саяси процеске қатысушылар арасында байланыс орнату, сондай-ақ саяси мәдениеттің элементтерін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу, саяси тәжірибені жинақтау
Реттеуші	қоғамдық санада қажетті саяси құндылықтарды, көзқарастарды, мотивтерді, мақсаттар мен мінез-құлық нормаларын бекіту
Тәрбие	азаматтарда саяси сана мен саяси қызмет дағдыларын қалыптастыру
Нормативтік	құндылық-қоғамдық санада қажетті саяси құндылықтарды, көзқарастарды, мақсаттарды, мотивтер мен мінез-құлық нормаларын қалыптастыру және бекіту
Әлеуметтендіру	өз құқықтарын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін белгілі бір саяси дағдыларды қалыптастыру

Саяси мәдениеттің тұжырымдамалық аспектілеріне ең алдымен елдің тарихи оқиғалары, дәстүрлер және қоғамның тәжірибесінің әсерінен қалыптасатын саяси мәдениетін атауға болады. Белгілі бір дәрежеде саяси мәдениет бүгінде халықтың тарихи өткенінің көрінісі және оның қалыптасуына бірқатар факторлар әсер етеді. Ол факторларға елдің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі, географиялық орналасуы, этникалық, діни және қоғам өмірінің басқа аспектілерін жатқызуға болады. Саяси мәдениеттің қалыптасуы ұлттық және тарихи өткенмен, қоғамның қазіргі рухани мәдениетімен, ұлттық сипатымен, ұлттық-психологиялық діни көзқарастарымен, дәстүрлерімен, әдет-ғұрыптарымен, әлеуметтік-мәдени факторлармен тікелей байланысты. Мыса-

қазіргі саяси шындықты ғана емес, сонымен бірге әр қоғамның бірегей саяси сәйкестігін қалыптастыратын терең тарихи, әлеуметтік және мәдени тамырларды көрсетеді.

Саяси мәдениеттегі қазіргі тенденциялар жаһандық және жергілікті контексте болып жатқан терең өзгерістерді көрсетеді. Бұл трендтер цифрлық технологиялардың маңыздылығын, жеке тұлғаның, экологиялық сананың және азаматтық қоғамның өсіп келе жатқан рөлін көрсетеді. Бұл тенденцияларды түсіну ағымдағы және болашақ саяси процестерді талдау үшін, сондай-ақ саяси өмірдегі жаңа қиындықтар мен мүмкіндіктерге бейімделу стратегияларын әзірлеу үшін маңызды.

лы, тарихи тәжірибе саяси мәдениеттің сапасын анықтайды. Мұнда тарихи оқиғалар – ұлт-азаттық соғыстар, революциялар, дағдарыстар және т. б. ерекше рөл атқарады [16].

«Қазақстанның саяси жүйесінің эволюциясы» монографиясының авторлары Нысанбаев А., Машан М., Мурзалин Ж., Тулегулов А. корпоративтілікке елдегі саяси процеске тікелей әсер ететін ұлттық сипаттағы дәстүрлі қасиет ретінде назар аударады. Олар корпоративтілікті оның қазақ қоғамындағы рулық байланыстар негізінде билік құрылымдарын қалыптастыруға ықпалы тұрғысынан қарастырады. Бастапқыда бұл құбылыс мемлекеттік аппарат шеңберінде маңызды болды, онда белгілі бір түрге жату мансаптық мүдделерді көздейтін топтар құру мүмкіндігі ретінде қарастырылды [17].

Саяси мәдениеттің қазіргі концепциялары

Қазіргі заман түбегейлі өзгеше саяси мәдениет пен мемлекеттік дәстүрлердің пайда болуымен ерекшеленеді.

Рональд Инглехарттың [18] саяси және мәдени ғылымның ғылыми дискурсына енгізген постматериализм ұғымы жоғары дамыған қоғамдардың құндылықтар жүйесінің түбегейлі өзгеруін білдіреді. Қауымдастықтың айқын иерархиялық құрылымы, ер адам негізгі асыраушы және шешім қабылдаушы болып табылатын отбасы, материалдық қауіпсіздік, оның шешімдеріне әсер ету мүмкіндігі өте шектеулі үкіметке бағыну және терең діндарлық сияқты дәстүрлі тәртіпке сәйкес келетін құндылықтар жаңа құндылықтарға жол берді. Бұл жаңа құндылықтар сөз бостандығы, саяси істерге қатысу мүмкіндігі, білім беру және мамандандыру арқылы өмір сүру сапасын жақсарту және жыныстардың теңдігі туралы пікірталастардың негізін қалады [17]. Өз зерттеулерінде Инглехарт әлеуметтік және мәдени өзгерістерді басқаратын заңдылықтарды анықтады және ең бастысы, ол бұл өзгерістер процестерін саяси саламен байланыстырды.

Инглехарттың пікірінше, постматериалистік көзқарас келесі аспектілерге бағытталған:

1. партисипативті демократияны құруға ықпал ететін жағдайлар;
2. азаматтық қозғалыстар мен бастамаларды жандандыру;
3. қоршаған ортаны қорғау;
4. азшылықтардың, соның ішінде жыныстық азшылықтардың құқықтары;
5. әйелдердің құқықтары, соның ішінде түсік жасату құқығы;
6. экономикалық және әлеуметтік саладағы индивидуализм;
7. әл-ауқатты мемлекеттің алғышарттарын қарастыру [18].

Дәстүрлі қоғамға тән мемлекеттік билік пен халық арасындағы қатынастардағы артықшылық пен теңдік философиясы қазіргі дәуірде мемлекеттік билік пен оның заңды қайнар көзі - халық арасындағы өзара тәуелділік пен серіктестік тұжырымдамасына жол береді. Саяси билік азаматтық қоғамнан оқшауланған иеліктен шығарылған және

автономды институт болуды тоқтатты. Нәтижесінде демократиялық есеп беру және биліктің халық алдындағы жауапкершілігі қағидаттарынан егізделген либералды саяси және мәдени парадигма қалыптасады. Бұл жаңа координаттар жүйесінде мемлекеттік билік үстем күш ретінде емес, халықтың қызметшісі ретінде қарастырылып, қоғамдық игіліктер үшін әрекет етуге және егеменді азаматтықтың еркіне бағынуға міндетті болып табылады.

Саяси мәдениеттің қазіргі концепциясының бастауы Г.Алмонд пен С.Вербаның еңбегі болып табылады. «Азаматтық мәдениет: бес елдегі саяси көзқарастар мен демократия» [19] атты кітапта Г. Алмонд пен С.Верба өздерінің саяси мәдениет туралы ойларын құндылық ретінде қарастырып, оларды дәстүрлер және салттар деп бөледі. Бұл еңбекте Америка Құрама Штаттарының, Ұлыбританияның, Германияның, Италияның және Мексиканың саяси мәдениеттері зерттеледі. Ол саяси мәдениет пен демократиялық тұрақтылық арасындағы байланысты зерттейді, азаматтық белсенділік пен демократиялық құндылықтардың маңыздылығын көрсетеді. Бұл жұмыс саяси ғылым үшін бетбұрыс болды, өйткені ол зерттеушілердің назарын көптеген жылдар бойы назардан тыс қалған саяси процестің мүлдем жаңа элементтеріне аударды. Қазіргі уақытта да Г.Алмонд пен С. Вербаның жұмысы саяси мәдениет концепциясының негізі ретінде қарастырылады.

Ертеректен қазіргі уақытқа дейінгі саяси мәдениеттің дамуы - мемлекеттің іштей және сырттай даму процестеріне тікелей байланысты. Себебі, қазіргі дамыған, дамушы және дамымаған мемлекеттердің саяси мәдениеті Г. Алмондтың айқындап берген саяси мәдениеттің үш типіне сәйкестендіруге болады. Дамыған мемлекеттердің саяси мәдениеті белсенді типке жатады, яғни АҚШ, Еуропа елдерін алатын болсақ, халық саяси процестерге ашық түрде қатысып, өз ойларын емін-еркін билікке жеткізіп, қажет болса митинг, акция, байкот жариялауына ешқандай қиындық тудырмайды. Дамушы елдер, мысалы бұрынғы КСРО құрамында болған мемлекеттерде билік транзиті болғандығын ескере отырып,

саяси мәдениеті бодандық деуге болады. Себебі, халық белсенді түрде саяси процестерге қатыспайды, өз мүдделері мен ойын ғана білдірумен шектеледі. Ал саяси мәдениеттің үшінші патриархалық типіне дамымаған мемлекеттерді, мысалы кейбір Африка елдерін атауға болады. Бұл туралы Индонезия зерттеушілері Дви Рианто Джатмико, Хартивинингсик, И Густу Аю Кетут Рахми Хандаяни «Саяси мәдениетті жүзеге асыру және оның саяси дамуына байланысы» атты өз мақалаларында атап өтеді [20]. Дәстүрлі әдет-ғұрыптарды, нормалар мен құндылықтарды сақтауға, сондай-ақ биліктің беделіне негізделген мәдениетті патриархалды саяси мәдениет деп атайды. Сондай-ақ, Полищук И. А. мен Максимишина Т.Н. жұмысында «Қазіргі дәуірдің белсенді мәдениеті постмодерндік дәуірдің мәдениетімен жалғасады. Мемлекеттің құндылығын сезіне алмайтын азаматтар өздеріне жат әлеуметтік ортада өмір сүреді және саяси белсенділік танытудың аса қажеттілігін көрмейді» деген тұжырымға келеді [21].

Саяси мәдениет трансформацияға ұшырау қасиетіне ие болып табылады. Яғни қоғамда болған елеулі оқиғалар, билік транзиті, саяси реформалар жалпы халықтың саяси мәдениетінің өзгеруіне алып келеді. Қазіргі саяси мәдениетте азаматтардың қоғамдық-саяси өмірге қатысуы нақты жағдайға және оның мүдделері үшін маңыздылығына байланысты түрлі толқындармен, маңызды саяси оқиғалармен дамуы ықтимал.

Польшалық ғалым Моника Банас өз еңбегінде «саясат» және «мәдениет» ұғымдарын жеке талдап, одан кейін ғана саяси мәдениет ұғымына түсінік береді. Оның зерттеуі негізінде «саяси мәдениет» - азаматтардың сайлауға қатысу деңгейін, қоғамдық дискурс тілін, азаматтық қоғамды қалыптастыру қажеттілігін (немесе оның жоқтығын), әлеуметтік коммуникациядағы барлық сөйлеу құралдарын, саясаткерлер мен саяси партиялардың имиджін, сондай-ақ дауларды жүргізу және шешу тәсілдерін және т. б. қамтиды [22].

Томас Мейердің пікірінше, «Саяси мәдениет - бұл барлық қоғамдық-саяси институттардың жұмысына негізгі әсер ететін құндылықтардың, пікірлердің,

әдеттердің және ерікті саяси әрекеттердің жиынтығы» [23]. Кристиан Вельцель өз кезегінде, саяси мәдениет концепциясы адаммен байланысты саяси жүйенің элементтерімен бірдей деп қарастыру тенденциясына сәйкес «саяси мәдениет - бұл институттар, құндылықтар, дискурстар, мінез-құлық үлгілері және билік туралы идеялар жүйесі» [2] деп атайды.

Осылайша, саяси мәдениет концепциясын анықтау және оны одан әрі дамыту тек саяси теорияны дамыту үшін ғана емес, сонымен қатар жастар саясаты, саяси әлеуметтену және саяси қатысу стратегияларын әзірлеу мәселелерін шешу үшін де маңызды екендігін байқауға болады.

Қорытынды

Қорыта келе, саяси мәдениетті және оның теориялық және тұжырымдамалық аспектілерін түсіну саяси жүйелер мен процестерді талдау үшін маңызды.

Егер дәстүрлі қоғамда мемлекеттік билік пен халық арасындағы қатынастарда артықшылық пен иеліктен шығару философиясы басым болса, онда қазіргі дәуірде түбегейлі жаңа философия - мемлекеттік билік пен оның қайнар көзі, халық арасындағы өзара тәуелділік пен серіктестік қалыптасты.

Постмодерндік саяси мәдениетте азаматтардың қоғамдық-саяси өмірге қатысуы нақты жағдайға және олардың мүдделері үшін маңыздылығына байланысты дамуы мүмкін.

Саяси мәдениет саяси процестердің сипаты мен бағытын анықтайтын саяси жүйенің маңызды элементі екендігі нақтыланды. Оны зерттеу саяси институттар мен азаматтардың өзара әрекеттесуін, саяси артықшылықтардың қалай қалыптасатынын және әртүрлі қоғамдардағы саяси өмірдің қалай жақсаратынын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл түсінік саяси тұрақтылық пен тұрақсыздықтың тамырын ашуға, саяси жүйелерді демократияландыру мен модернизациялау жолдарын анықтауға және әртүрлі елдер мен аймақтардағы саяси өзгерістердің ықтимал бағыттарын болжауға көмектеседі. Саяси мәдениеттің қалыптасу процестері мен динамикасын жақсы түсіну үшін негізгі теориялық тәсілдер, сонымен

қатар саяси мәдениеттің саяси жүйенің институционалдық аспектілеріне әсерін, оның саяси билікті заңдастырудағы және азаматтарды әлеуметтендірудегі рөлін талдайды. Саяси мәдениетті зерттеу басқаруды оңтайландыру және әлеуметтік тұрақтылық пен үйлесімділікке қол жеткізу үшін маңызды. Саяси мәдениетті түсіну демократияны нығайтуға және қоғамның тұрақты дамуына бағытталған тиімді саяси стратегиялар мен саясатты дамытуға ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі

1 Поснова Т. Особенности формирования политики и культуры молодежи // *Социальная психология*. – М., 2004. – № 6.

2 Christian W. Are levels of democracy affected by mass attitudes? Testing attainment and sustainment effects on democracy // *International Political Science Review*. – 2007. – №28(4). – P. 397-424.

3 Подвойская Н.Л. Политическая культура и ментальные особенности современных американских элит // *Вопросы элитологии*. – 2020. – №3.

4 Эфендиева С.М. Политическая культура как специфический компонент культурной жизни // *Электронная библиотека БГУ*, 2020. – С. 196.

5 Ширинянц А. Понятие и концепт «политическая культура» // *MOLDOSCOPIE*. – 2010. – №3 (L). – С. 67.

6 Almond G. A., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. – Princeton University Press, 1963.

7 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: Издательство АСТ, 2022. – 640 с.

8 Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.

9 Lucian W. Pye. Aspects of Political Development: An Analytic Study // Little, Brown series in comparative politics. – 1966. – P. 205.

10 McLean Iain, McMillan Alistair. The Concise Oxford Dictionary of Politics // *Concise Oxford Dictionary of Politics*. – Oxford University Press, 2009. – P. 599.

11 Easton D. The Child's Political World // *Midwest Journal of Political Science*. – 1962. – Vol. 6. – № 3. – P. 229-246.

12 Sinha N. Political Cognition: The Unconscious Mechanisms Underlying Political Beliefs and Action // *The Psychology of Political Behavior in a Time of Change*. – Springer, Cham. – 2021. – Pp. 235-246.

13 Greenstein F. I. A note on the ambiguity of «Political Socialization»: definitions, criticisms, and strategies of inquiry // *Journal of politics*. – 1970. – Vol. 32. – № 4. – Pp. 969-978.

14 Yeshpanova D.D. Socio-political orientation of the Kazakh youth // *Patriotism in Kazakhstan*. – 2013. – №1(19). – P. 36.

15 Гавров С. Н. Политическая культура // *Социокультурная антропология: история, теория, методология. Энциклопедический словарь*. – М.: Академический проект, Константа, 2012. – С. 733-740.

16 Khalikova S., Nassimova G., Saitova N. & Kamaldinova, A. Determinants of the political culture of Kazakhstani students // *Global Journal on Humanities & Social Sciences*. – 2016. – №4. – Pp. 843-850.

17 Эволюция политической системы Казахстана: в 2-х т. Нысанбаев А., Машан М., Мурзалин Ж., Тулегулов А. – Алматы, Қазақ энциклопедиясы, 2001. – Т. 1. – 351 с.

18 Inglehart R. Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006 // *West European Politics*. – 2008. – Vol. 31. – Pp. 130-146.

19 Almond G., Verba S. The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1963. – 574 p.

20 Dwi Rianto Jatmiko, Hartiwiningsih, I Gusti Ayu Ketut Rachmi Handayani. The Implementation of Political Culture and its Correlation to the Political Development // 3rd International Conference on Globalization of Law and Local Wisdom (ICGLOW 2019) // *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*. – 2019. Volume 358. – P. 133-135.

21 Polishchuk I. O., Maksimishyna T. M. Political Culture of The Modern World: Epochal Transformations // *Bulletin of the Yaroslav the wise National Law University*. – 2021. – №3 (50).

22 Banas M. Culture, Politics, Political Culture – Interconnections and Bridges. *Cudzie jazyk a kultura v teorii a proxy*. – Krakow, Warsaw, 2016. – P. 65-84.

23 Thomas M. The Theory of Social Democracy. – Cambridge: Polity, 2007. – P. 175-198.

Transliteration

1 Posnova T. Osobennosti formirovaniya politiki i kul'tury molodjozhi [Features of the Formation of Youth Politics and Culture] // *Social'naja psihologija*. – М., 2004. – № 6. (in Russ)

2 Christian W. Are levels of democracy affected by mass attitudes? Testing attainment and sustainment effects on democracy // *International Political Science Review*. – 2007. – №28(4). – P. 397-424.

3 Podvojskaja N.L. Politicheskaja kul'tura i mental'nye osobennosti sovremennyh amerikanskij elit [Political Culture and Mental Features of Modern American Elites] // *Voprosy jelitologii*. – 2020. – №3. (in Russ)

4 Jefendieva S.M. Politicheskaja kul'tura kak specificheskij komponent kul'turnoj zhizni [Political Culture as a Specific Component of

Cultural Life] // Jelektoronnaja biblioteka BGU, 2020. – С. 196. (in Russ)

5 Shirinjanc A. Ponjatje i koncept «politicheskaja kul'tura» [The Concept and Concept of «Political Culture»] // *MOLDOSCOPIE*. – 2010. – №3 (L). – С. 67. (in Russ)

6 Almond G. A., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. – Princeton University Press, 1963.

7 Hantington S. Stolknovenie civilizacij [The Clash of Civilizations]. – М.: Izdatel'stvo AST, 2022. – 640 s. (in Russ)

8 Hantington S. Politicheskij porjadok v menjajushhihsja obshhestvah [Political Order in Changing Societies]. – М.: Progress-Tradicija, 2004. – 480 s. (in Russ)

9 Lucian W. Pye. Aspects of Political Development: An Analytic Study // Little, Brown series in comparative politics. – 1966. – P. 205.

10 McLean Iain, McMillan Alistair. The Concise Oxford Dictionary of Politics // Concise Oxford Dictionary of Politics. – Oxford University Press, 2009. – P. 599.

11 Easton D. The Child's Political World // *Midwest Journal of Political Science*. – 1962. – Vol. 6. – № 3. – P. 229–246.

12 Sinha N. Political Cognition: The Unconscious Mechanisms Underlying Political Beliefs and Action // The Psychology of Political Behavior in a Time of Change. – Springer, Cham. – 2021. – Pp. 235–246.

13 Greenstein F. I. A note on the ambiguity of «Political Socialization»: definitions, criticisms, and strategies of inquiry // *Journal of politics*. – 1970. – Vol. 32. – № 4. – Pp. 969–978.

14 Yeshpanova D.D. Socio-political orientation of the Kazakh youth // *Patriotism in Kazakhstan*. – 2013. – №1(19). – P. 36.

15 Gavrov S. N. Politicheskaja kul'tura [Po-

litical culture] // Sociokul'turnaja antropologija: istorija, teorija, metodologija. Jenciklopedicheskij slovar'. – М.: Akademicheskij proekt, Konstanta, 2012. – С. 733–740. (in Russ)

16 Khalikova S., Nassimova G., Saitova N. & Kamaldinova, A. Determinants of the political culture of Kazakhstani students // *Global Journal on Humanites & Social Sciences*. – 2016. – №4. – Pp. 843–850.

17 Jevoļjucija politicheskoy sistemy Kazahstana: v 2-h t. Nysanbaev A., Mashan M., Muralin Zh., Tuleguly A. – Almaty, Qazaq jenciklopedijasy, 2001. – Т. 1. – 351 с.

18 Inglehart R. Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006 // *West European Politics*. – 2008. – Vol. 31. – Pp. 130–146.

19 Almond G., Verba S. The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1963. – 574 p.

20 Dwi Rianto Jatmiko, Hartiwiningsih, I Gusti Ayu Ketut Rachmi Handayani. The Implementation of Political Culture and its Correlation to the Political Development // 3rd International Conference on Globalization of Law and Local Wisdom (ICGLOW 2019) // *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*. – 2019. Volume 358. – P. 133–135.

21 Polishchuk I. O., Maksimishyna T. M. Political Culture of The Modern World: Epochal Transformations // *Bulletin of the Yaroslav the wise National Law University*. – 2021. – №3 (50).

22 Banas M. Culture, Politics, Political Culture – Interconnections and Bridges. Cudzie jazyk a kultura v teorii a proxy. – Krakow, Warsaw, 2016. – P. 65–84.

23 Thomas M. The Theory of Social Democracy. – Cambridge: Polity, 2007. – P. 175–198.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Айгерім Бақытжанқызы Әлішерова PhD докторант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан, email: alisherovva@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0003-4288-5655>

Жеңісбек Мұратбекұлы Төлен қауымдастырылған профессор, PhD, «Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан, email: tolen.zh.kz@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-1020-0586>

Айгерім Бақытжанқызы Алишерова PhD докторант, КазНУ имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: alisherovva@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0003-4288-5655>

Жеңісбек Мұратбекұлы Төлен Ассоциированный.профессор, PhD, университет «Тұран», Алматы, Казахстан, email: tolen.zh.kz@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-1020-0586>

Aigerim Bakytzhankyzy Alisherova PhD student, Al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan, email: alisherovva@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0003-4288-5655>

Zhengisbek Tolén Associate Professor, PhD, Turan University. Almaty, Kazakhstan, email: tolen.zh.kz@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-1020-0586>

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕХОДА КАЗАХСТАНА К ИНФОРМАЦИОННОМУ ОБЩЕСТВУ: КОМПАРАТИВИСТСКИЙ И МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ПОДХОД

А.М. Амребаев, Ш.М. Жандосова

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуются особенности перехода Казахстана к информационному обществу с применением компаративистского и междисциплинарного подходов. Актуальность темы обусловлена стремительным развитием информационно-коммуникационных технологий и необходимостью их внедрения во все сферы жизни общества для построения информационного общества. Компаративистский подход позволяет провести сравнительный анализ процессов информатизации в Казахстане и других странах, выявить общие тенденции и извлечь уроки из успешных практик. Междисциплинарный подход необходим для всестороннего изучения сложных взаимосвязей между экономическими, социальными, культурными, политическими, технологическими и экологическими аспектами перехода к информационному обществу. В рамках данного исследования будут рассмотрены такие ключевые аспекты, как развитие ИКТ-инфраструктуры, цифровизация экономики, формирование информационной культуры и компетенций, роль государства и институциональных преобразований, влияние глобализации и международного сотрудничества, а также вопросы кибербезопасности и защиты персональных данных. Результаты исследования призваны внести вклад в разработку эффективной стратегии и политики, способствующей успешному переходу Казахстана к информационному обществу с учетом его специфических особенностей и вызовов. Кроме того, они могут быть полезны для других стран, находящихся на аналогичном этапе развития, а также для международных организаций, занимающихся вопросами построения информационного общества.

Ключевые слова: информационное общество, цифровизация, информационные технологии, социальная трансформация, национальная стратегия, цифровая трансформация Казахстана.

Институт философии,
политологии и
религиоведения
КН МНВО РК,
Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
Жандосова Ш.М.,
sholpan_zhandosova@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Амребаев А.М.,
Жандосова Ш.М.
Особенности
перехода Казахстана
к информационному
обществу:
компаративистский и
междисциплинарный подход
// Адам әлемі. – 2024.
– №3(101). – С. 113-124.

Қазақстанның ақпараттық қоғамға көшу ерекшеліктері: компаративистік және пәнаралық тәсіл

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстанның ақпараттық қоғамға көшу ерекшеліктері компаративистік және пәнаралық тәсілдерді қолдана отырып зерттеледі. Тақырыптың өзектілігі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуымен және оларды ақпараттық қоғам құру үшін қоғамның барлық салаларына енгізу қажеттілігімен байланысты. Компаративистік тәсіл Қазақстандағы және басқа елдердегі ақпараттандыру процестеріне салыстырмалы талдау жүргізуге, жалпы үрдістерді анықтауға және табысты тәжірибелерден

сабақ алуға мүмкіндік береді. Ақпараттық қоғамға көшудің экономикалық, әлеуметтік, мәдени, саяси, технологиялық және экологиялық аспектілері арасындағы күрделі қатынастарды жан-жақты зерттеу үшін пәнаралық тәсіл қажет. Осы зерттеу шеңберінде АКТ-инфрақұрылымын дамыту, экономиканы цифрландыру, ақпараттық мәдениет пен құзыреттерді қалыптастыру, мемлекет пен институционалдық қайта құрулардың рөлі, жаһандану мен халықаралық ынтымақтастықтың әсері, сондай-ақ киберқауіпсіздік және дербес деректерді қорғау мәселелері сияқты негізгі аспектілер қаралатын болады. Зерттеу нәтижелері Қазақстанның ақпараттық қоғамға оның өзіндік ерекшеліктері мен сын-тегеуріндерін ескере отырып, оның табысты өтуіне ықпал ететін тиімді стратегия мен саясатты әзірлеуге үлес қосуға бағытталған. Сонымен қатар, олар дамудың ұқсас кезеңіндегі басқа елдер үшін, сондай-ақ ақпараттық қоғам құру мәселелерімен айналысатын халықаралық ұйымдар үшін пайдалы болуы мүмкін.

Түйін сөздер: ақпараттық қоғам, цифрландыру, ақпараттық технологиялар, әлеуметтік трансформация, ұлттық стратегия, Қазақстанның цифрлық трансформациясы.

Features of Kazakhstan's Transition to the Information Society: a Comparative and Interdisciplinary Approach

Abstract. This article examines the features of Kazakhstan's transition to an information society using comparative and interdisciplinary approaches. The relevance of the topic is due to the rapid development of information and communication technologies and the need to introduce them into all spheres of society to build an information society. The comparative approach makes it possible to conduct a comparative analysis of the informatization processes in Kazakhstan and other countries, identify common trends and draw lessons from successful practices. An interdisciplinary approach is necessary for a comprehensive study of the complex interrelationships between the economic, social, cultural, political, technological and environmental aspects of the transition to an information society. Within the framework of this study, key aspects such as the development of ICT infrastructure, digitalization of the economy, the formation of information culture and competencies, the role of the state and institutional transformations, the impact of globalization and international cooperation, as well as issues of cybersecurity and personal data protection will be considered. The results of the study are intended to contribute to the development of an effective strategy and policy that contributes to the successful transition of Kazakhstan to the information society, considering its specific features and challenges. In addition, they can be useful for other countries at a similar stage of development, as well as for international organizations involved in building an information society.

Key words: Information Society, Digitalization, Information Technology, Social Transformation, National Strategy, Digital Transformation of Kazakhstan.

Введение

Глобализация, наряду с фрагментацией, являются основными характеристиками современного социального развития в мире. Государства в качестве субъектов мирового пространства вступают, добровольно или вынужденно в процессы мировой коммуникации, которые на нынешнем этапе значительно ускорились благодаря информационным технологиям. Если прежде государство самостоятельно избирало темпы и сферы допуска в свое аутентичное пространство тех или иных контрагентов с целью взаимовлияния, сотрудничества, завоевания или защиты собственного пространства и границ, то сегодня этот процесс становится весьма спонтанным, непредсказуемым и достаточно рисковым, хотя для «стран исхода» и представляет определенные преимущества перед «странами входа».

Казахстан относится к странам реципиентам, которые используют плоды развитых в информационно-технологическом отношении пространств, государств, корпораций. Исходной проблемой является тот факт, что наша страна является в этом плане государством «позднего старта», реализующем стратегию догоняющей модернизации на основе адаптации возникшей на Западе новой информационно-технологической среды. Феномен ряда азиатских стран, которые сумели достаточно успешно совершить рывок «из третьего мира в первый», в том числе в области адаптации и создания собственной информационно-технологической инфраструктуры, впечатляет. Думается, для постсоветского пространства, долгое время пребывавшего на периферии информационно-технологического развития Запады, сегодня вопрос вхождения в глобальное информацион-

ное пространство достаточно актуален, представляя экзистенциальный вопрос выбора нового качества жизни, проектирования социального пространства в целом. Однако, современная ситуация конфронтации с Западом наших ближайших соседей, – России и Китая, представляется для наших стран серьезным вызовом. Например, если Россия избирает стратегию нового «неоизоляционизма», о котором говорит известный российский политолог Сергей Караганов, то Китай сумел инициировать и, фактически, создать собственное самостоятельное цифровое пространство, на своей платформе. Выбор у стран Центральной Азии, не велик и сопряжен с серьезными геополитическими рисками. Это что касается внешней среды адаптации информационных технологий, а в отношении внутренней готовности наших стран, наличия должной цифровой инфраструктуры, кадров, отечественных разработок, то здесь предстоит еще достаточно много поработать. И не факт, что мы сумеем «заскочить на подножку уходящего поезда». Проблема «цифрового неравенства» стоит довольно остро. Даже внутри страны мы наблюдаем слаборазвитость использования информационных продуктов и технологий в социальной сфере, что говорить о сложных промышленных процессах производства высоко технологической продукции высокого передела, способного конкурировать на мировых рынках. Также в настоящее время доля цифровой экономики в Казахстане является достаточно низкой. Ее объем не достиг и 10%, тогда как средний показатель в мире составляет порядка 15%, а по прогнозам специалистов к 2030 году этот показатель возрастет до 30%. Налицо сильное отставание нашей страны в сегменте цифровой экономики.

Тем не менее, совершенно очевидно, что переход к информационному обществу – это общемировой тренд и переход Казахстана к нему предполагает изучение потенциала и оптимальных путей ускоренной информатизации и цифровизации. По мнению авторов статьи, для полноценного анализа ситуации необходимо рассмотреть два взаимосвязанных аспекта исследования: компаративистский подход, предполагающий

сравнительный анализ и определение реального потенциала цифровизации Казахстана в контексте сопоставления этих показателей в различных странах, и междисциплинарный подход, рассматривающий разные аспекты и проблемы реализации стратегии «цифрового перехода» как едва ли не основного вектора модернизации Казахстана.

В эпоху нарастающей глобализации, сопровождаемой экономическими трансформациями внутри страны, процессы информатизации и цифровизации казахстанского социума претерпели ускоренное развитие. Глобализационные тенденции обозначили для Казахстана на новые вызовы, преодоление которых может стать условием интеграции в мировое информационное пространство. Для выявления общих черт и особенностей, характеризующих развитие информационного общества как в Казахстане, так и в странах Запада, был применен компаративистский подход. Принимая во внимание современную ситуацию и глобальные тренды, дальнейшая эволюция казахстанского информационного общества будет основываться на следующих концептуальных положениях: формирование единого информационного пространства; внедрение элементов конвергенции информационной и традиционной культур.

Стремительное развитие информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) и их повсеместное внедрение во все сферы жизни общества являются ключевыми факторами, определяющими переход к новой стадии цивилизационного развития – информационному обществу. Этот переход характеризуется радикальными изменениями в экономической, социальной, культурной и политической сферах, которые оказывают глубокое влияние на жизнь каждого человека и общества в целом.

Казахстан, как и многие другие страны, активно вовлечен в процесс построения информационного общества. Однако этот процесс сопряжен с рядом особенностей и вызовов, обусловленных историческими, экономическими, социокультурными и геополитическими факторами. Понимание и комплексный анализ этих особенностей имеет

решающее значение для разработки эффективной стратегии и политики, направленной на успешный переход Казахстана к информационному обществу.

Методология

В данном исследовании применяется комплексный подход, объединяющий компаративистский и междисциплинарный анализ. Компаративистский анализ позволяет сопоставить процессы цифровизации в Казахстане с опытом других стран посредством оценки доли ИКТ-сектора в экономике. Это дает возможность выявить общие тенденции и особенности развития цифровой экономики в Казахстане.

Междисциплинарный подход объединяет анализ различных аспектов: экономических, социальных, технологических, культурных и других факторов развития цифровой экономики. Это позволяет комплексно оценить текущее состояние и перспективы развития цифровой экономики в Казахстане.

Компаративистский анализ сочетается с междисциплинарным подходом, объединяя оценку удельного веса ИКТ-сектора и всеобъемлющий анализ экономических, социальных, культурных и других факторов развития цифровой экономики. Это обеспечивает комплексное изучение текущего состояния и перспектив цифровой экономики в Казахстане. Данный комплексный подход позволяет систематически оценить развитие цифровой экономики в Казахстане в сочетании с оценкой весомости и удельного веса ИКТ-сектора в экономике.

Литературный обзор

В рамках данного исследования был проведен анализ релевантной научной литературы, освещающей вопросы перехода к информационному обществу в Казахстане и других странах.

Теоретические основы концепции информационного общества были заложены в трудах таких зарубежных исследователей, как Д. Белл [1], М. Кастельс [2], И. Масуда [3], Э. Тоффлер [4] и др. Они рассматривали информацию как ключевой ресурс постиндустриального обще-

ства, а также анализировали социальные, экономические и культурные изменения, связанные с развитием информационно-коммуникационных технологий.

Среди отечественных ученых, внесших значительный вклад в изучение вопросов информатизации и перехода к информационному обществу в Казахстане, следует отметить работы Г.Шерьяздановой [5], С.Барлыбаевой [6], А.Шабденовой [7], У.Есенбековой [8], М.Шайкемелова [9], А.Щегорцовой [10] и др. Они исследовали роль ИКТ в социально-экономическом развитии страны, особенности формирования информационной культуры и цифровых компетенций, а также проблемы нормативно-правового регулирования в сфере ИКТ.

Компаративистский анализ процессов информатизации в различных странах представлен в работах таких авторов, как Д. Тапскотт [11], Н.Мур [12] и др. Они сравнивали подходы к развитию информационного общества в странах Европы, Азии и Северной Америки, выявляли общие тенденции и национальные особенности.

Междисциплинарный подход к изучению перехода к информационному обществу отражен в исследованиях Ф. Вебстер [13], Е. Камалитдинова [14], Т. Уилсон [15] и других ученых. Они анализировали экономические, социальные, политические, культурные и этические аспекты внедрения ИКТ, а также их влияние на различные сферы жизни общества.

Важными источниками информации также являются аналитические отчеты и статистические данные, публикуемые международными организациями, такими как Международный союз электросвязи (МСЭ) [16], Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) [17], Всемирный банк [18] и др. Эти материалы содержат актуальную информацию о развитии ИКТ, уровне цифровизации и индексах готовности к информационному обществу в различных странах мира, включая Казахстан.

Таким образом, литературный обзор показывает, что тема перехода к информационному обществу активно исследуется как зарубежными, так и отечественными учеными, а также международными организациями. Однако комплексных исследований, посвященных особенностям

этого процесса в Казахстане с применением компаративистского и междисциплинарного подходов, в настоящее время недостаточно. Данная статья призвана восполнить этот пробел и внести вклад в развитие научных знаний в этой области.

Результаты и дискуссия

На основе компаративного анализа зарубежных и отечественных исследований феномена информационного общества были идентифицированы позитивные и негативные факторы, оказывающие влияние на развитие информационного общества в Казахстане. Были выделены три ключевых критерия, понимание которых позволит расширить концептуальные рамки исследования воздействия информации и технологий на социум, а также экстраполировать данные характеристики на казахстанское цифровое общество. Согласно первому критерию, пространственно-временные параметры играют существенную роль в определении локаций получения, извлечения и диссеминации информации, а также временных затрат на эти процессы. Вторым критерием – географическое положение, третий – реализация государственных программ в сфере информатизации.

В настоящее время вектор формирования и развития информационного общества в Казахстане закреплен на законодательном уровне. Страна стремится интегрироваться в глобальное информационное сообщество и подключиться к международной информационно-коммуникационной инфраструктуре. Однако, сама эта мировая информационно-коммуникационная среда сегодня расщеплена и Казахстан находится в своеобразной «серой зоне», выход из которой сопряжен со множеством геополитических рисков и технократических сложностей. Нам необходимо должным образом оценить вызовы и возможности «цифрового прорыва», соизмерив их с реальным потенциалом и степенью инфраструктурой готовности страны к нему. Принятые законодательные акты и программы еще не гарантируют в полной мере достижение желаемого результата. По мнению экспертов IT-отрасли, мы находимся все еще на начальном этапе

цифровой перспективы, с пока еще неизвестными представлениями и модели цифрового будущего Казахстана и недостаточными ресурсами, несовершенными институтами реализации цифровой трансформации в стране.

Другим важным аспектом является проблема формирования «цифровой культуры» населения. Переход к информационному обществу тесно коррелирует с дальнейшей демократизацией политической и общественной жизни. С точки зрения информационной политики, это, во-первых, обеспечение свободного информационного потока для граждан и защита их информационных прав, во-вторых, защита информационных ресурсов, систем формирования, распространения и использования информационно-телекоммуникационной инфраструктуры, направленных на обеспечение свободного распространения информации. Речь также идет о «цифровом равенстве», например, что актуально для Казахстана, «цифровом разрыве» между городом и аулом в плане постоянного и качественного доступа к цифровым услугам.

Проблема «цифровой демократии», ее конструктивного и деструктивного влияния, остается чрезвычайно мало изученной. Опыт ряда зарубежных стран с развитой электоральной культурой с использованием цифровых технологий показывает наличие серьезных издержек даже у них, не говоря о развивающихся странах, которые делают в этом лишь первые шаги. Другим аспектом представляется защита информационного поля страны, формирование иммунитета к потреблению информационных продуктов, особенно среди молодежи, лудомания, охватившая подрастающее поколение в угрожающих масштабах и т.д.

В этой связи целесообразно формирование информационного общества с учетом национальных интересов и культурно-исторических парадигм с целью формирования и трансляции духовных ценностей для будущих поколений. При этом не должна ослабевать правовая защита свобод и интересов граждан, защита национальных интересов, обеспечение гарантий получения информации всеми субъектами, утверждение обяза-

тельств и ответственности в отношении объективного информирования населения. Для этого необходимо задействовать информационно-телекоммуникационные системы Казахстана для построения единого информационного пространства на всей территории страны.

Ключевым условием функционирования единого информационного пространства является его составная часть, представляющая собой взаимодействие государства и общества на основе унифицированных принципов и общих положений, нормативных правил взаимодействия компонентов, обеспечивающих развитие информационного общества. Технологической основой единого информационного пространства Республики Казахстан выступают телерадиовещательные и телекоммуникационные комплексы, типографии, различные элементы информационной инфраструктуры.

Нормативные правовые акты по вопросам правового регулирования в информационной сфере и отдельные нормы, содержащиеся в других нормативных правовых актах по данной дисциплине, а также данная отрасль являются одними из основополагающих в формировании государственной информационной политики. Так, действуют законы «О средствах массовой информации», «О связи» и другие базовые информационные законы, благодаря которым отечественное медиапространство динамично развивается. Ведь окружающий мир представляет собой природу, совокупность простых и сложных систем, являющихся комбинацией различных элементов.

Условиями коэзистенции систем являются равновесие, гармония их компонентов, а также их функциональная пригодность. В этой связи большое значение имеют индикаторы, позволяющие детектировать траекторию развития событий. Необходимы усилия по целенаправленному, скоординированному и сбалансированному инициированию процессов. Организационной структурой, обеспечивающей реализацию свободы слова в стране, являются средства массовой информации, статистические данные демонстрируют количественный рост их числа из года в год. Информационное пространство Казахстана нахо-

дится на стадии зрелости, и в настоящее время первоочередной задачей является качественное совершенствование соответствующих показателей. Поскольку координация перспективных мер требует своевременной имплементации в систему, крайне важно обеспечить сбалансированность процессов в пространственно-временном континууме.

Сравнительный анализ процессов информатизации в различных странах позволяет выделить как общие тенденции, так и специфические особенности, обусловленные национальными, историческими и культурными факторами.

Экономический аспект

Одной из ключевых общих тенденций является растущая роль информационных технологий в экономике. В большинстве развитых стран доля ИКТ-сектора в ВВП превышает 5%, а в некоторых странах, таких как Южная Корея и Финляндия, достигает 10% и выше. Казахстан также демонстрирует положительную динамику в этой области – доля ИКТ-сектора в ВВП страны увеличилась с 1,7% в 2010 году до 3,4% в 2020 году.

По данным Digital Evolution Scorecard можно сделать вывод о том, что «в зону «лидеры» входят экономики, которые отличаются как высокий исходный уровень цифровизации, так и мощный темп развития этой сферы. Здесь особенно выделяются три страны: Южная Корея, Сингапур и Гонконг. Наряду с еще несколькими экономиками — например, Эстонией, Тайванем и ОАЭ – они стабильно попадают в число лидеров в таких индексах, демонстрируя как адаптивность, так и институциональную поддержку инноваций. Интересно, что США занимает второе место по цифровой эволюции после Сингапура: выдающийся темп роста для экономики такого размера и сложности» [20].

«Зону «перспективные» характеризуют экономики, цифровая инфраструктура в которых пока ограничена, но которые стремительно цифровизируются. Здесь выделяется Китай: по темпу цифровой эволюции он существенно опережает все остальные страны – в первую очередь благодаря сочетанию быстрорастущего спроса и инноваций. Еще два заметных участника группы – Индонезия и Индия: это огромные страны, тем не менее зани-

мающие третье и четвертое места в мире по темпам роста. Помимо этих крупных развивающихся стран, в нескольких государствах среднего размера – например, в Кении, Вьетнаме, Бангладеш, Руанде и Аргентине – цифровое развитие тоже идет ускоренными темпами, что указывает на потенциал расцвета диджитализации, которая благотворно повлияет как на восстановление экономики после пандемии COVID-19, так и на долгосрочную трансформацию» [21].

Однако в отличие от многих развитых стран, где информатизация началась еще в 1970-х годах, Казахстан приступил к активному развитию ИКТ-инфраструктуры и цифровых технологий лишь в начале 2000-х годов. Это обусловлено историческими и экономическими факторами, связанными с распадом СССР и последующим переходным периодом.

Важной особенностью Казахстана является его обширная территория и неравномерное распределение населения, что создает дополнительные вызовы для обеспечения равного доступа к ИКТ в городских и сельских районах. По данным Комитета по статистике, в 2020 году доля домохозяйств, имеющих доступ к интернету, составляла 90,1% в городах и 77,3% в сельской местности. «Доля объема производства и реализации товаров (услуг) отрасли ИКТ в общем объеме ВВП за январь-сентябрь 2020 года составила 3,3%. По итогам 2019 года данный показатель составлял 3,4%. Максимальное значение показателя зафиксировано в 2014 и 2015 годах, когда он составил 3,9%» [22].

Цифровизация экономики является ключевым фактором перехода к информационному обществу. В Казахстане предпринимаются активные шаги в этом направлении – «в 2017 году было принято постановление об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан», предполагавшей цифровую трансформацию ключевых отраслей экономики, развитие ИКТ-инфраструктуры, электронного правительства и создание среды для технологического предпринимательства. В результате в 2022 году Казахстан вошел в число 30 самых развитых в цифровом отношении стран мира и продолжает свои цифровые реформы. К 2022 году 92,9% населения имели доступ

к интернету, а разрыв в доступности интернета между сельскими и городскими жителями сократился до 4%. В мировом рейтинге Казахстан занимает 51 место в Индексе развития ИКТ и 58 в Индексе сетевой готовности» [23].

Анализ представленных статистических данных позволяет сделать вывод о том, что Соединенные Штаты Америки демонстрируют наивысший уровень интернет-проникновения (89%) среди рассматриваемых стран, что свидетельствует о высокой степени цифровизации американского общества. Российская Федерация и Республика Казахстан характеризуются сопоставимыми показателями доступа к интернету (76% и 75% соответственно), что указывает на паритетное развитие цифровой инфраструктуры в данных государствах. Китайская Народная Республика, несмотря на значительный экономический потенциал, демонстрирует наименьший процент населения с доступом к интернету (59%) в рассматриваемой выборке, что может быть обусловлено демографическими факторами и гетерогенностью регионального развития. Наблюдаемая дифференциация в 30 процентных пунктов между США и КНР указывает на существенную диспропорцию в глобальном цифровом развитии, даже среди ведущих мировых экономик. Республика Казахстан, достигнув 75% уровня доступа к интернету, демонстрирует значительную динамику в развитии цифровой инфраструктуры, приближаясь к показателям Российской Федерации и существенно опережая Китайскую Народную Республику (таблица 1).

Таблица 1 – Сравнение уровня доступа к интернету в Казахстане и других странах

№	Страна	Процент населения с доступом к интернету	Год
1	Казахстан	75%	2021
2	Россия	76%	2021
3	США	89%	2021
4	Китай	59%	2021

Данные результаты позволяют констатировать наличие значительных различий в уровне цифровизации между рассма-

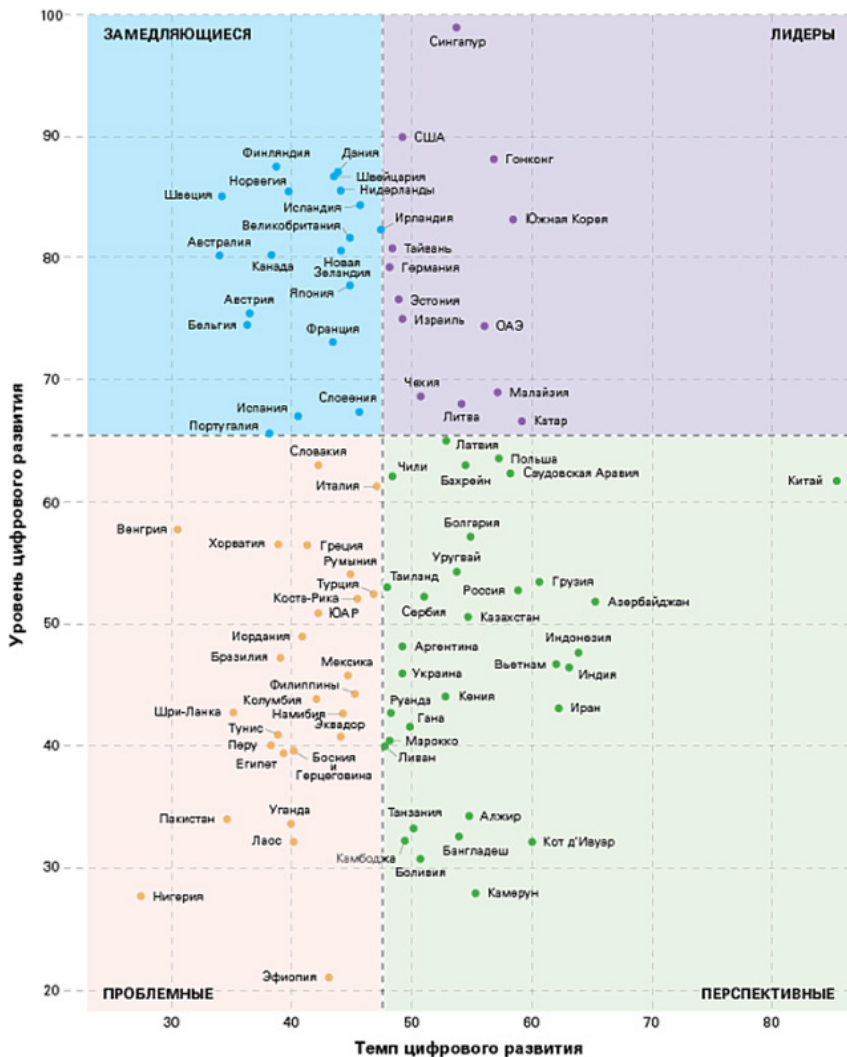

Рисунок 1 – Темп цифрового развития [19]

триваемыми странами, что может иметь существенные социально-экономические и геополитические последствия.

Несмотря на принятие соответствующих программ и инициатив, темпы внедрения цифровых технологий остаются медленными. Это связано с рядом факторов, включая недостаточное финансирование, нехватку квалифицированных кадров, слабую цифровую инфраструктуру в отдаленных регионах, а также сопротивление со стороны традиционных отраслей и предприятий, не желающих менять устоявшиеся бизнес-модели. Для решения этих проблем необходимы комплексные меры, включающие увеличение

инвестиций в цифровую инфраструктуру, подготовку специалистов, стимулирование предприятий к внедрению цифровых технологий через налоговые льготы и субсидии, а также развитие государственно-частного партнерства. Кроме того, следует уделить особое внимание развитию цифровой экономики в сельских районах, где наблюдается значительное отставание в области ИКТ и цифровизации. Это может включать создание специальных программ и инициатив, направленных на повышение доступности цифровых услуг, обучение и поддержку малого и среднего бизнеса в сельской местности (таблица 2).

Таблица 2 – Основные проблемы при пере-

ходе к информационному обществу в Казахстане

Проблема	Описание
Недостаточная цифровая грамотность	Многие люди не обладают достаточными навыками для эффективного использования информационных технологий
Неравномерное распределение доступа к интернету	В регионах страны может быть недостаточное покрытие интернетом, что затрудняет доступ к информации
Кибербезопасность	Угрозы в сфере кибербезопасности могут замедлить процесс перехода к информационному обществу

Переход к информационному обществу неразрывно связан с формированием новой информационной культуры и развитием соответствующих компетенций у населения. В Казахстане это сталкивается с рядом вызовов, обусловленных социокультурными особенностями страны. Одной из ключевых задач является повышение цифровой грамотности населения, особенно среди старшего поколения и жителей сельских районов. Это включает не только обучение навыкам работы с цифровыми устройствами и сервисами, но и формирование критического мышления, медиаграмотности и цифровой этики. Важным аспектом является также сохранение культурного наследия и традиционных ценностей в условиях развития информационного общества. Необходимо найти баланс между внедрением новых технологий и сохранением национальной идентичности, языка и культуры. Это позволит избежать негативных последствий, таких как распространение дезинформации, кибербуллинг и нарушение конфиденциальности данных.

В Казахстане принят ряд законов и нормативных актов, регулирующих сферу ИКТ и информационной безопасности, таких как Закон «Об информатизации», Закон «О персональных данных и их защите» и Концепция кибербезопасности. Вместе с тем существуют определенные проблемы, связанные с имплементацией и эффективностью этих нормативных актов, а также обеспечением баланса между информационной безопасностью и соблюдением прав и свобод граждан

в цифровой среде. Во-первых, имеет место имперфектность законодательной базы: отдельные законы и подзаконные акты не соответствуют современным вызовам и императивам цифровой эпохи, присутствуют правовые коллизии и лакуны в регулировании отдельных аспектов информационной безопасности и защиты цифровых прав. Во-вторых, наблюдается дисбаланс между безопасностью и свободой: существуют опасения, что чрезмерные меры по обеспечению информационной безопасности могут необоснованно ограничивать права и свободы граждан в интернет-пространстве, сложность достижения оптимального баланса между защитой от киберугроз и обеспечением свободы выражения мнений и доступа к информации. В-третьих, имеют место проблемы практической имплементации законов: недостаточная эффективность правоприменительной практики в сфере цифровых правонарушений и обеспечения кибербезопасности, низкий уровень цифровой грамотности среди населения и дефицит осведомленности о рисках и угрозах в киберпространстве. В-четвертых, присутствуют проблемы технического характера: недостаточная развитость национальной инфраструктуры кибербезопасности и систем мониторинга угроз, сложности с внедрением современных технологий защиты данных и обеспечения конфиденциальности в государственных органах и организациях. В-пятых, актуальна проблема международного сотрудничества: необходимость гармонизации национального законодательства с международными нормами и стандартами в сфере информационной безопасности и защиты цифровых прав, важность активного участия в международном сотрудничестве по вопросам кибербезопасности и противодействия киберпреступности.

Для разрешения данных проблем требуется постоянный мониторинг и совершенствование нормативно-правовой базы, повышение уровня цифровой грамотности населения, развитие технической инфраструктуры кибербезопасности, а также активизация международного сотрудничества в данной области. В связи с этим, необходимо найти оптимальное соотношение между защитой

национальных интересов и обеспечением свободы слова, доступа к информации и защиты персональных данных.

Заключение

Переход Казахстана к информационному обществу представляет собой сложный и многогранный процесс, сопряженный с рядом особенностей и вызовов. Компаративистский анализ позволяет выявить общие тенденции и лучшие практики, а междисциплинарный подход – всесторонне изучить экономические, социальные, культурные, политические, технологические и экологические аспекты этого процесса.

Успешный переход к информационному обществу требует комплексного и скоординированного подхода, учитывающего национальные особенности Казахстана, такие как обширная территория, неравномерное распределение населения, многонациональный состав и богатое культурное наследие. Необходимо обеспечить сбалансированное развитие всех аспектов информатизации, включая экономический, социальный, технологический, образовательный, политический и экологический.

Основываясь на комплексном анализе процессов цифровизации в Казахстане и других странах, можно сформулировать следующую стратегию перехода к информационному обществу:

1. Повысить долю ИКТ-сектора в структуре экономики до уровня не менее 7% ВВП за счет стимулирования развития цифровых отраслей и внедрения новых технологий в традиционные секторы.

2. Обеспечить ускоренное развитие цифровой инфраструктуры, включая широкополосный доступ к интернету, центры обработки данных и облачные сервисы, как основу для дальнейшей цифровизации экономики и общества.

3. Устранить цифровой разрыв между городскими и сельскими районами путем реализации специальных программ по обеспечению доступа к ИКТ для сельского населения и повышению его цифровой грамотности.

4. Сфокусироваться на развитии электронного правительства и создании цифровых платформ для предоставле-

ния государственных услуг в электронном формате, обеспечивая их доступность и удобство использования для граждан и бизнеса.

5. Стимулировать цифровую трансформацию ключевых отраслей экономики, включая промышленность, сельское хозяйство, транспорт и логистику, здравоохранение и образование, посредством внедрения современных ИКТ-решений.

6. Поддерживать развитие отечественных научных исследований и разработок в области ИКТ, способствуя созданию инновационных продуктов и решений с высокой добавленной стоимостью.

7. Обеспечить подготовку высококвалифицированных кадров для цифровой экономики, уделяя особое внимание развитию STEM-образования и непрерывного обучения в сфере ИКТ.

8. Создать благоприятную нормативно-правовую среду для цифровизации, включая разработку соответствующего законодательства и мер по обеспечению информационной безопасности и защиты персональных данных.

9. Активно участвовать в международном сотрудничестве в области цифровых технологий, обмениваясь передовым опытом и лучшими практиками с другими странами.

10. Обеспечить широкое вовлечение общественности в процессы цифровизации, повышая осведомленность о преимуществах и возможностях информационного общества и содействуя формированию цифровой культуры.

Финансирование

Это исследование проводилось в рамках финансирования КН МНВО РК по научной программе Мега-проект №BR21882302 «Казахстанский социум в условиях цифровой трансформации: перспективы и риски».

Список литературы

1 Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования. – М., 1999. – С. 661.

2 Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture / Manuel Castells. – Oxford: Blackwell, 1998. – P. 124.

3 Masuda Y. The Information Society. – Washington: World Future Soc., 1983. – P. 29.

4 Тoffлер Э. Шок будущего. – М.: АСТ, 2002. – С. 31.

5 Sheryazdanova G. Digital Kazakhstan: The Role of It in Modern Conditions of Kazakhstan Reality. – 2020. – P. 196-207.

6 Barlybayeva S. Influence of New IT on Development of Information Society in Kazakhstan. // Proceedings of the International Conference Communicative Strategies of Information Society (CSIS 2018). – 2019. – P. 149-152.

7 Shabdenova A., Alimbekova G., Lifanov S. Socially significant information and issues of the Kazakhstanis' trust in the media // *RUDN Journal of Sociology*. – 2022. – P. 605-615.

8 Yessenbekova U. Television in the Development of Information Society Culture in Kazakhstan // *Media Watch*. – 2018. – P. 411-417.

9 Шайкемелев М., Дунаев В., Курганская В. Политическая культура казахстанцев основные параметры, особенности, тренды трансформации (по результатам социологического исследования) // *Аль-Фараби*. – 2022. – №1 (77). – С. 124-141.

10 Щегорцова А., Нечаева Е. Ақпараттық қоғам: шарттары, мәселелері және болашағы // *Қоғам және дәуір*. – 2021. – № 4(72). 35-49 бб.

11 Tapscott D., Williams, A. Innovating the 21st-Century University: It's Time! // *Educational Review*. – 2010. – №45. – P. 16.

12 Moore N. The British national information strategy // *Journal of Information Science*. – 1998. – №24(5). – P. 337-344.

13 Webster F. Theories of the Information Society. – 2015. – P. 416.

14 Kamalidinova E., Krivososov A., Pryakhina A., Saveleva I., Syrkina A. Communication Strategies of Information Society in Interdisciplinary Paradigm // Proceedings of the International Conference Communicative Strategies of Information Society (CSIS 2018). – 2019. – P. 166-169.

15 Wilson, T. Information behaviour: an interdisciplinary perspective // *Inf. Process. Manag.* – 1997. – №33. – P. 551-572.

16 Международный союз электросвязи (МСЭ) // [Электронный ресурс] URL: <https://www.un.org/ru/ecosoc/itu/> (Дата обращения 05.06.2024)

17 Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) // [Электронный ресурс] URL: <https://www.ccaoalition.org/ru/partners/organisation-economic-cooperation-and-development-oecd> (Дата обращения 05.06.2024)

18 Всемирный банк // [Электронный ресурс] URL: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/home> (Дата обращения 05.06.2024)

19 Темп цифрового развития // [Электронный ресурс] URL: <https://big-i.ru/innovatsii/trendy/853688> (Дата обращения 05.06.2024)

20 Индексы и статистика уровня цифровизации стран // [Электронный ресурс] URL: <https://ru.linkedin.com/pulse/индексы->

и-статистика-уровня-цифровизации-стран-dmitrii-pshichenko (Дата обращения 05.06.2024)

21 Крутова Н.А., Крутов А.Н., Иванчина О.В. Проблема анализа рисков в управлении информационной безопасностью предприятия // *Вестник СамГУПС*. – 2019. – №1(43). – С. 96-103.

22 Статистика IT сектора Казахстана // [Электронный ресурс] URL: <https://itk.kz/ru/статистика> (Дата обращения 05.06.2024)

23 Нуртаза А., Рысмаханова Г.Ж. Процесс цифровой трансформации в бизнесе и экономике // В сборнике: Современные проблемы экономики и менеджмента. – 2023. – С. 257-260

Transliteration

1 Bell D. Grjadushee postindustrial'noe obshchestvo: opyt social'nogo prognozirovaniya [The coming post-industrial society: the experience of social forecasting]. – M., 1999. – S. 661. (in Russ)

2 Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture / Manuel Castells. – Oxford: Blackwell, 1998. – P. 124.

3 Masuda Y. The Information Society. – Washington: World Future Soc., 1983. – P. 29.

4 Toffler Je. Shok budushhego [The shock of the future]. – M.: AST, 2002. – С. 31. (in Russ)

5 Sheryazdanova G. Digital Kazakhstan: The Role of It in Modern Conditions of Kazakhstan Reality. – 2020. – P. 196-207.

6 Barlybayeva S. Influence of New IT on Development of Information Society in Kazakhstan. // Proceedings of the International Conference Communicative Strategies of Information Society (CSIS 2018). – 2019. – P. 149-152.

7 Shabdenova A., Alimbekova G., Lifanov S. Socially significant information and issues of the Kazakhstanis' trust in the media // *RUDN Journal of Sociology*. – 2022. – P. 605-615.

8 Yessenbekova U. Television in the Development of Information Society Culture in Kazakhstan // *Media Watch*. – 2018. – P. 411-417.

9 Shajkemelev M., Dunaev V., Kurganskaja V. Politicheskaja kul'tura kazahstancev osnovnye parametry, osobennosti, trendy transformacii (po rezul'tatam sociologicheskogo issledovanija) [Political culture of Kazakhstanis the main parameters, features, trends of transformation (according to the results of a sociological study)] // *Al'-Farabi*. – 2022. – №1 (77). – С. 124-141. (in Russ)

10 Shhegorcova A., Nechaeva E. Ақпараттық қоғам: шарттары, мәселелері және болашағы // *Қоғам және дәуір*. – 2021. – № 4(72). 35-49 бб.

11 Tapscott D., Williams, A. Innovating the 21st-Century University: It's Time! // *Educational Review*. – 2010. – №45. – P. 16.

12 Moore N. The British national information strategy // *Journal of Information Science*. – 1998. – №24(5). – R. 337-344.

13 Webster F. Theories of the Information Society. – 2015. – P. 416.

14 Kamalitdinova E., Krivososov A., Pryakhina A., Saveleva I., Syrkina A. Communication Strategies of Information Society in Interdisciplinary Paradigm // Proceedings of the International Conference Communicative Strategies of Information Society (CSIS 2018). – 2019. – P. 166-169.

15 Wilson, T. Information behaviour: an interdisciplinary perspective // *Inf. Process. Manag.* – 1997. – №33. – P. 551-572.

16 Mezhdunarodnyj sojuz jelektrosvjazi (MSJe) [International Telecommunication Union (ITU)] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.un.org/ru/ecosoc/itu/> (Data obrashhenija 05.06.2024). (in Russ)

17 Organizacija jekonomicheskogo sotrudnichestva i razvitija (OJeSR) [Organization for Economic Cooperation and Development (OECD)] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.ccccoalition.org/ru/partners/organisation-economic-co-operation-and-development-oecd> (Data obrashhenija 05.06.2024). (in Russ)

18 Vsemirnyj bank [The World Bank] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/home> (Data obrashhenija 05.06.2024). (in Russ)

19 Temp cifrovogo razvitija [The pace of

digital development] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://big-i.ru/innovatsii/trendy/853688> (Data obrashhenija 05.06.2024). (in Russ)

20 Indeksy i statistika urovnja cifrovizacii stran [Indexes and statistics of the country's digitalization level] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://ru.linkedin.com/pulse/indeksy-i-statistika-urovnja-cifrovizacii-stran-dmitrii-pshichenko> (Data obrashhenija 05.06.2024). (in Russ)

21 Krutova N.A., Krutov A.N., Ivanchina O.V. Problema analiza riskov v upravlenii informacionnoj bezopasnost'ju predpriyatija [The problem of risk analysis in enterprise information security management] // *Vestnik SamGUPS.* – 2019. – №1(43). – S. 96-103. (in Russ)

22 Statistika IT sektora Kazahstana [Statistics of the IT sector of Kazakhstan] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://itk.kz/ru/statistika> ((Data obrashhenija 05.06.2024). (in Russ)

23 Nurtaza A., Rysmahanova G.Zh. Process cifrovoj transformacii v biznese i jekonomike // V sbornike: Sovremennye problemy jekonomiki i menedzhmenta [The process of digital transformation in business and the economy]. – 2023. – S. 257-260 (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Айдар Молдашович Амребаев

главный научный сотрудник, кандидат философских наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: aidar.amrebayev90@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1972-0767>

Шолпан Мүлкімановна Жандосова

главный научный сотрудник, PhD, ассоциированный профессор, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: sholpan_zhandosova@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6151-3788>

Айдар Молдашұлы Әмребаев

бас ғылыми қызметкер, философия ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: aidar.amrebayev90@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1972-0767>

Шолпан Мүлікаманқызы Жандосова

бас ғылыми қызметкер, PhD, қауымдастырылған профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: sholpan_zhandosova@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6151-3788>

Aidar Amrebayev

Chief Researcher, Candidate of Philosophical Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: aidar.amrebayev90@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1972-0767>

Sholpan Zhandosova

Chief Researcher, PhD, Associate Professor, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: sholpan_zhandosova@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6151-3788>

ПОЛИТИЧЕСКОЕ УЧАСТИЕ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ В КАЗАХСТАНЕ: РОЛЬ ИКТ И СОЦИАЛЬНЫХ МЕДИА

¹ Д. Қызырбек, ² Н.И. Айтымбетов

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется влияние информационных технологий и социальных медиа на политическую активность молодежи Казахстана, основываясь на данных социологического опроса 2023 года, в котором приняли участие 2000 молодых людей в возрасте от 18 до 35 лет. Основной целью исследования является выявление взаимосвязей между использованием социальных медиа и участием молодежи в политических процессах, а также оценка политических рисков, связанных с этой активностью.

Результаты исследования показывают, что значительная часть молодежи активно использует социальные медиа для получения политической информации и участия в политических дискуссиях. Однако использование социальных медиа влияет на распространение дезинформации и манипуляцию общественным мнением.

Авторская позиция заключается в том, что социальные медиа играют важную роль в политической жизни молодежи, предоставляя новые возможности для участия и самоорганизации. Поэтому необходимо развивать критическое мышление и медиаграмотность среди молодежи для предотвращения негативных последствий использования этих технологий.

В заключение авторы подчеркивают необходимость дальнейших исследований для более глубокого понимания влияния социальных медиа на политическую активность молодежи и разработки мер по минимизации политических рисков.

Ключевые слова: молодежь Казахстана, политическая активность, социальные медиа, информационные технологии, политическое участие, цифровая коммуникация, общественное мнение.

¹ Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

² Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
Айтымбетов Н.И.,
nurken.aitymbetov@gmail.com

Ссылка на данную статью: Қызырбек Д., Айтымбетов Н.И. Политическое участие современной молодежи в Казахстане: роль ИКТ и социальных медиа // *Адам әлемі.* – 2024. – №3(101). – С. 125-131.

Қазақстанда қазіргі жастардың саясатқа араласуы: АКТ мен әлеуметтік медияның рөлі

Аңдатпа. Мақалада ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен әлеуметтік медианы пайдалануымен байланысты Қазақстан жастарының саяси белсенділігінің артуы талданады. Зерттеу 2023 жылы Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің тапсырысы бойынша өткізілген «Қазақстан жастары» әлеуметтік зерттеуінің деректеріне негізделген. Сауалнамаға 18-ден 35 жасқа дейінгі 2000 жас қатысты. Мәліметтер сандық әдістермен, оның ішінде дескриптивті статистика мен инференциалды талдау әдістерімен өңделді.

Нәтижелер көрсеткендей, жастардың едәуір бөлігі саяси ақпарат алу және саяси пікірталастарға қатысу үшін әлеуметтік медианы белсенді пайдаланады. Дегенмен, ақпараттық технологиялар саяси өмірге қатысу үшін жаңа мүмкіндіктер берсе де, жалған ақпараттардың таралуы және қоғамдық пікірмен манипуляция жасау сияқты белгілі бір тәуекелдер бар. Зерттеу нәтижелері негізінде медиа сауаттылық бойынша білім беру бағдарламаларын әзірлеу және жастардың саяси процестерге белсенді қатысуы үшін платформалар құру ұсынылды. Зерттеу әлеуметтік медианың жастардың саяси белсенділігіне әсерін әрі қарай талдаудың және саяси тәуекелдерді азайту шараларын әзірлеудің қажеттілігін атап көрсетеді.

Түйін сөздер: Қазақстан жастары, саяси белсенділік, әлеуметтік медиа, ақпараттық технологиялар, саяси қатысу, цифрлық коммуникация, қоғамдық пікір.

Political Participation of Modern Youth in Kazakhstan: the Role of Ict and Social Media

Abstract. The aim of this study is to analyze the relationship between the use of information technologies and social media with the political activity of the youth of Kazakhstan. The study is based on the data from the analytical report “Youth of Kazakhstan” 2023, conducted by the methods of mass republican and expert surveys commissioned by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. The survey involved 2000 young people aged 18 to 35 from various regions of the country. Data analysis was performed using quantitative methods, including descriptive statistics and inferential analysis.

The results show that a significant portion of the youth actively uses social media to obtain political information and participate in political discussions. However, alongside the opportunities that information technologies provide for participation in political life, there are certain risks, such as the spread of misinformation and manipulation of public opinion. Based on the results of the study, recommendations were made to develop educational programs on media literacy and create platforms for the active participation of youth in political processes. The study emphasizes the need for further analysis of the impact of social media on the political activity of youth and the development of measures to minimize political risks.

Keywords: Youth of Kazakhstan, Political Activity, Social Media, Information Technologies, Political Participation, Digital Communication, Public Opinion.

Введение

В эпоху глобализации и интенсивного развития информационных технологий, социальные медиа играют значительную роль в формировании политической среды и общественного мнения, особенно среди молодежи. Исследования, такие как работы Халим и др. [1], показывают, что политическая активность молодежи тесно связана с их участием в социальных сетях, что в свою очередь может влиять на политическую стабильность и развитие страны. В современном мире, где информационные технологии и социальные медиа играют всё более значимую роль в формировании общественного мнения, важно понимать, как эти инструменты влияют на политическое участие молодежи. Молодежь Казахстана, активно используя новые медиа-платформы, вступает в политический процесс, что несет как возможности, так и риски для стабильности и развития страны. В контексте Казахстана, где молодежь составляет значительную часть населения, понимание этой динамики приобретает особую актуальность.

Согласно данным Национального статистического бюро Казахстана, молодежь (люди в возрасте от 18 до 35 лет) составляет более 28% населения страны. Эта демографическая группа активно использует информационные технологии

и социальные сети, что делает ее значимым фактором в политических процессах. Политические риски, связанные с этой активностью, требуют детального анализа и понимания. Исследование направлено на анализ взаимосвязей между использованием информационных технологий, социальных медиа и политическими рисками среди молодежи Казахстана. Особое внимание уделено тому, как молодежь воспринимает и реагирует на политическую информацию, распространяемую через интернет-платформы, и как это влияет на их участие в политических процессах страны.

Цель данного исследования - исследовать влияние информационных технологий и социальных медиа на политическую активность молодежи в Казахстане. Мы стремимся определить, как вовлеченность в социальные медиа влияет на политические взгляды и поведение молодежи, что в конечном итоге может сказываться на общественной и политической стабильности страны.

Методология

Исследование основывается на данных социологического исследования «Молодежь Казахстана» [2], проведенного среди молодежи Казахстана в 2023 году. В опросе участвовали 2000 респондентов в возрасте от 18 до 35

лет со всех регионов Казахстана, что позволяет оценить представительность полученных результатов. Выборка была разнообразной и включала участников из всех городов, включая Астана, Алматы и Шымкент, а также из меньших населенных пунктов, чтобы обеспечить репрезентативность данных по всей стране. Опрос включал вопросы, касающиеся интереса к политике, источников информации, уровня доверия к различным медиа, а также участия в политической жизни и социальных акциях.

В данном исследовании были использованы количественные и качественные подходы для сбора и анализа данных. Основным методом сбора информации — массовый опрос, проводимый через личные интервью (face-to-face) с респондентами, использующий анкеты, а также проведение экспертных интервью.

На основе результатов массового опроса формируется прогноз массового поведения с определённой степенью точности. Главная цель массовых опросов заключается в сборе данных о мнениях, мотивах и оценках людей относительно социальных явлений, а также в исследовании феноменов и состояний коллективного и индивидуального сознания.

Данные анализировались с использованием количественных методов, включая дескриптивную статистику и инференциальный анализ. Для обработки и анализа данных применялись программное средство Excel. Особое внимание уделялось проверке гипотез о взаимосвязи использования социальных медиа и политической активности, а также оценке политических рисков.

Литературный обзор

Политическая активность молодежи через платформы социальных медиа привлекает внимание многих исследователей. Исследования, такие как работы Виссерс и др. [3], Эрл и др. [4] и Теохарис и Квинтелье [5] показывают, что социальные медиа предоставляют молодым людям новые возможности для участия в политических процессах, что может как усиливать, так и изменять традиционные формы политической

активности. Социальные медиа упрощают процессы мобилизации, участия в кампаниях и дискуссиях на актуальные темы, что особенно важно в контексте казахстанской молодежи, активно использующей интернет-платформы для общения и получения информации.

Исследование Азис и др. [6] подчеркивает, что молодежь часто воспринимает социальные медиа как инструмент для выражения собственного мнения и участия в обсуждении общественно важных вопросов. Также Фэрза и др. [7] обращают внимание на то, что политическое участие через социальные медиа может способствовать приобретению молодыми людьми навыков, необходимых для эффективного участия в демократических процессах.

В то же время, стоит учитывать и политические риски, связанные с активным использованием социальных сетей. Исследователи, такие как Боде и Далрымпле [8] и Валензуела и др. [9], указывают на потенциальные опасности манипуляции мнениями и распространения дезинформации через социальные медиа. Эти факторы могут влиять на политическую стабильность и общественное доверие, что особенно актуально для молодежи, которая может быть более восприимчива к информационным воздействиям.

Для Казахстана, где молодежь представляет значительную часть населения, понимание этих взаимосвязей имеет критическое значение для формирования эффективной молодежной политики и предотвращения политических рисков, связанных с информационными технологиями.

Результаты

Общий интерес к политике. Исследование показало, что 24.1% молодых людей в Казахстане интересуются политическими новостями почти каждый день. При этом 28.4% опрошенных отметили, что интересуются политикой время от времени, что указывает на переменчивый уровень вовлеченности молодежи в политическую жизнь страны. Эти данные свидетельствуют о значительном

потенциале для увеличения политической активности среди молодежи через информационные кампании и образовательные программы.

Интерес к политике среди молодежи Казахстана

Рисунок 1: Интерес к политике среди молодежи Казахстана

Использование социальных медиа

Опрос показал, что социальные сети являются вторым по популярности источником получения новостей среди молодежи (32.5%), уступая лишь традиционным средствам массовой информации, таким как телевидение и радио (37.1%). Это подчеркивает роль социальных медиа в распространении информации и формировании общественного мнения.

Предпочитаемые источники информации молодежью Казахстана

Сумма не равна 100%, т.к. респонденты могли выбрать несколько вариантов ответа

Рисунок 2: Предпочитаемые источники информации молодежью Казахстана

Политическая активность

Среди респондентов, 25.4% участвовали в молодежных организациях или проектах, что подтверждает активное участие молодежи в общественной жизни. Однако, только 20.9% молодых людей заявили о своем участии в деятельности политических партий, что может указывать на недостаточную интеграцию молодежи в традиционные политические структуры.

Участие молодежи Казахстана в различных организациях

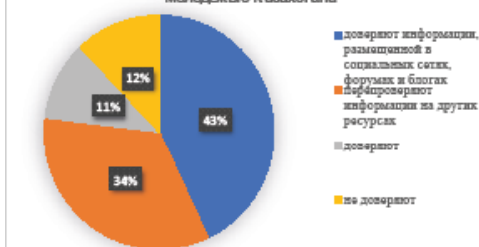
Сумма не равна 100%, т.к. респонденты могли выбрать несколько вариантов ответа

Рисунок 3: Участие молодежи Казахстана в различных организациях

Восприятие информации

Большинство молодых людей (42.6%) доверяют информации, размещенной в социальных сетях, но также активно используют другие источники для перепроверки фактов (33%). Это свидетельствует о критическом подходе молодежи к информации, что является положительным фактором в контексте борьбы с дезинформацией.

Восприятие информации в социальных сетях молодежью Казахстана

Рисунок 4: Восприятие информации в социальных сетях молодежью Казахстана

Гипотеза

Существует значительная положительная корреляция между интересом к политическим новостям и участием в молодежных организациях среди молодежи Казахстана.

Методология корреляционного анализа

Для анализа используются данные опроса, проведенного среди 2000 молодых людей в Казахстане, охватывающего интерес к политическим новостям и участие в молодежных организациях.

Переменные:

- Зависимая переменная: Участие в

молодежных организациях (бинарный признак: 1 — участвует, 0 — не участвует).

- Независимая переменная: Интерес к политическим новостям (бинарный признак: 1 — постоянный интерес, 0 — случайный или отсутствующий интерес).

Метод анализа

Для оценки корреляции между интересом к политическим новостям и участием в молодежных организациях используется коэффициент корреляции Пирсона. Данный метод подходит для измерения степени линейной зависимости между двумя непрерывными или двумя бинарными переменными.

Расчет t-значения

где:

- r — коэффициент корреляции Пирсона,

- n — размер выборки (2000 респондентов).

Этапы анализа

1. Предварительная обработка данных: Конвертация категориальных данных в числовые значения.

2. Расчет корреляции: Использование функции `corr()` для расчета коэффициента корреляции Пирсона между двумя переменными.

3. Интерпретация результата: Анализ значения коэффициента:

- $|r| = 0$ — Отсутствие корреляции.

- $0 < |r| < 0.3$ — Слабая корреляция.

- $0.3 \leq |r| < 0.7$ — Умеренная корреляция.

- $|r| \geq 0.7$ — Сильная корреляция.

Расчет t-значения $t = \frac{r \sqrt{n-2}}{\sqrt{1-r^2}}$ и $n = 2000$ в формулу и рассчитаем t-значение.

Сравнение полученное t-значение с критическим значением t-распределения при уровне значимости $\alpha = 0.05$ и $n - 2$ степенях свободы, чтобы узнать, следует ли отклонить нулевую гипотезу об отсутствии корреляции.

Результаты расчёта t-значения

Расчитанное t-значение: -0.9389

Критическое t-значение (для двустороннего теста при уровне значимости $\alpha = 0.05$ и 1998 степенях свободы): 1.9612

Статистическая значимость. Определение статистической значимости коэффициента корреляции с помощью t-теста Стьюдента. Уровень значимости установлен на $\alpha = 0.05$, при котором отклоняется нулевая гипотеза об отсутствии корреляции.

Результаты. Рассчитанное t-значение составило -0.9389, что меньше критического значения t-распределения (1.9612) для двустороннего теста при 1998 степенях свободы. Это указывает на то, что обнаруженная корреляция ($r = -0.021$) не является статистически значимой. Следовательно, мы не можем отклонить нулевую гипотезу о том, что нет значимой корреляции между интересом к политическим новостям и участием в молодежных организациях. То есть, на основе представленных данных мы не можем утверждать, что есть взаимосвязь между исследуемыми переменными в популяции.

Анализ результатов

Результаты исследования подчеркивают важность социальных медиа как платформы для политического взаимодействия и образования молодежи. В то же время, данные указывают на необходимость более активного вовлечения молодежи в политические процессы, не ограничиваясь только социальными сетями. Эффективное использование информационных технологий может способствовать повышению уровня информированности и активности молодежи, что в свою очередь может уменьшить политические риски, связанные с манипуляцией и дезинформацией.

Гипотеза была о существующей значительной положительной корреляции между интересом к политическим новостям и участием в молодежных организациях среди молодежи Казахстана. Хотя была предположена возможная связь между интересом молодежи к политическим новостям и их участием в молодежных организациях, статистический анализ не подтвердил эту гипотезу на выборке в 2000 респондентов. Это подчеркивает важность дальнейших исследований с использованием более широкой выборки или других методов сбора данных для глубокого анализа данного вопроса.

Обсуждение

Результаты исследования подтверждают значительное влияние информационных технологий и социальных медиа

на политическую активность молодежи Казахстана. Интерес к политике и активное участие в политической жизни, особенно через социальные медиа, отражают глобальные тенденции, описанные в исследованиях таких авторов, как Виссерс и Эрл и др. [3][4]. Эти исследования подчеркивают, что молодежь использует технологии не только для информирования, но и для активного участия в социальных и политических дискуссиях.

Социальные медиа служат важной платформой для политического самовыражения молодежи. Это подтверждается тем фактом, что значительная доля молодых людей использует эти платформы для получения новостей и участия в политических дискуссиях. По итогам исследования «Молодежь Казахстана» 2023 г., абсолютное большинство респондентов используют мессенджер WhatsApp – 98,2% и социальную сеть Instagram – 97,9%. Замыкает Топ-3 по популярности TikTok – 66,7%. В меньшей степени популярностью среди молодежи пользуется ВКонтакте – 46,9%. Подобные выводы соотносятся с результатами исследования Азис и др. [6], которые указывают на активное использование социальных медиа молодежью для участия в политических процессах.

Политические риски. Несмотря на положительные аспекты, существуют и риски, связанные с использованием социальных медиа, такие как распространение дезинформации и манипуляция общественным мнением. Эти опасения подтверждаются исследованиями Бодде и Далрымпле и Валензуела и др. [8][9], которые обсуждают потенциал социальных медиа к распространению недостоверной информации, что может влиять на политические предпочтения и поведение молодежи. В контексте Казахстана, это особенно актуально, учитывая высокий уровень политической мобилизации через интернет.

Заключение

Исследование подтвердило значительное влияние информационных технологий и социальных медиа на политическую активность молодежи Казах-

стана. Наблюдаемое участие молодежи в политической жизни через социальные сети отражает глобальные тенденции и указывает на изменения в традиционных подходах к политическому участию.

Однако несмотря на положительные аспекты усиления политической активности через информационные каналы, выявлены и значительные риски, такие как распространение дезинформации и манипуляция общественным мнением. Эти вызовы требуют разработки целенаправленных программ, направленных на повышение критического мышления и медиаграмотности среди молодежи.

Кроме того, результаты исследования подчеркивают необходимость более активной интеграции молодежи в процессы принятия решений на политическом уровне. Важно создавать условия, при которых молодые люди не только получают информацию, но и могут влиять на политическую повестку, участвовать в формировании политических программ и проектов, что способствует формированию ответственного гражданского общества.

В заключение, данное исследование является важным шагом к пониманию того, как информационные технологии влияют на современное политическое участие молодежи. Перед политическими деятелями, образовательными учреждениями и общественными организациями стоит задача использовать эти знания для создания более инклюзивной и динамичной политической среды в Казахстане.

Финансирование

Данная статья написана в рамках финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, грант BR21882302 «Казахстанский социум в условиях цифровой трансформации: перспективы и риски».

Список литературы

1 Halim H., Alodat A.M., Al-Qora'n L.F., Abu Hamoud M. Social Media Platforms and Political Participation: A Study of Jordanian Youth Engagement // *Social Sciences*. – 2023. – Vol. 12. – № 7.

2 Analiticheskij doklad po rezul'tatam sociologicheskogo issledovanija «Molodezh'

Kazakhstan» [Analytical report on the results of the sociological study «Youth of Kazakhstan»] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://eljastary.kz/upload/iblock/f70/ggw1849fh0fs4pa3dg9sp3u851ftwbzl.pdf> (data obrashhenija: 01.05.24) (in Russ)

3 Vissers S., Hooghe M., Stolle D., Mahéo V.A. Social Media and Political Participation: Are Facebook, Twitter and YouTube Democratizing Our Political Systems? // *Social Media and Democracy: Innovations in Participatory Politics*. – London, Routledge, 2012. – P. 157-174.

4 Earl J., Hurwitz H.M., Mejia Mesinas A., Tolan M., Arlotti A. The Use of Social Media in Social Movements: Opportunities, Planning, and Risk Taking // *Information, Communication & Society*. – 2017. – Vol. 20. – № 9. – P. 1407-1423.

5 Theocharis Y., Quintelier E. Stimulated by the Web: How Social Media Catalyzes Political Engagement and Participation // *Journal of*

Computer-Mediated Communication. – 2016. – Vol. 21, № 4. – P. 512-529.

6 Azis A., Efendi A., Gunawan T., Iskandar A., Zulkarnain. Youth and Social Media: Engagement and Political Participation // *Journal of Media Studies*. – 2020. – Vol. 35. – № 1. – P. 42-56.

7 Fjerza R., Spyridou L.P., Mitrakos T. Political Participation and Web 2.0 in Europe // *European Journal of Political Research*. – 2014. – Vol. 53. – № 3. – P. 500-519.

8 Bode L., Dalrymple K.E. Misperceptions, Misinformation, and the Logic of Identity-Protective Cognition // *Communication Research*. – 2016. – Vol. 43. – № 5. – P. 680-701.

9 Valenzuela S., Correa T., Gil de Zúñiga H. Social Media and Protest Participation: Examining the Role of Social Media in Individual Protest Behaviors // *Journal of Communication*. – 2019. – Vol. 69. – № 3. – P. 346-373.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Дина Кызырбекқызы Кызырбек

докторант, Казахский Национальный Университет ал-Фараби, Алматы, Казахстан, научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: dinakyzyrbek@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-8435-7789>

Нуркен Искакович Айтымбетов

ведущий научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: nurken.aitymbetov@gmail.com, ORCID ID 0000-0003-2095-375X

Дина Қызырбекқызы Қызырбек

докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: dinakyzyrbek@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-8435-7789>

Нуркен Искакович Айтымбетов

жетекші ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: aitymbetov_nurken.aitymbetov@gmail.com, ORCID ID 0000-0003-2095-375X

Dina Kyzyrbek

PhD Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: dinakyzyrbek@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-8435-7789>

Nurken Aitymbetov

Leading Researcher, PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: nurken.aitymbetov@gmail.com, ORCID ID 0000-0003-2095-375X

ТРАНСФОРМАЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНСТИТУТОВ ОБЩЕСТВА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Б.И. Карипбаев, А.Д. Макатова, Т.А. Резвущкина

АННОТАЦИЯ

Актуальность данного исследования состоит в том, что интенсивный процесс цифровизации, который активно реализуется во всех современных обществах, затронул все фундаментальные институты общества: политику, экономику, семью, образование, медицину и др., что вызывает вопросы о последствиях данного процесса. В статье рассматривается процесс цифровизации политических институтов, который затрагивает такие сферы как политическое участие граждан, платформы гражданских инициатив, социальные сети и их влияние на избирательный процесс и существующее цифровое неравенство. Влияние процесса цифровизации на политическую сферу представляет собой до сих пор слабо изученную область знания с неоднозначными результатами исследований.

Авторы считают, что активная цифровизация всех сфер жизни общества вызывает важные вопросы о последствиях этого процесса, включая его влияние на политические институты. Несмотря на неоднозначные результаты исследований, авторы выделяют два противоречивых аспекта цифровизации политики: возможность повышения прозрачности и участия граждан, а также угрозу манипуляций и формирования нового класса «цифровых бюрократов». В связи с этим, статья призывает к осмыслению текущих трендов и разработке своей стратегии цифровизации в политической сфере.

Цель и новизна данного исследования заключается в следующем: 1. С одной стороны, процесс цифровизации делает прозрачным государственные органы управления, демократизирует политическую дискуссию, открывает доступ к информации и создает условия для цифрового участия гражданского общества в политической деятельности. 2. С другой стороны, цифровизация создает условия для фабрикации данных, манипуляции мнением граждан и их политическими ценностями, установками и поведением, формирует новый класс «цифровых бюрократов». Такая ситуация требует осмысления трендов цифровизации в сфере политического и выработки собственной государственной стратегии цифровизации.

Ключевые слова: цифровизация, политические институты, политическое участие, цифровая бюрократия, государственные стратегии цифровизации, цифровые платформы, персонализация политики, цифровая мобилизация.

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганды, Казахстан

Автор-корреспондент:
Резвущкина Т.А.,
rezvushkina_t78@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Карипбаев Б.И.,
Макатова А.Д.,
Резвущкина Т.А.
Трансформация политических институтов общества в условиях цифровизации // Адам әлемі. – 2024. – №3(101). – С. 132-143.

Цифрандыру жағдайындағы қоғамның саяси институттарының трансформациялануы

Аңдатпа. Зерттеудің өзектілігі барлық заманауи қоғамдарда белсенді түрде жүзеге асырылатын цифрандырудың қарқынды процесі қоғамның барлық іргелі институттарына: саясатқа, экономикаға, отбасына, білімге, медицинаға және т.б. әсер етуімен осы процестің салдары жайлы сұрақтарды туғызады. Мақалада азаматтардың саяси қатысуы, Азаматтық бастамалар платформалары, әлеуметтік желілер және олардың сайлау процесі

мен қолданыстағы цифрлық теңсіздікке әсері сияқты салаларды қозғайтын саяси институттарды цифрландыру процесі қарастырылады. Цифрландыру процесінің саяси салаға әсері зерттеулердің аралас нәтижелері бар әлі де нашар зерттелген білім саласы болып табылады.

Авторлар қоғамның барлық салаларын белсенді цифрландырылуы осы процестің салдары, оның саяси институттарға әсері маңызды сұрақтар туғызады деп санайды. Зерттеулердің аралас нәтижелеріне қарамастан, авторлар саясатты цифрландырудың екі қарама-қайшы аспектісін анықтайды: азаматтардың ашықтығы мен қатысуын арттыру мүмкіндігі, сондай-ақ манипуляциялар мен «цифрлық бюрократтардың» жаңа тапты қалыптастыру қаупі. Осыған байланысты мақала ағымдағы трендтерді түсінуге және саяси салада өзінің цифрландыру стратегиясын әзірлеуге шақырады. Зерттеудің мақсаты мен жаңалығы: 1. Бір жағынан, цифрландыру процесі мемлекеттік басқару органдарын транспарентті етеді, саяси пікірталасты демократияландырады, ақпа-ратқа қол жеткізуге мүмкіндік береді және азаматтық қоғамның саяси қызметке цифрлық қатысуына жағдай жасайды.

Түйін сөздер: цифрландыру, саяси институттар, саяси қатысу, цифрлық бюрократия, цифрландырудың мемлекеттік стратегиялары, цифрлық платформалар, саясатты жекелеңдіру, цифрлық мобильділік.

Transformation of Political Institutions of the Society in the Context of Digitalization

Abstract. The relevance of this study lies in the fact that the intensive process of digitalization, which is actively being implemented in all modern societies, has affected all fundamental institutions of society: politics, economics, family, education, medicine, etc., which raises questions about the consequences of this process. The article examines the process of digitalization of political institutions, which affects such areas as the political participation of citizens, platforms of civil initiatives, social networks and their impact on the electoral process and the existing digital divide. The impact of the digitalization process on the political sphere is still a poorly studied area of knowledge with mixed research results.

The authors believe that the active digitalization of all spheres of society raises important questions about the consequences of this process, including its impact on political institutions. Despite the mixed results of research, the authors highlight two contradictory aspects of the digitalization of politics: the opportunity to increase transparency and citizen participation, as well as the threat of manipulation and the formation of a new class of "digital bureaucrats." In this regard, the article calls for understanding current trends and developing your own digitalization strategy in the political sphere. The purpose and novelty of this research is as follows: 1. On the one hand, the digitalization process makes government bodies transparent, democratizes political discussion, opens access to information and creates conditions for the digital participation of civil society in political activities. 2. On the other hand, digitalization creates conditions for the fabrication of data, manipulation of the opinions of citizens and their political values, attitudes and behavior, and creates a new class of "digital bureaucrats". This situation requires understanding digitalization trends in the political sphere and developing one's own state digitalization strategy.

Key words: Digitalization, Political Institutions, Political Participation, Digital Bureaucracy, Public Policy In Digitalization, Digital Platforms, Personalization of Politics, Digital Mobilization.

Введение

Влияние цифровизации на политические институты и политическое участие представляет собой до сих пор слабо изученную сферу с неоднозначными результатами исследований. С одной стороны, цифровизация способствует открытости информации и облегчает гражданам контроль над деятельностью государственных органов. С другой стороны, она же, возможно, дает возможность манипуляции мнением и позицией граждан по политическим вопросам. Информационные войны и кибервойны становятся реальной частью мировых конфликтов и противостояний [1]. Эти

процессы могут оказать огромное влияние на политические системы обществ.

Цифровизация и массовое распространение социальных сетей меняют роль института средств массовой информации в политической системе общества. СМИ теряют монополию на предоставление гражданам информации. Традиционно СМИ выполняли функцию контроля доступа граждан и объединений, организаций к публичной сфере. Теперь такой контроль доступа невозможен. Каждый имеет возможность стать участником или даже инициатором публичной дискуссии по тому или иному вопросу. Произошла демократизация политической дискуссии [2].

В то же время ряд исследователей выдвигает альтернативную точку зрения, предполагая, что цифровизация не изменила сущностного характера бюрократии и государственного аппарата, который продолжает соответствовать веберовской модели. Новые инструменты привели лишь к кристаллизации «цифровой бюрократии», которая все также ориентирована на эффективность и рациональность. Цифровизация позволила бюрократии в значительной степени расширить сферу своего контроля, что обусловлено всеобщей прозрачностью и наличием огромных объемов дополнительных данных [2].

Методология

При написании статьи были использованы такие методы как анализ и сравнение, что включает в себя изучение статистических данных, международных и национальных отчетов о развитии, научных статей и публикаций в сфере цифровизации, цифровых технологий, искусственного интеллекта.

Предмет данного исследования – влияние цифровизации на политические институты и политическое участие – является объектом междисциплинарного исследования, поскольку исследуемый процесс связан и с технологией, и с политическими процессами, и с поведением человека. Поэтому методология данного исследования включает как принципы и методы философской рефлексии, так и общенаучную методологию, методологию междисциплинарного уровня, а также методологию частных наук, что, в целом, соответствует современным тенденциям формирования интегральной методологии в науке.

В философскую методологию данного исследования входят, прежде всего, следующие базовые (универсальные) принципы и методы: единство истори-

ческого и логического, восхождение от абстрактного к конкретному, принципы развития, целостности и конкретности, системности, дополнительности, историзма, единичного и всеобщего, всеобщих связей и т.д. Что касается политической методологии данного исследования, то здесь основным методологическим подходом является системный подход к сфере политики американского социолога, создателя теории структурного функционализма Т. Парсонса, который рассматривал общество как сложную социальную систему, состоящую из подсистем – экономической, политической, духовной и интегративной. Системный подход является междисциплинарным философско-методологическим и научным направлением современных исследований, в основе которого лежит понимание и исследование объектов как системной целостности. Это ключевое методологическое положение (системная целостность объектов) является ключевым в контексте целей и задач данного исследования, поскольку модернизационные сверхзадачи, стоящие перед нашей страной, требуют, в первую очередь, консолидации усилий всех институтов общества и единства граждан республики. Именно поэтому системный подход, ориентированный на раскрытие целостности объекта, нацеленный на выявление его множественных и многообразных типов связей (как внутри, так и вне него), позволяет выстроить общее понимание и видение процесса.

Основная часть

Какие же стратегии могут применять государства в условиях растущей цифровизации? Американский политолог Фальк выделяет несколько основных стратегий, различая их по приоритетам [3, с.187-216]. Они представлены в таблице 1.

Таблица 1 - Стратегии государств в вопросах цифровизации

Основная цель	Примеры	Подход
Е-нация	Сингапур, Южная Корея	Интегрированный, под управлением специализированных государственных органов
Инклюзивность	Индия, Филиппины	Инклюзивный рост, развитие ИТ сектора
Конкурентность	Великобритания, Германия	Развитие конкуренции в секторе ИТ
Демократия	Австралия	Развитие демократии как основы экономического роста в будущем

Скорость и масштаб цифровизации, а также ее влияние на социальные институты, значительно увеличились в период пандемии COVID19, когда и гражданам, и бизнесу, и правительствам государств стала ясна неотложная необходимость перехода на новые технологии в образовании, экономике и в общественной жизни.

Ярким примером высокоскоростного внедрения цифровых технологий и услуг в период пандемии служит Турция. Если до пандемии количество услуг правительства, доступных гражданам посредством цифровых технологий, составляло 4260, то в мае 2020 года – уже 5058, а в 2022 году – 6664. Число пользователей цифровых государственных услуг при этом возросло до 60 миллионов человек. За два года пандемии Турция поднялась с 29-го места среди 34 государств до 16-го места среди 35 государств в оценке Европейской комиссии по уровню предоставления электронных услуг. Первые позиции в рейтинге занимают преимущественно страны с небольшим населением, поэтому продвижение в рейтинге такой густонаселенной страны, как Турция, особенно впечатляет. Такой результат достигнут благодаря работе по нескольким направлениям:

1. Цифровизация на уровне услуг центрального правительства осуществлялась под управлением Офиса цифровой трансформации. Офисом разработана Национальная стратегия искусственного интеллекта на 2021-2025 годы.

2. Цифровизация в сфере образования – цифровизация формального образования, создана платформа для дистанционного обучения. Удовлетворенность студентов дистанционным высшим образованием в Турции превышает средний международный уровень.

3. Цифровизация в сфере здравоохранения – создана цифровая платформа для отслеживания эпидемиологической статистики e-Pulse и мобильные приложения для информирования граждан о местах с повышенной вероятностью заражения. Стала активно развиваться телемедицина.

4. Цифровизация услуг местных органов власти – 47% местных органов власти увеличили число своих услуг, предоставляемых гражданам удаленно. Местные власти не только интегрировали в рамках цифровых платформ необходи-

мые гражданам услуги, но и предпринимали усилия по организации культурных и иных развлекательных мероприятий в цифровом формате [4, с.151-166].

Таким образом, каждое государство подходит к вопросу регулирования цифровизации в соответствии с собственной системой ценностей (например, по шкале государственное регулирование/свободная конкуренция), однако объединяет их внимание к вопросам цифровизации и понимание необходимости определения приоритетов и выработки стратегии действий в условиях растущей скорости и охвата цифровизации. Рассмотрим основные сферы цифровизации в политической сфере.

Трансформация политического участия

По мнению американского политолога Беннета, демократизация политического участия под влиянием цифровизации приводит к персонализации политики, которая характеризуется следующим:

1) этос толерантности и диверсификации взглядов;

2) рамки персонализированного действия снижают барьеры для идентификации;

Каналом участия становятся социальные сети, и каждый индивид может стать катализатором социального действия [5, с.157-161].

В то же время цифровизация в сфере публичного дискурса сопровождается двумя важными феноменами, которые непосредственно влияют на политическую систему:

1. Феномен «маленького мира» – человек замыкается в кластере своих друзей и единомышленников и доверяет только их мнению. Формируется обособленный «маленький мир», в котором любая информация, в том числе политическая, может приниматься за достоверную, если она соответствует общим представлениям членов данного сообщества.

2. Феномен «богатые становятся богаче» – человек, обладающий популярностью и известностью в социальных сетях, будет получать все больше и больше внимания (например, подписчиков), в то время как начинающий блогер не сможет привлечь внимание к своей по-

зиции [6, с.20-39].

Оба данных феномена затрудняют свободный обмен информацией и при неблагоприятном стечении обстоятельств могут привести к конфликтам, в том числе по политическим вопросам.

Дубов и соавторы предлагают комплексную оценку влияния цифровизации на политические институты и политическое участие. Они отмечают такие факторы, как:

Мобилизация. Цифровизация сделала возможной мобилизацию граждан для участия в обсуждении и принятии политических решений. Так, онлайн платформы для петиций, обращений и голосования предусматривают вовлечение сотен тысяч граждан в обсуждение того или иного общественно-политического вопроса. При этом необходимо гарантировать гражданам эффективность такого способа участия. Например, в Великобритании в 2010 году была создана онлайн платформа для сбора петиций. Если петиция набирает на данной платформе 10 тысяч подписей, правительство обязано отреагировать на содержание петиции. Если петиция набирает 100 тысяч и более подписей, поднятый в ней вопрос непосредственно рассматривается в парламенте.

Традиционные формы участия, такие как голосование, тоже могут задействовать цифровые технологии. Например, существует онлайн голосование на выборах. В то же время до сих пор не разработаны механизмы защиты такого участия от фальсификаций, поэтому многие страны, опробовав онлайн голосование, вернулись к традиционному голосованию (пример – Франция в 2017 году).

В то же время социальными сетями как каналом мобилизации пользуются и экстремистские группировки. Упомянутый выше феномен «маленького мира» может привести к росту радикальных настроений в той или иной социальной группе в отсутствие альтернативных мнений и суждений. К подобной же проблеме радикализации политических взглядов может привести ориентация индивидов на недостоверную информацию. В условиях обилия достоверной и недостоверной информации в Интернете никто не может гарантировать качество и надежность ее источников. Хотя неко-

торые попытки проверки информации предпринимаются социальными сетями, таким как Facebook, зачастую они вызывают еще более сильное недовольство и критику со стороны пользователей.

Микро-таргетирование. Диссеминация информации через социальные сети приводит к тому, что политическое сообщение более не должно транслироваться широкой публике – инновации в науке, о данных и цифровом маркетинге приводят к тому, что определенные группы населения таргетируются посредством создания сообщений специально для данных групп с учетом их особенностей и предпочтений.

Цифровое неравенство в сфере политического участия. Одним из негативных и потенциально проблемных следствий цифровизации является отражение цифрового неравенства на сфере политического. Возможности для цифрового политического участия ограничены у людей старшего возраста и членов социально уязвимых групп. По мере расширения использования цифрового участия в политике, это может привести к недостаточной репрезентации интересов данных групп в сфере политического [7, с.12].

Платформы для гражданских инициатив

Цифровизация создала беспрецедентные новые возможности для обмена информацией и дискуссии между политическими лидерами, движениями и организациями и непосредственно гражданами. Во многих странах создаются онлайн платформы для прямого выдвижения гражданами инициатив, которые они хотели бы видеть воплощенными в политических решениях, а также для обсуждения данных инициатив, составления и подписания петиций. Такие платформы представляют собой форумы для представления, анализа, визуализации информации, постановки социальных проблем и предложения решений по социальным и политическим вопросам.

Одним из примеров цифровых платформ, созданных с целью сбора и обсуждения гражданских инициатив, касающихся городского планирования, является textizen (textizen.com). В настоя-

щее время данную платформу используют такие американские города как Филадельфия и Бостон. Платформа позволяет гражданам и государственным служащим на местном уровне вести диалог в формате вопросов-ответов. Платформа позволяет создавать опросы и стимулирует граждан к использованию в своих вопросах кейсов – конкретных примеров по той или иной проблематике. Те же два города, Бостон и Филадельфия, используют и платформу NewUrbanMechanics, которая позволяет гражданам представлять свои идеи по совершенствованию городской среды и инфраструктуры непосредственно мэриям городов. Уже к 2014 году в двух городах мэрии реализовали более 30 проектов по совершенствованию образования, транспорта и коммунальных услуг на основе предложений, выдвинутых гражданами [8].

С одной стороны, такие новые возможности внушают оптимизм в отношении нового этапа развития демократии. После нескольких веков доминирования репрезентативной модели демократии с присущей ей проблемой принципа и агента (агент всегда обладает большим объемом информации, чем принципал, что позволяет агенту использовать данную информационную асимметрию в своих интересах, агентом в данном случае является профессиональный политический деятель, а принципалом – его избиратели), казалось бы, мы можем рассчитывать на возрождение прямой демократии в новой виртуальной среде. Преимуществом такой демократии может стать снижение информационной асимметрии между избирателями и профессиональными политиками, включая прямое и быстрое донесение до политической элиты потребностей и запросов избирателей.

Например, в вопросах городского планирования могут использоваться такие инструменты цифрового участия как PPGIS (public participation geo-spatial information systems, публичное участие в использовании гео-пространственных информационных систем), VGI (volunteered geographic information, добровольная географическая информация), коллаборационное картографирование и другие. PPGIS призваны обеспечить и максимально упростить участие маргинализирован-

ных групп в экологическом и городском планировании. Использование PPGIS направляется и координируется государственными органами, в то время как VGI зависят исключительно от инициативы граждан, так как именно граждане проявляют заинтересованность в добровольном предоставлении информации для городского планирования [9].

С другой стороны, как отмечают в своем анализе Сантини и Карвало, политическое участие посредством онлайн платформ остается затрудненным, зачастую является привилегией меньшинства, в то время как большинство остается молчаливым, и во многих случаях является «риторическим», то есть искусственно созданным для обеспечения видимости политической поддержки со стороны избирателей [10].

В Казахстане также постепенно развивается культура онлайн сообществ и онлайн дискуссий, на базе которой может сформироваться практика гражданской активности. По мнению Шкловски и Валтиссона, в Казахстане платформы для онлайн дискуссий не являются политическими (авторы использовали в качестве примера платформу ct.kz), тем не менее, на них формируются сообщества для обсуждения бытовых вопросов, которые могут создать в дальнейшем основу для политического участия и обсуждения вопросов государственной политики в той или иной сфере [11, с. 417-433].

Социальные сети и их политическое воздействие

Как отмечает американский политолог Брэдшоу, социальные сети в настоящее время имеют доминирующее влияние практически во всех аспектах человеческого взаимодействия, от межличностных отношений до глобальной экономики. Они оказывают значительное воздействие и на политические институты, отчасти замещая их. Социальные сети становятся источником новостей и информации для граждан по всему миру. В Казахстане ситуация соответствует мировым трендам, в особенности среди молодежи. Согласно исследованию «Молодежь Казахстана» за 2022 год, основными источниками информации о политической жизни для казах-

станской молодежи являются социальные сети, блоги, мессенджеры (60,3%). Большая часть молодежи при этом пользуется такими социальными сетями, как WhatsApp, Instagram, YouTube, TikTok. Менее половины опрошенных используют Telegram, ВКонтакте и Facebook [12].

Помимо распространения информации, социальные сети и платформы являются местом политической дискуссии, мобилизации политической активности. Политики полагаются на социальные сети для проведения кампаний, активизации поддержки и связи с избирателями.

Социальные медиа изменили способ распространения и потребления информации в современном обществе. Даже классические средства массовой информации вынуждены адаптироваться к «правилам игры» социальных платформ, к их алгоритмам. Традиционные СМИ создают контент, который будет пользоваться популярностью в социальных сетях и будет распространяться пользователями. В то же время обычные пользователи тоже могут стать источниками информации,

могут намеренно или ненамеренно создавать информационные поводы, события. При этом контент такой новости может не иметь информационной ценности, главное, чтобы он вызывал эмоции [13].

Распространение информации в социальных сетях имеет несколько ключевых последствий: 1) удешевление распространения информации; 2) увеличение скорости распространения информации; 3) адаптация акторов к изменившимся технологиям коммуникации; 4) социальные сети не только предоставляют информацию, но и формируют представление пользователей о происходящих событиях. Например, если речь идет о политическом конфликте, то социальные сети способны «сформировать конфликт» [14, с.1970-1991].

Социальные сети и платформы не являются нейтральными пространствами [15, с. 41-47]. Некоторые риски, связанные с распространением социальных сетей и их воздействием на политическое участие, схематично представлены на Рисунке 1.

Рисунок 1 - Риски, связанные с воздействием распространением социальных сетей

Ж. Приер рассматривает дезинформацию в социальных сетях как оружие для новой формы информационных войн. С его точки зрения, такое оружие является более персонализированным, прицельным, чем пропаганда, распространяемые с помощью традиционных средств массовой информации. Как отмечают Брэдшоу и Ховард, все больше правительств государств и негосударственных акторов вкладывают ресурсы в проведение дезинформационных компаний, создание «кибер войск» [16, с. 23-32].

Основной формой дезинформации в социальных сетях является тренд. Для создания тренда дезинформации необ-

ходимы четыре фактора: 1) сообщение, которое соответствует существующему, пусть даже и малоизвестному нарративу; 2) группа последователей, готовых поверить данному нарративу; 3) небольшая группа агентов или цифровых воинов; 4) сеть автоматизированных аккаунтов - «ботов» [17, с.50-85].

Важными факторами в анализе контента социальных сетей являются:

- ориентация на clickbait – ссылка на публикацию с заголовком, который провоцирует пользователей открыть публикацию, но не дает им достаточно информации о том, что они в ней увидят;
- вычислительная пропаганда – сово-

купность автоматизированных аккаунтов, микро-таргетирования через рекламные алгоритмы и иных инструментов, направленных на создание так называемого «информационного миража» (информации, которая кажется пользователю правдой, не требующей подтверждения). «Информационный мираж» редко и с трудом поддается опровержению, так как аудитория информационного миража не совпадает с аудиторией, которая

прислушивается в проверке фактов. Поэтому сообщение о проверке фактов и о том, что информационный мираж не соответствует действительности, не доходит до своих адресатов [18]. Между тем, уровень обеспокоенности реальной либо фальшивой информацией в Интернете, согласно имеющимся в литературе данным, значительно различается по странам [19, с. 30-36]. Данная ситуация показана на Рисунке 2.

Рисунок 2 - Обеспокоенность реальной и фальшивой информацией в Интернете
Цифровое неравенство

Цифровое неравенство является существенным препятствием к развитию экономики знаний. Под цифровым неравенством в литературе понимается неравенство в доступе к информации и возможностям ее использования [20]. Цифровизация и развитие Интернета предоставляют широчайшие возможности для работы и самореализации людей, но цифровое неравенство ограничивает их для значительной доли населения планеты. Основными факторами, формирующими цифровое неравенство, являются ограничения в образовании и доходе [21, с. 97-126]. Димаджио и соавторы добавляют к перечню факторов, формирующих цифровое неравенство, следующие:

1) регион и место жительства – люди, живущие в более экономически активных регионах (на примере США), чаще и с большим разнообразием используют Интернет;

2) статус занятости – чаще пользуются интернетом занятые, чем безработные и неработающие;

3) возраст – чаще используют Интернет молодые, чем пожилые и старые люди;

4) гендер – до 2001 года мужчины пользовались Интернетом чаще, чем женщины, затем пользование Интернетом мужчин и женщин сравнялось, позже женщины стали чаще пользоваться Интернетом (в зависимости от возрастной группы);

5) структура семьи – семьи с детьми чаще имеют стационарный компьютер [20].

Следует принимать во внимание, однако, что работа Димаджио и соавторов была проделана в 2004 году, и с тех пор ситуация по конкретным факторам использования Интернета значительно изменилась. Например, наличие детей и стационарного компьютера уже не является важнейшим фактором в пользовании Интернетом.

Постепенно изменился и фокус анализа цифрового неравенства, с акцента на доступе к Интернету он сместился к акценту на использовании Интернета. Проблема доступа к Интернету является проблемой технологической и должна решаться технологическими средствами. Эта проблема представляет собой первый уровень цифрового неравенства. Дихотомический анализ цифрового неравенства (наличие либо отсутствие доступа к Интернету) актуален

для ряда развивающихся стран, таких как Демократическая Республика Конго, Эритрея, Мадагаскар. Для развитых и приближающихся к ним уровню технологического развития стран необходим мультифакторный анализ цифрового неравенства, не ограниченный вопросами технологической доступности [3].

Современный анализ цифрового неравенства второго уровня должен фокусироваться на разнице в инструментальных и креативных навыках, коммуникативных способностях различных групп населения, а также на различиях в целях и способах использования цифровых технологий.

Некоторые исследователи говорят о третьем уровне цифрового неравенства. Помимо физического доступа к цифровой среде (первый уровень), наличия умений и навыков пользования (второй уровень), современному человеку для полноценной самореализации в цифровой среде необходимо уметь не только просматривать страницы в Интернете, но и обладать способностью находить и вычлнять действительно ценную информацию, управлять социальным и профессиональным контекстами онлайн, осознавать потенциальные возможности, предоставляемые информационно-коммуникационными технологиями, развивать себя и увеличивать социальный и культурный капитал. Таким образом, третий уровень цифрового неравенства связан со способностью трансформировать преимущества цифровой среды в социальные преимущества и повышение качества жизни индивида [22].

С. Жао и Д. Элеш предлагают альтернативную концептуализацию цифрового неравенства, выраженную в неравном доступе к социальному капиталу онлайн. Они считают, что индивиды ограничены в принадлежности к социальным сетям, которые обладают высоким уровнем социального капитала, и с развитием технологий это неравенство увеличивается, а не уменьшается. Например, отмечают они, онлайн боты, отвечающие на запросы клиентов на сайтах компаний, ограничивают доступ к «живым» сотрудникам корпораций. Человека в цифровой среде могут избегать, блокировать его запросы на установление контакта и так далее. Таким образом, члены социальных групп, которые изначально ограничены в соци-

альных контактах, остаются таковыми и онлайн, что создает ситуацию постоянного цифрового и социального неравенства. Авторы рекомендуют правительствам и разработчикам социальной политики работать над созданием социальных сетей и «входов» в цифровую социальную среду для уязвимых групп [23, с. 1-22].

Цифровое неравенство является социальной, а не технологической проблемой, и тесно связано с другими видами социального неравенства. Например, исследователи Гомес-Херрера и Кёцгеги рассматривают связь гендерного и цифрового неравенства в современной Европе. Они отмечают, что, хотя неравенство первого уровня (в доступе к Интернету) в зависимости от гендера скорее характерно для бедных развивающихся стран, в Центральной и Восточной Европе разница в доступе к Интернету между мужчинами и женщинами сохраняется на уровне примерно 3%. Более существенно, женщины недостаточно представлены в профессиях, занимающихся разработкой новых технологий. Только 34% выпускников по научно-технологическим специальностям и лишь 17% выпускников по специальностям ИКТ составляют женщины. По мнению авторов, такое неравенство приводит к закреплению гендерных различий в новых технологиях, таких как искусственный интеллект. Например, искусственный интеллект хуже распознает женские голоса, а также в анализе здоровья не учитывает особенности женского организма [24].

Глобальное исследование на базе статистики использования Facebook и Google мужчинами и женщинами, проведенное в 2020 году, указывает на наличие гендерного цифрового неравенства в различных регионах мира, в особенности в тропической Африке и в Южной Азии. Женщины меньше представлены на данных платформах, чем мужчины. При этом не представленность на платформах позитивно коррелирует с недостатком у пользователей таких базовых цифровых навыков как копирование и вставка текста, отправка имейла с вложенным файлом и других [25, с. 779–816].

Варшауер и соавторы рассматривают цифровое неравенство с фокусом на активности детей школьного возраста в интернете. Помимо технического до-

ступа к интернету, дети различаются по целям и направлениям использования Интернета. Большинство школьников, охваченных исследованием, являются потребителями цифрового контента, в то время как меньшинство приступает к производству контента в виде видео фильмов и роликов, креативного написания и критики текстов на тему популярной культуры (фанфикшн), создания субтитров к каким-либо произведениям (фансабтайтлинг), создания анимированных фильмов и так далее. Производство контента наделяет школьника навыками для творческой работы в цифровой среде в будущем. При этом авторам удалось выявить связь цифрового неравенства с традиционными социальными различиями, таким как гендер (например, мальчики чаще, чем девочки, общаются и играют в онлайн игры с незнакомцами) и социальным статусом семей (например, дети из состоятельных семей в два раза чаще играют в онлайн игры со множеством друзей, чем дети из семей с низким уровнем дохода) [26, с.179-225].

Исследователь Ма и соавторы также отмечают, что школьники 15 лет, являющиеся детьми высокообразованных родителей, чаще используют Интернет для самообразования, в то время как их ровесники из семей с низким уровнем образования родителей чаще выходят в Интернет для общения и игр. Это может быть связано и с более высоким уровнем дохода и инвестиций в технику (скорость интернета и так далее) в семьях с более высоким уровнем образования родителей. Анализ количественных данных, проведенный исследователями на базе данных исследования PISA ОЭСР, показывает, что высокий социально-экономический статус семьи школьника создает разницу в уровне цифровой грамотности, приблизительно эквивалентную двум годам обучения. Высокий национальный доход, инвестиции в среднее образование и научно-исследовательскую деятельность сокращают цифровое неравенство среди школьников [27, с. 133–166].

Заключение

Современные социальные науки продолжают разрабатывать понятийный аппарат, необходимый для анализа циф-

ровизации всех сфер жизни общества и цифровой трансформации социальных институтов. Некоторые из уже используемых концептов могут сыграть важную роль в дальнейшем анализе и подлежат обязательному использованию. Так, например, необходимо уделять значительное внимание концепции «цифрового гражданина», так как она описывает набор компетенций и качеств, необходимый для успешной деятельности индивида в цифровой среде. Подробное и ясное определение данного концепта дает пищу для подготовки рекомендаций, касающихся роли системы образования в воспитании и обучении молодых людей навыкам, необходимым «цифровому гражданину».

Не менее важными представляются концепции цифрового этикета, цифровой идентичности, цифрового следа, цифровой приватности, так как они описывают различные аспекты жизни индивида в новых социальных условиях.

Большой интерес вызывают процессы, происходящие в связи с цифровизацией в сфере образования и рынка труда. Опираясь на литературу, можно отметить, что мы наблюдаем коренную трансформацию данных сфер с пока неопределённым конечным результатом.

Влияние цифровизации на политические институты и политическое участие далеко не однозначно и нуждается в дальнейшем изучении. Практически каждый из трендов, отмечаемых исследователями, несет в себе как потенциально положительные, и так и негативные последствия. Примером может послужить мобилизация граждан к политическому участию посредством онлайн-инструментов. С одной стороны, этот тренд помогает актуализировать социальные интересы и облегчает политическую презентацию. С другой стороны, он также может облегчить мобилизацию сторонников радикальных течений и групп.

Манипулирование информацией в социальных сетях развивается и распространяется по мере роста популярности социальных платформ в качестве основного источника информации. Данные процессы неизбежны и нуждаются в дальнейшем изучении. В этих условиях необходимо обратить внимание на тренды и особенности потребления информации в казахстанском обществе, тем более

что имеющиеся данные уже демонстрируют доминирующую роль социальных сетей и платформ как источника информации для казахстанской молодежи.

В перспективе необходимо выработать рекомендации и методики развития цифровой грамотности, в особенности для молодежной аудитории. Развитие цифровой грамотности является единственным механизмом борьбы с дезинформацией, распространяемой посредством социальных медиа в сети Интернет.

Некоторые последствия цифровизации до сих пор недостаточно ясны. Например, глубина и серьезность цифрового неравенства и то, насколько цифровое неравенство будет ограничивать возможности политической репрезентации интересов таких групп, как, например, пожилые люди, бедные, люди с невысоким уровнем образования. Данные вопросы нуждаются в дальнейшем исследовании с учетом специфики конкретных стран, в том числе Казахстана. Цифровое неравенство представляет собой социальную, а не только технологическую проблему, которая не может быть решена исключительно посредством развития технологий и совершенствования доступности и скорости подключения к сети Интернет. Цифровое неравенство второго и третьего уровней связано с наличием у индивида навыков и мотивации к использованию цифровых технологий в целях создания продукта, повышения своего и общего культурного капитала. К сожалению, цифровое неравенство тесно связано с другими видами социального неравенства, такими как уровень дохода и гендер. В дальнейших исследованиях необходимо сосредоточиться на анализе различных факторов и проявлений цифрового неравенства, разработке рекомендаций по наиболее эффективному снижению неравенства с учетом особенностей казахстанского общества.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках научного фундаментального исследования BR21882302 «Казахстанский социум в условиях цифровой трансформации: перспективы и риски».

Список литературы

1 Kneuer M., Milner H. Political Science and Digitalization – Global Perspectives. – Verlag

Barbara Budrich, 2019.

2 Enjolras B., Steen-Johnsen K. The Digital Transformation of the Political Public Sphere: a Sociological Perspective // Institutional Change in the Public Sphere: Views on the Nordic Model. – De Gruyter. – 2017.

3 Muellerleile C., Robertson S. L. Digital Weberianism: Bureaucracy, Information, and the Techno-rationality of Neoliberal Capitalism // *Indiana Journal of Global Legal Studies*. – 2018. – №1(25). – Pp. 187-216.

4 Babaoğlu C. Digitalization of Governments during the Pandemic // *Insight Turkey*. – 2022. – №3(24). – Pp. 151-166.

5 Falk S. The Rise of the Digital Citizen // *Zeitschrift für Politikberatung (ZPB) // Policy Advice and Political Consulting*. – 2011. – № 4(4). – Pp. 157-161.

6 Bennett W. L. The Personalization of Politics: Political Identity, Social Media and Changing Patterns of Participation // *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – 2012, 644, Communication, Consumers, and Citizens: Revisiting the Politics of Consumption. – Pp. 20-39.

7 Dubow T., Devaux A., Manville C. Civic Engagement: How Can Digital Technology Encourage Greater Engagement in Civil Society? – RAND Corporation, 2017. – 12 p.

8 Souza K. C., Bhagwatwar A. Technology-Enabled Participatory Platforms for Civic Engagement: The Case of U.S. Cities // *Journal of Urban Technology*. – 2014. – №21(4). DOI:10.1080/10630732.2014.954898.

9 Falco E., Kleinhans R. Digital Participatory Platforms for Co-Production in Urban Development: A Systematic Review // *International Journal of E-Planning Research*. – 2018. – №7(3). – Pp. 1-27.

10 Santini R.-M., Carvalho H. The rise of participatory despotism: a systematic review of online platforms for political engagement // *Journal of Information Communication and Ethics in Society*. – 2019.

11 Shklovski I., Valtysson B. Secretly Political: Civic Engagement in Online Publics in Kazakhstan // *Journal of Broadcasting & Electronic Media*. – 2012. – №56(3). – Pp. 417-433.

12 Nacional'nyj doklad «Molodezh' Kazakhstana – 2022» [National report «Youth of Kazakhstan - 2022»]. – Astana, 2022. – 384 s. (in Russ)

13 Roesse V. You won't believe how co-dependent they are. From Media Hype to Twitter Storm. – Amsterdam University Press, 2018.

14 Zeitzoff T. How Social Media Is Changing Conflict // *The Journal of Conflict Resolution*. – 2017. – №9 (61). – Pp. 1970-1991.

15 Bradshaw S. Influence Operations and Disinformation on Social Media // *Modern Conflict and Artificial Intelligence*. – 2020. – Pp. 41-47.

16 Bradshaw S., Howard P. N. The global organization of social media disinformation

campaigns // *Journal of International Affairs*. – 71 (1.5). – Pp. 23-32.

17 Prier J. Commanding the Trend: Social Media as Information Warfare // *Strategic Studies Quarterly*. – 2017. – №4 (11). – Pp. 50-85.

18 Rogers R., Niederer S. The politics of social media manipulation. – Amsterdam University Press. – 2020.

19 Ralston S., Kliestik T., Rowland Z., Vrbka J. Are pervasive systems of fake news provision sowing confusion? The role of digital media platforms in the production and consumption of factually dubious content // *Geopolitics, History, And International Relations*. – 2018. – № 2(10). – Pp. 30-36.

20 DiMaggio P., Hargittai E., Celeste C., Shafer S. From Unequal Access to Differentiated Use: A Literature Review and Agenda for Research on Digital Inequality // *Social Inequality*. – Russell Sage Foundation. – 2004.

21 Hsieh J. J., Rai A., Keil M. Understanding Digital Inequality: Comparing Continued Use Behavioral Models of the Socio-Economically Advantaged and Disadvantaged // *MIS (Management Information Systems Research Center, University of Minnesota) Quarterly*. – 2008. – №1(32). – Pp. 97-126.

22 Ragnedda M. Conceptualising the digital

divide // Mapping Digital Divide in Africa: A Mediated Analysis. – Amsterdam University Press. – 2019.

23 Zhao S., Elesh D. The second digital divide: unequal access to social capital in the online world // *International Review of Modern Sociology*. – №1/2(44), – 2018. – Pp. 1-22.

24 Gomez-Herrera E., Köszegi, S. T. A gender perspective on artificial intelligence and jobs: The vicious cycle of digital inequality. – *Bruegel Working Paper*. – №15. – 2022.

25 Kashyap R., Fatehka M., Tamime R. A., Weber I. Monitoring global digital gender inequality using the online populations of Facebook and Google // *Demographic Research*. – 2020. – №43. – Pp. 779-816.

26 Warschauer M., Matuchniak T., Pinkard N., Gadsden V. New technology and digital worlds: Analyzing evidence of equity in access, use, and outcomes // *Review of research in education*. – 2010. – №34(1). – Pp. 179-225.

27 Ma J. K.-H., Vachon T. E., Cheng S. National Income, Political Freedom, and Investments in R&D and Education: A Comparative Analysis of the Second Digital Divide Among 15-Year-Old Students // *Social Indicators Research*. – 2019. – №144(1). – Pp. 133-166.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Байжол Искакович Карипбаев

профессор, доктор философских наук, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, email: karipbaev@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-3787-1307

Анара Даулетовна Макатова

ассистент профессора, PhD, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, email: makatova_anara@buketov.edu.kz, ORCID ID: 0009-0001-7692-1119

Татьяна Александровна Резвущкина

старший преподаватель, магистр социологии, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, email: rezvushkina_t78@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-2504-0602

Байжол Искакович Карипбаев

профессор, философия ғылымдарының докторы, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан, email: karipbaev@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-3787-1307

Анара Даулетовна Макатова

доцент, PhD, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан, email: makatova_anara@buketov.edu.kz, ORCID ID: 0009-0001-7692-1119

Татьяна Александровна Резвущкина

аға оқытушы, әлеуметтану магистрі, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан, email: rezvushkina_t78@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002+2504-0602

Baizhol Karipbaev

Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, email: karipbaev@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-3787-1307

Anara Makatova

Assistant Professor, PhD, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, email: makatova_anara@buketov.edu.kz, ORCID ID: 0009-0001-7692-1119

Tatyana Rezvushkina

Senior Lecturer, Master of Sociology, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, email: rezvushkina_t78@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-2504-0602

ИСЛАМ ШАРИФАТЫНДАҒЫ «ӘҺЛИЯ» ҰҒЫМЫ

А.А. Бектуғанов, Р.С. Мухитдинов

АҢДАТПА

Бұл мақалада ислам шариғатындағы «әһлия» ұғымы зерттеліп, оның мағынасы мен түрлері, сондай-ақ тұлғаны әрекетке қабілетсіз немесе қабілеті шектеулі деп тану талаптары қарастырылады. Ислам шариғатындағы құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігі жеке тұлғаның заңдық маңызы бар әрекеттерді жасауға, жауапкершілік көтеруге және құқықтық қатынастарға қатысуға қабілеттілігін білдіреді. Ислам шариғаты бұл мәселеге адамның өз міндеттерін түсініп, әрекет ету қабілетін ескере отырып қарайды. Талдау ақыл, психика, жас сияқты әртүрлі сипаттамаларды қарастыруды, сондай-ақ құқық қабілеттілігіне әсер ететін уақытша факторларды зерттеуді қамтиды. Ақыл-есі кем немесе жоқ адамдардың, тәмиз (естияр) жастағы (7 жас) балалардың қабілеті анықталады. Адамның әрекетке қабілетсіздігі немесе әрекетке қабілеттілігінің шектеулі туралы шешімді сот немесе адам тұлғаның қабілетіне қарай қабылдауы мүмкін. Шектеулер адамның еркінен тыс кездейсоқ жағдайларға байланысты немесе адамның өз еркімен туындауы мүмкін. Құқық қабілеттілігі адамның туған кезде, ал әрекет қабілеттілігі саналық немесе жыныстық жетілу кезінде пайда болуы адамның құқықтары мен міндеттерінің уақыт өте өзгеретінін көрсетеді. Фиқһ ғалымдары адамның дүниеге келгеннен бастап өлімге дейінгі жағдайын реттейтін ережелерді белгілеп, бұл мәселенің ислам шариғатындағы маңыздылығын көрсетеді. Мақала авторлары адамның қабілетіне психикалық және физикалық күй әсер ететін көзқарасты ұстанады, бұл өзгерістер оның өмірінің әр кезеңінде байқалады. Құқық пен әрекет қабілеттіліктің бірден пайда болмай, бірте-бірте арта түсуі адамның ақыл-ойы мен жай-күйін ғана емес, оның жасын, ақыл-парасатын, адамдық сипатын да ескеру қажеттігін көрсететіні атап өтіледі.

Түйін сөздер: ислам, шариғат, құқық, әһлия, әрекет қабілеттілігі, қабілетсіздік.

Нұр-Мұбарак Египет Ислам Мәдениеті Университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Бектуғанов А.А.,
endernumber10@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Мақаланың сілтемесі:
Бектуғанов А.А.,
Мухитдинов Р.С. Ислам шариғатындағы «әһлия» ұғымы. – Адам әлемі. – 2024. – № 3 (101). – 144-197.

Понятие «ахлия» в исламском шариате

Аннотация. В представленной статье рассматривается понятие «ахлия» в контексте исламского шариата, выясняя её значения и виды, а также устанавливая требования к признанию человека недееспособным или ограниченно дееспособным. В исламской правовой системе, правоспособность и дееспособность означают способность индивида совершать юридически значимые действия, нести ответственность и участвовать в правовых отношениях. Исламский шариат подходит к этому вопросу, учитывая способности человека понимать свои обязанности и выполнять их. Анализ включает в себя рассмотрение различных характеристик, таких как интеллект, психика, возраст, а также изучение временных факторов, влияющих на дееспособность. Определяется способность умственно отсталых, умалишенных лиц или детей в рассудительном возрасте тамйиз (7 лет). Решение о статусе недееспособности или ограниченной дееспособности человека может быть принято судом или осуществлено человеком, основываясь на его способностях. Ограничения могут возникнуть из-за случайных обстоятельств, не зависящих от воли человека или же быть приобретенными.

Факт, что правоспособность приходит к человеку при рождении, а дееспособность наступает в момент интеллектуальной или половой зрелости, свидетельствует о том, что права и обязанности человека изменяются со временем. Ученые юриспруденции устанавливают правила, регулирующие условия жизни человека с момента рождения до смерти, демонстрируя важность этого вопроса в исламском шариате. Авторы статьи придерживаются точку зрения, согласно которой на способность человека влияют как психическое, так и физическое состояние, эти изменения наблюдаются на каждом этапе его жизни. Отмечается, что факт того, что права и дееспособность появляются не сразу, а постепенно увеличиваются, указывает на необходимость учитывать не только интеллект и состояние человека, но и его возраст, ум и человеческий характер.

Ключевые слова: Ислам, шариат, право, ахлия, дееспособность, недееспособность.

The Concept of “Ahliya” in Islamic Sharia

Abstract. This article examines the concept of “ahliya” in the context of Islamic Sharia, clarifying its meanings and types, as well as establishing requirements for recognizing a person as incompetent or partially capable. In the Islamic legal system, right capacity and deed capacity mean the ability of an individual to perform legally significant actions, bear responsibility and participate in legal relations. Islamic Shariah approaches this issue by taking into account a person’s ability to understand and fulfill his duties. The analysis includes consideration of various characteristics, such as intelligence, psyche, age, as well as the study of temporary factors affecting deed capacity. The ability of mentally retarded, insane persons or children of reasonable age tamiiz (7 years) is determined. A decision regarding a person’s incapacity or limited capacity status may be made by a court or made by the person based on their abilities. Restrictions may arise due to random circumstances beyond the control of a person, or they may be acquired by the person himself. The fact that right capacity comes to a person at birth, and deed capacity comes at the time of intellectual maturity or puberty, indicates that the rights and responsibilities of a person change over time. Scholars of jurisprudence establish rules governing the human condition from birth to death, demonstrating the importance of this issue in Islamic Sharia. The authors of the article adhere to the point of view according to which a person’s ability is influenced by both mental and physical state, these changes are observed at every stage of his life. It is noted that the fact that rights and deed capacity do not appear immediately, but gradually increase, indicates the need to take into account not only the intellect and condition of a person, but also his age, intelligence and human character.

Key words: Islam, Shariah, Law, Ahliya, Deed Capacity, Incapacity.

Кіріспе

Ислам дінінде адамның дін және қоғам алдында белгілі бір жауапкершіліктері және осы жауапкершіліктерінің шарғи не заңды салдары да бар. Діни түсінікте адамға белгілі бір жауапкершілікті арту үшін ол адамның бойында табылуы тиіс нақты сипаттар не шарттар бар. Осы сипаттар мен шарттарға қарай ол адам діни не заңды жауапкершілік арқалауға жарамды не қабілеті болады. Осы жарамдылық не қабілет «әһлия» деп аталады.

Қазіргі қоғамда адамның қабілеттілігі оның негізгі құқықтары мен жауапкершіліктеріне әсер ететін маңызды аспектіге айналууда. Сондықтан құқықтық жүйелердегі, әсіресе ислам діни аясында қабілет мәселесі терең талдау мен түсінуді қажет етеді. Тақырыптың өзектілігі адамды оның түсіну мен атқару алу қабілетіне қарай дұрыс тану. Себебі

қабілетіне қарай мәртебесін дұрыс анықтау қоғамдағы әділеттілік пен этиканы қамтамасыз етеді, қабілетіне байланысты оған құқықтар мен міндеттер артылады, егер қабілетсіз немесе қабілеті шектеулі болған жағдайда жасаған күнә қылмыстарына мүлктік жауапкершілік артылады. Сондықтан тұлғаны қабілетті деп қате пікірмен оған жаза беру және қабілетсіз немесе қабілеті шектеулі адамды дұрыс танымау адамның адамдық сипатына қайшы келеді.

Зерттеудің мақсаты – ислам шариғаты (құқық жүйесі) тұрғысынан тұлға қабілеттілігі мәселесін зерттеу.

Зерттеудің міндеттері – исламдағы әһлия (қабілет, жарамдылық) ұғымына анықтама беру, қабілеттің түрлерін, әрекет және құқық қабілетін шектейтін және жоқ деп танудағы критерияларды анықтау.

Әртүрлі құқықтық жүйелерде қабілет мәселесі ауқымды зерттеулер-

ге мол болғанына қарамастан, ислам құқығында зерттеулер жеткіліксіз. Мысалы, Акурпикова Гүлзат жазған «Ислам дініндегі жауапкершілікке қабілетті тұлға» мақаласында [1] ислам шарифаты тұрғысынан қабілет ұғымы, оның түрлері қысқаша айтылып өткен. «Ислам құқығына кіріспе» кітабының авторы Түсіпхан Имамәди әһлия (қабілет) теориясына түсіндірме беріп, оның түрлерін, адамның әһлия тұрғысынан сатыларың, оған жақсы мысалдар және әһлияны шектейтін (қабілетсіздік) себептерді жазған [2, 163-175 бб.].

Әдіснама

Бұл зерттеу келесі әдістер мен әдіснамалық көзқарастарды пайдаланады:

Заңдарды талдау: Бұл әдіс арқылы исламдық діни мәтіндерге егжей-тегжейлі шолу жүргізіледі.

Терминдерді анықтау: Құқықтық жүйедегі қолданылған терминдерді анықтауға мүмкіндік береді. Исламдағы «әһлия», «зиммә» сияқты терминдерге интерпретация беру үшін қолданылады.

Транслитерация беру: Зерттеуде арабша сөздердің транслитерациясы немесе қазақша аудармасы беріліп, жақшаның ішінде арабша тіліндегі түснұсқасы жазылады.

Сыни талдау және синтез: тақырып бойынша әртүрлі көзқарастарды, ұстанымдарды және ғылыми еңбектерді сыни тұрғыдан қарастыру әдісі. Ол ақпаратты сыни тұрғыдан бағалау және мәселе бойынша өз ұстанымыңызды қалыптастыру үшін әртүрлі көздерді талдауды қамтиды.

Бұл әдістер мен тәсілдер құқық және әрекетке қабілеттілік мәселесін ислам фиқһы контекстінде терең және жан-жақты түсінуді қамтамасыз ете отырып, тақырыптың мазмұнын ашуға және қойылған міндеттерге жетуге көмектеседі.

Әһлия (қабілет, жарамдылық) түсінігі

Ислам басқа жаратылыстардан ерекшеленетін белгілердің жиынтығымен, нақтырақ айтқанда ақыл, ерік, жауапкершілікпен сипатталатын құқық

субъектісі саналатын адам рөліне ерекше мән береді. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексінде адам сөзі жеке тұлға ұғымымен беріліп, ҚР-ның азаматтары, басқа мемлекеттердің азаматтары, сондай-ақ азаматтығы жоқ адамдарды қамтиды [3, 12-бап.]. Тұлғаның ерік-жігері мен жауапкершілігі бар екенін Әхзәб сүресінің 72 аятында «Расында, біз аманатты (яғни өз еркімен Аллаға лайықты құл болу сынды үлкен жауапкершілікті) жеті қат көкке, жерге және тауларға (мойындарыңа алыңдар деп) ұсындық. Алайда олар оны мойындарына алудан қашты, оның ауыр жауапкершілігінен қорықты. Сөйтіп, оны адам баласы өз мойнына алды» [4, 427 б.] адамның өз ықтиярымен аманатты көтеруі дәлел бола алады. Исра сүресінің 70 аятында «Біз, расында да, адам баласын ардақты қылып, көптеген нығметке бөледік: оларға құрлықта да, теңізде де мініс көліктер нәсіп еттік. Таза әрі жағымды азықтарды ризық етіп бердік. Сондай-ақ оларды жаратқандарымыздың көбінен әлдеқайда үстем қылдық» [4, 289 б.]. Ғалымдардың кейбірі адамның үстемдігі сөйлеу және ажырату қабілеттілігі деп білсе, кейбірі ақыл деп түсінеді [5, 126 б.]. Адам екі құқықтық құрылымның басты және маңызды субъектісі болуы және оның қоғамдағы рөлі әрбір тұлғаның міндеттері мен құқықтарың анықтау қажеттілігін туғызады.

Шарифат адамға оның физикалық және ақыл-ой мүмкіндіктерінен тыс міндеттер мен міндеттемелер жүктемейді. Бұл қағидаға Құран Кәрімнің: «Алла ешбір жанға Өзі берген мүмкіндіктен артық жүк артпайды» [4, 559 б.] деген аяты дәлел бола алады. Ислам фиқһында шарифат нормаларын орындауға міндеттелген адам (мукәлләф) – әл-мәһкум фәләйһ (المحكوم عليه) деп аталады [6, 158 б.]. Абдулуаһһаб Халләф «Илм әл-усул әл-фиқһ» атты кітабында «Адамды мукәлләф деп тану үшін бірінші, ол өз міндеттерін түсінуі, оның дәлелдерін зерделей алуы шарт. Жарлықты өз бетінше немесе біреудің көмегімен түсінуге қабілеттің болуы ақылды талап етеді. Түсіну, зерделеу ақылдың қызметі және ол арқылы ниеттер амалдарға айналады. Бірақ ақыл жасырын, сезу мүшелерімен бар-жоғын

айқындау мүмкін емес болғандықтан, адам қабілеттілігін айқын дәлелге, ақылдың болуына нұсқайтын балиғат жасына жеткеніне сүйеніп анықталады. Балиғат жасына жеткен тұлғада бала кезінде ақыл кемістігі байқалмаса мукәлләф болып саналады. Екінші, қойылатын шарт тұлғаның міндеттелген іске қабілеттілігі, жарамдылығы (әһлия *الأهلية*) болуы» деп мукәлләфті анықтауда екі шарт қояды [7, 126-127 бб.]. Әһлия (қабілет) ұғымын лексикалық және терминдік мағынасы тұрғысынан қарастырсақ, «әһлия» сөзі әһл (*أهل*) түбірінен шығады және лайық, сәйкес деген мағынаны білдірсе, адамның бір іске әһлиясы бар деген ол іске жарамдылығы, құзыреттілігі бар деген мағынада [8, 31-32 бб.]. Әһл сөзі Фәтх сүресінде «Негізінде, олар бұған (өзгелерге қарағанда) әбден лайық еді» [4, 514 б.] деп қолданылады. Фахруддин әр-Рази «Расында, біз аманатты (яғни, өз еркімен Аллаға лайықты құл болу сынды үлкен жауапкершілікті) жеті қат көкке, жерге және тауларға (мойындарыңа алыңдар деп) ұсындық» [4, 427 б.] аятындағы «аманат» сөзін қабілет, яғни «тұлғаның заңды құқықтар тұрғысынан міндеттер мен тыйымдар көтеруге жарамдылығы» деп түсіндіреді [9, 235-236 бб.]. Уаһба әз-Зухайли [6, 163 б.], Алауддин әл-Бухари 335 [10] б.], әл-Мулә Али әл-Қари әл-Һарауилар да [11, 441 б.] бұл анықтамамен келіседі. Әһлияның *фиқһ* терминологиясында «тұлғаның заңды құқықтар тұрғысынан міндеттер мен тыйымдар көтеруге жарамдылығы» [10, 335 б.] деген анықтамадан басқа, Мустафа әз-Зарқа: «әһлия – адам бойындағы (шариғатпен белгіленген) оны шариғат міндеттемелеріне лайықты субъект ететін қасиет» деп анықтама берген [12, 783 б.]. «Әл-Мәдхал әл-фиқһи әл-ғам» кітабында бұл анықтаманы келесідей түсіндіреді: «Бұл жердегі қасиет немесе сипат – өзгермелі хәл деген мағынаны береді. Себебі тұлға барлық құқық пен міндеттерге бірден ие болмайды. Адам қабілетінің бірте-бірте жоғарылауының әсерінен оған алдымен құқықтар, кейін міндеттер, сайып келгенде, ол өзі ықыласпен қабылдаған және қабылдауға міндеттенген міндеттемелері толықтай оның жауапкершілігіне өтеді. Адам

бойындағы бұл сипатты шариғат (міндеттеу мен тыйым салуға құдыретті) белгілейді» [12, 783-784 бб.]. Бұдан түсінетініміз адамда ақылдың болуы немесе оның жоқ екеніне белгілер көрінбесе, балиғат жасына жетуі және қабілетінің болуы оны міндет арқалауға жарамды тұлға етеді. Сол үшін балиғатқа жетпеген бала (*الصبي*), ақылынан адасқан адам (*المجنون*) мукәлләф деп есептелмейді. Сондай-ақ ұйқытап жатқан (*النائم*), бейқам (*الغافل*) және мас (*السکران*) болған адам да, бұл күйлерде ақылдан уақытша айырылу себебінен мукәлләф ретінде саналмайды. Адамға барлық міндеттер туа салып жүктелуі мүмкін болмағандықтан, оның шариғат қағидаларына сәйкес физикалық және психикалық жағдайы ескеріледі. Адамның ақыл-ойы мен қабілетінің дамуы бірте-бірте міндеттерінің артуына және сол міндеттерді шариғат тұрғысынан есептелетін күйде орындауға мүмкіндік туғызады.

Әһлия (қабілет) түрлері

Ислам құқығында әһлияны екіге бөліп қарастырады: әһлия әл-ужуб (құқық қабілеттілігі) және әһлия әл-әдә` (әрекет қабілеттілігі) [12, 784 б.]. Құқық қабілеттілігі – адамның құқыққа ие болып, міндет атқаруға қауқарлығы [13, 79 б.]. «Ислам құқығына кіріспе» кітабында «кісінің ақы иесі немесе борышкер бола білуге, құқықтарды пайдалануға өкілетті болуы» деген анықтама береді [2, 163 б.]. Құқыққа қабілеттілік эмбрион сәтінен басталып қайтыс болғанға дейін адамның әрбір өмір сатыларында жалғасады және барлық адамға бірдей болып табылады [6, 163 б.]. Бірақ әһлия әл-ужуб кемел немесе нақыс болуы мүмкін [14, 26 б.]. Егер оған құқықтар бекітіліп, бірақ міндеттері жоқ болса нақыс құқық қабілеттілігі деп аталады [15, 493 б.]. Мысалы, эмбрионның анасының құрсағында минас және өсиетке, уақф (қор) мүлкіне құқығының болуы, бірақ оған ешқандай міндеттер тағайындалмауы [13, 80 б.]. Заңнамада туылмаған азаматтарға белгілі бір құқықтар берілген (болжамды) жағдайлар қарастырылған. Мысалы, тірі кезінде құрсақ көтерген және мұра қалдырушы қайтыс болғаннан кейін туған

бала заң бойынша мұрагер деп танылады және мұрадағы өз үлесіне құқығы бар. Сонымен бірге құқық қабілеттілік тіпті туылғанға дейін, яғни құқық субъектісі пайда болғанға дейін басталады деп айтуға болмайды. Құқық субъектісі болмаса, құқық қабілеттілігі болмайды [16, 29 б.]. Эмбрионның әһлиясының нақыс болу себебі екі жақты қаралуында, бір жағынан анасының бір бөлігі болған себепті оған ешқандай зиммә (құқық пен міндет) қарастырылмайды, екінші жағынан дербес жан болғандықтан, ол нақыс әһлияға ие болып тек қана құқықтар бекітіледі. Бірақ эмбрион мирас пен өсиетті алуда тірі туылуы шарт болып табылады, оған дейін мұрагерлік рәсімі тоқтап тұрады [12, 793 б.]. Кейбір фикһ ғалымдары мәйтті де нақыс не кемел құқық қабілеттілігі бар деп мысалға келтірген [6, 166 б.]. Бірақ бұл қате пікір, себебі, мәйтте басқа адамдарға деген қарыздары немесе адамдардың оған қарыздары болса, ол қарыздар оның мұра алушы мирасқорларына құқық немесе міндет болып түседі [7, 128 б.]. ҚР заңнамаларына қарасақ, ҚР азаматтық кодексіңде тұлғаның азаматтық құқыққа ие болып, міндет атқару қабілеті азаматтық құқық қабілеттілігі болып табылады және ол барлық азаматтарға туған кезден басталып қайтыс болғанға дейін бірдей деп танылады [3, 13-бап]. Азамат өз атымен құқықтар мен міндеттер алады және оларды жүзеге асырады [3, 15.1-бап]. Бірақ басқа бір адамның есімімен құқықтар мен міндеттер иеленуге жол берілмейді [3, 15.7-бап]. Ол өз есімін заң құжаттарында белгіленген тәртіп бойынша өзгертуге құқылы, бірақ есімін өзгерту оның бұрынғы есімін, жасырын немесе бүркеншік атпен (ойдан шығарылған есім) алған құқықтары мен міндеттерін тоқтатуға немесе өзгертуге негіз болмайды [3, 15.4-бап]. Ислам шариғатында адамдардың нақыс құқық иесі болуы тек қана құқықтарға ие болып, кей міндеттер көтеруі мүмкін екенін түсіндіреді.

Ал егер адамға тек қана құқықтар емес, міндеттер де парыз болса ислам шариғатында оны кемел құқық қабілеттілігі бар тұлға деп атауға болады [14, 28 б.]. Кемел әһлия әл-ужуб барлық тірі туылған балаға өмірден өткенге дейін бекиді [15, 493 б.]. Балалық, ақыл

адасу (мәжнүн) немесе соған ұқсас себептердің әсерінен адамнан құқық қабілеттілігі ажырамаса да, осы себептердің ықпалынан ондай тұлғаға әрекет қабілеттілігі тағайындалмайды [13, 80 б.]. Уәһбә әз-Зухәйли өзінің «Усул әл-фиқһ» кітабында келтірген мысалы: «7 жасына жетпеген (ғайру мумәйиз غير مميز) немесе ақыл есінен адасқан адамның қорғаншысы (уәлиі) оның мүлкінензекет, нәпәқаміндеттемелерінің берілуі, бұлдірген нәрсенің құның өтеуі сияқты. Бұл мысалда сәби мен мәжнүнде кемел құқық қабілеттілігі болғанымен ақылдары жетілмеген немесе әлсіз болғандықтан оларға міндеттемелер тікелей жүктел-мейді. Қорғаншысы (уәли ولي) немесе қамқоршысы (уаси وصي) әрекет қабілеттілігі жоқ тұлғалардың (мәжнүн және сәби) мүлкінен оларға жүктелген қылмыстық немесе қаражаттық мәселелерді көтереді» [6, 166 б.]. Азамат кредит, салық және т.б міндеттемелері бойынша өзіне тиесілі бүкіл мүлікпен жауап береді, бұған заң құжаттарына сәйкес ақы өндіріп алуға болмайтын мүліктер кірмейді [3, 20-бап]. Фикһта мумәйиз (сәби, бала) ұғымы жақсы мен жаманды, пайдалы мен зиянды ажырата алатын, 7 жастан асқан балаға қолданылады [17, 968 б.]. Балиғат жасына толу шауқаттың еріксіз немесе ерікті түрде шығуымен, ол болмаған жағдайда 15 жасқа толумен анықталады [18, 153 б.]. Ислам шариғатында адамның сыртқы және ішкі белгілеріне қарап балиғат немесе мумәйиз жасына жетуін белгілейді, ал жас болжамды түрде қойылған шек. ҚР Азаматтық Кодексте он төрт жасқа дейінгі көмелетке толмағандар (жас балалар) өздерінің жасына лайықты, жасай салып орындалатын тұрмыстық ұсақ келісімдерден басқа мәмілелерді, егер заң құжаттарында өзгеше көзделмесе, олардың атынан заңды өкілдері жасайды [3, 23-бап] немесе олардың келісімімен жасайды [3, 22-бап]. Сол сияқты он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгі көмелетке толмағандар өздерінің табысына, стипендиясына, өзге де кірістеріне және өздері жасаған интеллектуалдық меншік құқығы объектілеріне өз бетінше билік етуге құқылы [3, 22.2-бап.]. Бірақ жеткілікті негіздер болған жағдайда бұл

құқығын шектеуі немесе ол құқықтан айыруы мүмкін [3, 22.3-бап]. Заң құжаттарында көзделген реттер мен тәртіп бойынша болмаса, ешкімнің де құқық қабілеттілігін шектеуге болмайды [3, 18.1-бап]. Азаматтың құқық қабілеттілігінен толық немесе ішінара бас тартуы, заңнамалық актілерде рұқсат берілген жағдайларды қоспағанда маңызсыз болады [3, 18.3-бап]. Ислам және Қазақстан заңнамалық жүйелерінде адамның құқыққа қабілеттілігі туғаннан басталып қайтыс болғанға дейін жалғасатыны, оның барлық адамдарға бірдей болып танылатыны және құқық қабілеттілігінен адам өз бетінше ешқандай себептерсіз бас тарта алмайтыны ұқсас болып табылады. Сондай-ақ құқық қабілеттілігі нақыз тұлғалардың өз мүлкіне құқығы болған сияқты, өкілдері олардың міндеттемелерін сол мүліктен өтейтіні екі құқықтық жүйеде мағыналас келеді.

Әрекет қабілеттілігі – жеке тұлғаның нақты құқықтық актілерді орындауға жарамдылығы. Усул әл-фиқһ терминологиясында әһлия әл-әдә: «шариғат тұрғысынан тұлғаның іс-әрекеттер орындап, шешім қабылдауға және сол әрекеттерінің нәтижесіне жауапкер болуға қауқарлылығы» [14, 28 б.]. Егер тұлғадан келісімшарт немесе өзіндік іс-әрекет көрінетін болса, оның амалдары шариғат тұрғысынан есепке алынып (яғни заңды күшке ие болып), себепке байланысты салдары бекиді [7, 128 б.]. Бұл дегеніміз егер мукәлләф намаз, ораза, қажылық немесе кез келген басқа міндеттемелерді орындаса оның бойыннан парызы түседі, ал егер бір адамға, оның мүлкіне, абыройына қылмыс жасаса жазалар көтереді [6, 168 б.]. Сол үшін әһлия әл-әдә жауапкершілік (мәсулия المسؤولية) ұғымымен мағыналас термин [18, 493 б.]. Оның тағайындалуының негізі – тұлғаның саналы, кем дегенде балалық (7 жас) кезінде болуы [7, 128 б.]. Себебі адамның әрекетке қабілетті болуы үшін екі құдыреті: міндеттерді түсінуде – ақыл және амал атқаруда – дене болуы ға-лымдардың арасында қайшылығы жоқ шарттар [19, 401 б.]. Азаматтың өз әрекеттерімен азаматтық құқықтарға ие болуға және оны жүзеге асыруға, өзі үшін азаматтық міндеттер жасап, оларды орындауға

қабілеттілігі – азаматтық әрекет қабілеттілігі деп аталады [3, 17.1-бап]. Қазақстан заңнамасында тұлғаны әрекетке қабілетсіз [3, 26.1-бап], әрекет қабілеттілігі шектелген [3, 26.1-бап] және толық әрекет қабілеттілігі бар деп таниды [3, 17.1-бап]. Олай болған өзінде 14-18 аралығындағы кәмелетке толмағандарды және 14 жасқа дейінгі жас балаларды 22-1 және 23-баптарда бөліп қарастырады және кей заңнамалық кітаптарда 14 жасқа толмаған балаларды ішінара (частичная) іс-әрекетке қабілеттілігі және 14-18 жас аралығындағыларды іс-әрекетке шектеулі (ограниченная) қабілеттілігі бар деп атап өтеді [16, 29-30 бб.]. Бірақ 14-18 жас аралығындағыларды іс-әрекетке шектеулі деп тану қате пікір. Біріншіден, субъектіге тиесілі құқықтар ғана шектелуі мүмкін. Ал 14 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың әрекет қабілеттілігінің аясы заңда нақты көрсетілген және олардың әрекет қабілеттілігі көп болмаған. Екіншіден, Азаматтық кодекстің 27-бабында азаматтардың әрекет қабілеттілігін шектеу негіздерінің жабық тізбесі көзделген. Осыған байланысты кәмелетке толмағандардың әрекет қабілеттілігінің шектелгендігі туралы емес, заңмен оларға берілетін әрекет қабілеттілігінің шектеулі көлемі туралы айтқан орынды [20, 92-93 бб.]. Адамдар өмірінің әуелгі кезеңінде қабілетсіз болса, бірте-бірте өзгеріп дамуының әсерінен бірінші жартылай кейін толықтай әрекет қабілеттілігіне ие болады. Сондықтан фиқһ ғалымдары да әрекетке қабілеттілікті үшке бөліп қарастырады: нақыз (النواقص), кемел (الكمال) және әрекетке қабілетсіз [15, 494 б.]. Абдулазиз әл-Бұхари нақыз әрекет қабілеттілігі бір не екі құдыреттің толық болмауы, ал кемел әрекет қабілеттілігі екі құдыреттің де толығы деп анықтама берген [10, 248 б.]. Тұлғаның ақыл-ойының толықпауы әсерінен нақыз әһлия әл-әдә 7 жастан балиғат жасына дейінгі балаға және ақыл есі кем (мәтуһ المعتوه) адамға тән [13, 80 б.]. «Әл-Уәжиз фи усул әл-фиқһ» кітабында: «Өзіндік іс-әрекеттер жасауында оларға сыйлық пен садақа сияқты тек пайдасы болатын болса, онда ол амалдары дұрыс саналады. Ал өздеріне зияны бар істі қорғаншы

(уәли) рұқсат берсе де атқара алмайды. Зияны мен пайдасы бірге келген жағдайда бала мен ақылы кем адам өздері шешім қабылдауға құқығы бар, бірақ соңғы қарар қорғаншысының (уәли) рұқсатына байланысты» [15, 494 б.]. Кемел әрекет қабілеттілігі балиғатқа жеткен ақыл есі түзу адамға тән қасиет [19, 403 б.]. Адам кемел әрекет қабілеттілігіне ақылдың кем екеніне дәлел болмаған жағдайда балиғат жасына жеткен сәтімен иемденеді, бірақ тұлғаға кемел әһлия әл-әдә тағайындауда негізгі фактор ақыл-ойының болуы, ол кәметет жасына жетумен немесе басқа да белгілермен сипатталса да [7, 130 б.]. Заңда кәмететке толғанда, яғни он сегіз жасқа толғаннан кейін [3, 17.1-бап] немесе он сегіз жасқа толмаған азамат некеге тұрған кезден бастап толық көлемінде әрекет қабілеттілігіне ие болады [3, 17.2-бап]. Сондай-ақ жасы 16-ға жеткен кәмететке толмаған адам, егер ол еңбек шарты бойынша жұмыс істейтін болса немесе оның заңды өкілдерінің келісімімен кәсіпкерлік қызметпен айналысатын болса, толығымен әрекетке қабілетті деп жариялануы мүмкін [3, 22-1.1-бап]. Кәмететке толмаған адамды толығымен әрекетке қабілетті деп жариялау – эмансипация деп аталады [3, 22-1.2-бап]. Эмансипация оның заңды өкілдерінің келісімімен қорғаншы және қамқоршы органның шешімі бойынша не ондай келісім болмаған жағдайда соттың шешімі бойынша жүргізіледі [3, 22-1.2-бап]. Эмансипацияланған кәмететке толмаған адам, Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне сәйкес ие болу үшін жас шектеуі белгіленген құқықтар мен міндеттерді қоспағанда, азаматтық құқықтарға ие болады және міндеттерді (оның ішінде өзінің зиян келтіруі салдарынан туындаған міндеттемелер бойынша) мойнына алады, заңды өкілдер жауапты болмайды [3, 22-1.3-бап]. «Әрекетке қабілеттілігі жоқ» ол сәбидің балалық, яғни 7 жасқа дейінгі және мәжнүннің (жынды) өмір бойы немесе ауруынан айыққанға шейін кезеңі [15, 494 б.]. Жасаған келісім шарттары, іс-әрекеттері негізсіз (батила *باطل*), адам өлтірсе немесе басқа да қылмыстық іс атқарса мүліктерінен өлтірген адамның құнын,

жасаған құқық бұзушылықтары үшін айыппұл төлейді, олардан жанға-жан кегі алынбайды [7, 129 б.]. Заңнамада әрекетке қабілетсіз деп танылған азамат келтірген зиянды, егер олар зиян өздерінің кінәсінен болмағанын дәлелдемесе, оның қорғаншысы немесе оны қадағалауды жүзеге асыруға міндетті ұйым өтейді [21, 928.1-бап]. Қорғаншының немесе ұйымның әрекетке қабілетсіз деп танылған азамат келтірген зиянды өтеу жөніндегі міндеті оның әрекетке қабілеттілігі қалпына келген жағдайда да тоқтатылмайды [21, 928.2-бап]. Егер қорғаншы қайтыс болса не оның зиянды өтеу үшін жеткілікті қаражаты болмаса, ал зиян келтірушінің өзінде мұндай қаражат болса, сот жәбірленуші мен зиян келтірушінің мүліктік жағдайын, сондай-ақ басқа да мән-жайларды, атап айтқанда, зиян келтірушінің әрекетке қабілеттілігінің қалпына келуін ескере отырып, жәбірленушінің өмірі мен денсаулығына келтірілген зиянды сол зиян келтірушінің мүлкі есебінен толық немесе ішінара өтеу туралы шешім қабылдауға құқылы [21, 928.3-бап]. Сол сияқты құмар ойындарға, бәс тігуге, спирттік ішімдіктерге немесе есірткі заттарға салыну салдарынан өзінің отбасын материалдық жағынан ауыр жағдайға ұшыратқан азаматтың әрекет қабілеттілігін сот Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінде белгіленген тәртіп бойынша шектеуі мүмкін. Оған қамқоршылық белгіленеді. Ол тұрмыстық ұсақ мәмілелерді өз бетінше жасауға құқылы, бірақ басқа мәмілелер жасауды, сондай-ақ табысын, зейнетақысын және өзге де кірістерін алуды және оларға билік етуді ол тек қамқоршысының (уәли) келісімімен ғана жүзеге асыра алады [3, 27.1-бап]. Бұл амалдарын (есірткі, т.б) тоқтатқан жағдайда сот шешімінің негізінде азаматқа белгіленген қамқоршылықтың және әрекет қабілеттілігіне қойылған шектеудің күші жойылады [3, 27.2-бап]. Осыған ұқсайтын ислам фикһында хәжр – (حجر) арнайы сипаттамалармен нақты нәрселерге тыйым салу [22, 94 б.], санасыз балиғатқа жеткен адамға рушд (сана) көрінбейінше мүлкіне, ақшалай мәмілелеріне тыйым салынады [23, 70 б.]. Имам Әбу Ханифа балиғатқа толған

жеңіл ойлы, өзінің мүлкін мақсатсыз және пайдасыз құртатын адамның мүлкіне және мәміле жасауына тыйым салынбайды дейді [23, 86 б.]. Заң құжаттарында көзделген реттер мен тәртіп бойынша болмаса, ешкімнің де әрекет қабілеттілігін шектеуге болмайды [3, 18.2-бап]. Азаматтың әрекет қабілеттілігінен толық немесе ішінара бас тартуы, заңнамалық актілерде рұқсат берілген жағдайларды қоспағанда маңызсыз болады [3, 18.3-бап]. Жүйке ауруы немесе ақыл-есінің кемдігі салдарынан өз әрекеттерінің мәнін түсіне алмайтын немесе не істегенін білмейтін азаматты сот әрекет қабілеттілігі жоқ деп тануы мүмкін, соған байланысты оған қорғаншылық белгіленеді [3, 26.1-бап]. Әрекет қабілеттілігі жоқ деп танылған азаматтың атынан мәмілелерді оның қорғаншысы жасайды [3, 26.2-бап]. Егер сауығып кеткен немесе денсаулығы едәуір жақсарған жағдайда сот оны әрекет қабілеттілігі бар деп таниды, бұдан кейін одан қорғаншылық алынады [3, 26.3-бап]. Азаматтық кодекс пен ислам фиқһы адамды балиғатқа жеткенде немесе ақыл-есінің бар екеніне белгілері көрінгенде кемел әрекет қабілеттілігі бар деп тануы, балиғатқа жеткеннен кейін ақыл-есінің жоқ екеніне нұсқайтын белгілер болмаса тұлғаны әрекетке қабілетсіз деп анықтамайтыны, әрекетке қабілетсіз не қабілеттілігі шектеулі жанның міндеттерін қорғаншы мен қамқоршысы арқылы атқаруы екі құқықтық жүйеде жанасым бар екеніне дәлел болып табылады.

Қабілеті шектеулі және қабілетсіз деп танудағы критериялар

Адам бойындағы құқық және әрекет қабілеттілігі кей жағдайда шектеледі немесе жоғалады. Құқыққа қабілеттілік айтып өткеніміздей эмбрион сәтінде нақыс болып, туылғанда, балалық шағында, балиғатқа жеткеннен кейін, ояу және ұйқы, жындану және сау, саналы және зердесіз күйлерде кемел болады. Қайтыс болғанға дейін оны шектейтін немесе жоқ қылатын жағдайлар болмайды. Ал әрекет қабілеттілігі эмбрион және 7 жасқа толмаған балада болмаса, тәмиз жасынан асқан балаға нақыс күйінде

бекиді. Балиғат жасында тұлға кемел әһлия болғанына қарамастан, оған кей шектеулер әсер етіп, әһлия әл-әдә толықтай немесе ішінара шектелуіне немесе мукәлләфқа қатысты кей үкімдердің өзгеруіне алып келеді [7, 130 б.]. ҚР заңнамасына сәйкес азаматтық құқыққа ие болып, міндет атқару қабілеті (азаматтық құқық қабілеттілігі) барлық азаматтарға бірдей деп танылады [3, 13.1-бап.] және ол қайтыс болған соң тоқтатылады [3, 13.2-бап.]. Әрекет қабілеттілігі 14 жасқа дейінгі [3, 23-бап.] және 14-18 жас аралығындағы кәмелетке толмағандарға шектеулі көлемде ғана берілген [3, 22-бап]. Әрекет қабілеттілігін шектеуде және әрекетке қабілетсіз деп тануда 2-2 шарттан қояды [20, 97 б.]. Ислам құқығы мен Қазақстан заңнамасы құқық қабілеттілігін шектеуге өлімнің, әрекет қабілеттілігін кәмелетке жетпеген балаларда шектеулі болатынына, әһлия кемел болғаннан кейін ғауарид (шектеу) әсер етуі арқылы шектелуі және жоғалуы мүмкін екеніне келіседі.

Әрекет қабілеттілігі тұлғаның ақылы кем болу (әтһ العته) себебінен шектеледі [7, 130 б.]. Ислам шариғатында зердесіз (сәфиһ السفيه) – сана-сезімі кемел, өрескел әрекеттері жаман таңдауына байланысты және қамсыз (ғәфлә الغفلة) – санасының кем болу себебінен транзакцияларына тыйым салынған [6, 183 б.] тұлғаның әрекет қабілеттілігі кемел болып есептеледі, бірақ олардың мүліктерін жоғалудан сақтау үшін оларға хәжр қолданылады [7, 131 б.]. Әһлия әл-әдә шектеуде Қазақстан заңнамасы 2 шарт қояды: 1. Алкоголь немесе есірткіні асыра пайдалану; 2. Осы заттарды қабылдау салдарынан өзінің отбасын материалдық жағынан ауыр жағдайға ұшырату. Егер азаматтың отбасы болмаса, өзін ғана қиын материалдық жағдайға душар етсе, онда бұл оны әрекет қабілеттілігі шектеулі деп тануға негіз бола алмайды. Алкоголь немесе есірткіні асыра пайдаланатын азаматтың отбасының қиын материалдық жағдайын оның материалдық өмір сүру деңгейінің айтарлықтай төмендеуінде және бұл деңгейді көтерудің мүмкін еместігінде түсіну керек [24]. Құмар ойындарға, бәс тігуге, спирттік ішімдіктерге немесе есірткі заттарға салыну салдарынан

өзінің отбасын материалдық жағынан ауыр жағдайға ұшыратқан азаматтың әрекет қабілеттілігін сот Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік кодексіне белгіленген тәртіп бойынша шектеуі мүмкін [3, 27-бап]. Ал ислами фиқһта бір ой бойынша харам болған спирттік ішімдіктер немесе есірткі қабылдаған адамның әһлиясы кемел болып табылады [11, 467 б.]. Екінші пікір тыйым салынған заттармен мас болған адамның келісімдері мен айтқандары қабылданбайды, бірақ жасаған қылмыстары үшін жауап береді [25, 133 б.]. Осы жерде екі құқықтық жүйенің айырмашылығы адамның алкоголь немесе есірткіні пайдалануда ислам фиқһында бірінші ой бойынша әһлиясы шектелмеуі және мукәлләфқа жарлықтың жалғасуы, ал ҚР заңнамасында асыра пайдаланған тұлғаның әрекет қабілеттілігі шектелуінде болғанымен, психобелсенді, оның ішінде харам заттарды асыра пайдалану ақылдың кемшілігіне алып барушы себеп болғандықтан бір жағынан ұқсас деп те айта аламыз. Қуаттырақ болған екінші пікір әһлия әл-әдәһны шектейді және бұл ҚР заңнамасымен сәйкес келеді. Ислам шарифатында діни рұқсат етілген заттармен және жолдармен (мәжбүрлі, мұқтаж) мас болған жағдайда әрекет қабілеттілігі жоқ болып есептеледі [19, 513 б.].

Бұдан басқа, жындану (жунун *الجنون*), ұйқы (нәум *النوم*), естен тану (иғмә *الإغماء*) әрекет қабілеттілігін жоқ қылады [7, 130 б.]. Жындану созылмалы және уақытша болып бөлінеді. Әрбір бөлім тумалы (асли *أصلي*) және кенеттен (тари *طارئ*) пайда болған деп қарастырылады [6, 169 б.]. Жынды ақылының жарамсыз және ажырату күші жоқ болған себепті әрекет қабілеттілігінен айырылған [25, 102 б.]. Сол сияқты ұйықтап жатқан және есінен танып қалған адам бұл хәлде тәклиф жоқ деп есептеледі. Ұйықтап жатқанда тәклиф жоқ дегеніміз – оның айтқандары бос сөз, тіпті талақ айтса да, күпірлік сөзін айтса да, жала жапса да, сатып алса да, сатса да, соған ұқсас нәрселерді айтса да, санамайтынын білдіреді. Әрекеттерге келетін болсақ, ол кепілдікті қажет ететін амалдар үшін жауап береді [13, 85 б.]. Азаматты әрекетке қабілетсіз деп тану туралы шешім қабылдаған кезде

сот екі негізді басшылыққа алады: 1. Медициналық – жүйке ауруы немесе ақыл-есінің кемдігі болуы; 2. Психологиялық – азаматтың өз іс-әрекетінің мәнін түсіне алмауы немесе оны басқара алмауы [20, 95 б.]. Бұл ҚР Азаматтық кодексінің 26.1-бабында: Жүйке ауруы немесе ақыл-есінің кемдігі салдарынан өз әрекеттерінің мәнін түсіне алмайтын немесе не істегенін білмейтін азаматты сот әрекет қабілеттілігі жоқ деп тануы мүмкін [3, 26.1-бап].

Қорытынды

Мақалада ислам шарифатының бір адамға дін не қоғам алдында жауапкершілік арту үшін ол адамның бойынан бірнеше сипаттардың табылуына мән беретіндігін түсіндік. Бұл сипаттар болмай ол адам дін алдында да, қоғам алдында да жауапқа тартылмайды екен. Зерттеу нәтижесінде ислам шарифаты және Қазақстан заңнамасы контекстіндегі құқық және әрекет қабілеттілігін түсінудегі ұқсастықтармен қатар айырмашылықтар да анықталғанын атап өтуге болады. Екі жүйеде де құқық қабілеттілігі нақты құқықтарға ие болып, міндет көтеруге қауқарлығын айтса, әрекет қабілеттілігі адамның сол құқық пен міндеттерді атқара алу құзыреттілігі. Ислам құқығы мен Қазақстан заңдары өмірдің әртүрлі кезеңдерінде өзгеретін психо-физикалық жағдайлардың әсерін мойындайды, соған сая адамды әрекетке қабілетті, қабілетсіз және әрекет қабілеттілігі шектелген деп таниды. Әрекеттен ішінара не толықтай шектелген тұлғаға қорғаншы мен қамқоршыны тағайындауы екі жүйенің де адамның жағдайына аса назар аударатынын білдіреді. Эмансипация ұғымы екеуінде де кездеседі. Дегенмен, ұқсастықтарға қарамастан, әрекетке қабілетті деп танудағы жасты белгілеу жағынан белгілі бір айырмашылықтар бар. Жас тұрғысынан заңнамада нақты сандар жазылса, ислам фиқһы болжамалы түрде ақыл-ой мен әрекетке қауқарлығын ескере отырып қарайды. Үкім өзгертуші, қабілетті шектейтін және қабілетсіз қылатын шектеулерді одан әрі зерттеу мәселені тереңірек қарастырудағы перспективаға жатады.

Қорытындылай келе, бұл зерттеу әлеуметтік және діни контекстерді ескере отырып, икемді және бейімделген заңдарды әзірлеу үшін пайдалы болуы мүмкін. Исламдық және зайырлы көзқарастар арасындағы қиылысулар мен айырмашылықтар туралы түсінік береді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Акурпикова Г. Ислам дініндегі жауапкершілікке қабілетті тұлға // [Электронды ресурс] URL: http://www.rusnauka.com/1_KAND_2018/Philosophia/5_232558.doc.htm (Қаралған күні: 27.05.2023)
- 2 Түсіпхан И. Ислам құқығына кіріспе. – Алматы: Нұр-мубарак, 2021. – 240 б.
- 3 Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі // [Электронды ресурс] URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000> (Қаралған күні: 01.02.2023)
- 4 Анарбаев Н.С., Әкімханов А. Б. Құран кәрім (қазақша түсіндірмелі аударма). – Алматы, 2023. – 624 б.
- 5 Мухаммад ибн Ахмад әл-Әнсари әл-Құртуби. Жамиг ли әхкам әл-Құран. – Бейрут, Муәссә әр-рисәля, 2006. – 13-том, 536 б.
- 6 Әз-Зухәйли Уаһба Мұстафа. Усул әл-фиқһ. – Дамаск: Дар әл-Фикр, 1986. – 1-том, 728 б.
- 7 Абдулуаһнаб Халләф. Илм усул әл-фиқһ. – Каир: Дар әл-фикр әл-араби, 2016. – 286 б.
- 8 Мұстафа Ибраһим, әл-Заят Ахмед Хасан, Абдел Қадер, Хамед әл-Наджар, Мұхаммед Әли. Муғжам әл-Уасит. – Каир: Мәктәбә шуруқ әл-дәулия, 2004. – 1067 б.
- 9 Фахруддин әр-Рази. Мәфәтих әл-ғайб. – Бейрут: Дар әл-фикр, 1981. – 25-том, 280 б.
- 10 Алауддин Абдулазиз ибн Ахмед әл-Бұхари. Кәшф әл-асрар ған усул фәхр әл-ислам әл-Баздауи. – Бейрут: Дәр әл-кутуб әл-илмия, 1997. – 4-том, 402 б.
- 11 Нуруддин Абу әл-Хасан Али ибн Султан Мухаммад әл-Қари әл-Һарауи. Тәудих әл-мәбәни уә тәнқиһ әл-мәғәни. – Бейрут: Дәр әс-Садер, 2006. – 491 б.
- 12 Мұстафа Ахмад әз-Зарқа. Әл-Мәдхәл әл-фиқһи әл-әм. – Димашқ: Дәр әл-қалам, 2004. – 1159 б.
- 13 Ғиәд ибн Нәми әс-Сәлми. Усул әл-фиқһ әлләзи лә йәсәғу фақиһ жаһлуһу. – Рияд: Дәр әт-тәдмурия, 2005. – 500 б.
- 14 Мухаммад Ғубәйдулла әл-Әсғәди. Әл-Мужәз фи усул әл-фиқһ. – Стамбул: Дәр әс-сәләм, 2021. – 351 б.
- 15 Мухаммад Мұстафа әз-Зухәйли. Әл-Уәжиз фи усул әл-фиқһ әл-исләми. – Димашқ: Дәр әл-хайр, 2006. – 1-том. – 531 б.
- 16 Омарова А.Б., Абишева А.Н. Учебное пособие. Гражданское право. – Алматы:

2015. – 219 б.

17 Уәһбә ибн Мұстафа әз-Зухәйли. Әл-фиқһ әл-исләми уә әдилләтуху. – Сирия: Дәр әл-фикр. – 4-том. – 976 б.

18 Ибн Абидин. Хәшия рад әл-мухтар. – Бейрут: Дәр әл-фикр, 1966. – 6-том, 315 б.

19 Уәли әд-Дин Мухаммад Салих әл-Фарфур. Әл-музхәб фи усул әл-мәзхәб ғәлә әл-мунтәхәб. – Димашқ: Мәктәбә әл-фарфур, 1996. – 2-том. – 686 б.

20 Каудыров Т. Е., Мукашева К. В. Гражданское право. Общая часть. Курс лекций. – Алматы: Нур-пресс, 2006. – 722 б.

21 Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (ерекше бөлім) // [Электронды ресурс] URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000409> (Қаралған күні: 27.05.2023)

22 Ғабдиллаһ ибн Махмуд ибн Маудуд әл-Мәусули әл-Ханафи. Әл-Ихтияр ли тағлил әл-мухтар. – Каир: әл-Хәләби, 1937. – 2-том. – 173 б.

23 Ғабд әл-Ғани әд-Димәшқи әл-Мәйдәни әл-Ханафи. Әл-Лубаб фи шарх әл-Китаб. – Бейрут: Мәктәбә әл-ғилмия. – 2-том. – 234 б.

24 Гражданское право (учебник для вузов, академический курс, том 1, (главы 1-15) // [Электронды ресурс] URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30002463&mode=p&page=7&pos=687;-42#pos=687;-42 (Қаралған күні: 01.02.2023)

25 Ғабд әл-Кәрим Зәйдән. Әл-уәжиз фи усуль әл-фиқһ. – Бағдат: Муәссәһ әл-құртубә, 1976. – 434 б.

Transliteration

1 Akurpikova G. Islam dinindegi zhauapkershilikke qabiletti tulga [A person capable of responsibility in Islam] // [Elektronnyy resurs] URL: http://shhshshhh.rusnauka.com/1_KAND_2018/Philosophia/5_232558.doc.htm (Qaralghan kuni: 27.05.2023) (in Kaz)

2 Tusipkhan Imammedi. Islam ququgyna kirispe [An Introduction to Islamic Law]. – Almaty, Nur-mubarak, 2021. – S. 240. (in Kaz)

3 Qazaqstan Respublikasynyn azamatyq kodeksi [Civil Code of the Republic of Kazakhstan] // [Elektronnyy resurs] URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000> (Qaralghan kuni: 01.02.2023) (in Kaz)

4 Anarbaev N. S., Akimkhanov A.B. Quran Karim (kazakhsha tusindirmeli audarma) [Quran Karim (Kazakh interpretive translation)]. – Almaty, 2023. – S. 624. (in Kaz)

5 Muhammad ibn Ahmad al-Ansari al-Qurtubi. Jamig li ahkam al-Qur'an [A comprehensive collection of the provisions of the Qur'an]. – Beirut, Muassa al-risalya, 2006. – Volume 13, S. 536. (in Arabic)

6 Az-Zuhayli Wahba Mustafa. Usul al-fiqh [Principles of jurisprudence]. – Damascus, Dar al-Fikr, 1986. – Volume 1. – S. 728. (in Arabic)

7 Abdulwahhab Khallaf. Ilm usul al-fiqh [Principles of jurisprudence]. – Cairo, Dar al-fikr al-arabi, 2016. – S. 286. (in Arabic)

8 Mustafa Ibrahim, al-Zayat Ahmed Hasan, Abdel Kader, Hamed al-Najjar, Muhammad Ali. Mugjam al-Wasit [Intermediate Dictionary]. – Cairo, Maktaba shuruk al-dawlia, 2004. – S. 1067. (in Arabic)

9 Fakhruddin ar-Razi. Mafatih al-ghayb [The keys to the unseen]. – Beirut, Dar al-fikr, 1981. – Volume 25. – S. 280. (in Arabic)

10 Alauddin Abdulaziz ibn Ahmed al-Bukhari. Kashf al-asrar gan usul fahr al-Islam al-Bazdawi [Revealing the secrets about the origins of Fakhr Al-Islam Al-Bazdawi]. – Beirut, Dar al-kutub al-`ilmiya, 1997. – Volume 4. – S. 402. (in Arabic)

11 Nuruddin Abu al-Hasan Ali ibn Sultan Muhammad al-Qari al-Harawi. Tawdih al-Mabani wa Tanqih al-Maghani [Clarifying the buildings and refining the meanings]. – Beirut, Dar al-Sader, 2006. – S. 491. (in Arabic)

12 Mustafa Ahmad az-Zarqa. Al-Madkhal al-fiqhi al-`am [General jurisprudential introduction]. – Damascus, Dar al-kalam, 2004. – S. 1159. (in Arabic)

13 Giad ibn Nami al-Salmi. Usul al-fiqh allazi la yasagu faqih jahluhu [The principles of jurisprudence that no jurist can ignore]. – Riyadh, Dar al-Tadmuriya, 2005. – S. 500. (in Arabic)

14 Muhammad Gubaydullah al-Asgadi. Al-Mujaz fi usul al-fiqh [The summary of jurisprudence]. – Istanbul, Dar as-Salaam, 2021. – S. 351. (in Arabic)

15 Muhammad Mustafa az-Zuhayli. Al-Wajiz fi usul al-fiqh al-Islami [Concise in the principles of Islamic jurisprudence]. – Damascus, Dar al-Khair, 2006. – Volume 1. – S. 531. (in Arabic)

16 Omarova A.B., Abisheva A.N. Uchebnoye posobiye. Grazhdanskoye pravo. [Tutorial. Civil law.] – Almaty: 2015. – S. 219. (in Rus)

17 Wahba ibn Mustafa az-Zuhayli. Al-fiqh

al-islami wa adillatuhu [Islamic jurisprudence and its evidence]. – Syria, Dar al-fikr. – Volume 4. – S. 976. (in Arabic)

18 Ibn Abidin. Hashiya rad al-mukhtar [Footnote response to the chosen]. – Beirut, Dar al-fikr, 1966. – Volume 6. – S. 315. (in Arabic)

19 Wali al-Din Muhammad Salih al-Farfur. Al-muzhab fi usul al-mazhab gala al-muntakhab [Gilded in the origins of the doctrine on the elect]. – Dimashq, Maktaba al-farfur, 1996. – Volume 2. – S. 686. (in Arabic)

20 Kaudyrov T. E., Mukasheva K. V. Grazhdanskoye pravo. Obshchaya chast. Kurs lektsiy [Civil law. A common part. Lecture course.] – Almaty: Nur-press, 2006. – S. 722. (in Rus)

21 Qazaqstan Respublikasynyn azamattyq kodeksi (erekshe bolim) [Civil Code of the Republic of Kazakhstan (Special part)] // [Jelektrondy resurs] URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000409_ (Qaralgan kuni: 27.05.2023) (in Kaz)

22 Gabdillah ibn Mahmud ibn Maudud al-Mausuli al-Hanafi. Al-Ikhtiyar li taghlil al-mukhtar [Selection to explain the chosen one]. – Cairo, Al-Halabi, 1937. – Volume 2. – S. 173. (in Arabic)

23 Ghabd al-Ghani al-Dimashqi al-Maydani al-Hanafi. Al-Lubab fi Sharh al-Kitab [The mind in explaining the book]. – Beirut, Maktaba al-Gilmiya. – Volume 2. S. 234. (in Arabic)

24 Grazhdanskoe pravo (uchebnik dlja vuzov, akademicheskij kurs, tom 1, (glavy 1 - 15) [Civil law (textbook for universities, academic course, volume 1, (chapter 1 - 15)] // [Jelektrondy resurs] URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30002463&mode=p&page=7&pos=687;-42#pos=687;-42 (Qaralgan kuni: 01.02.2023) (in Russ)

25 Ghabd al-Karim Zaidan. Al-wajiz fi usul al-fiqh. [Concise in the principles of jurisprudence] – Baghdad: Muassah al-Qurtuba, 1976. – S. 434. (in Arabic)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

<i>Асхат Асқарұлы Бектуғанов</i>	Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, endernumber10@gmail.com
<i>Рашид Сражович Мухитдинов</i>	доцент м.а., филология ғылымдарының кандидаты, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, mukhitdinov.rashid@gmail.com
<i>Асхат Аскарлович Бектуганов</i>	Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, endernumber10@gmail.com
<i>Рашид Сражович Мухитдинов</i>	и.о. доцент, кандидат филологических наук, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, mukhitdinov.rashid@gmail.com
<i>Askhat Bektuganov</i>	Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan, endernumber10@gmail.com
<i>Rashid Mukhitdinov</i>	Acting Assistant Professor, Candidate of Philological Sciences, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan, mukhitdinov.rashid@gmail.com

ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫЕ ОСНОВАНИЯ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО ОТНОШЕНИЯ К ОКРУЖАЮЩЕМУ МИРУ

А.Г. Косиченко

АННОТАЦИЯ

Обращение к содержанию принципа «халяль», особенно к его нравственно-духовному содержанию, позволяет увидеть его регулирующую роль в более широком смысле, чем только дозволенное в исламе. Этот принцип мог бы лечь в основание практического поведения современного человека во многих сферах его жизнедеятельности. Ближайшим образом принцип халяль мог бы сбалансировать отношения «потребности – потребление», которое сегодня предельно искажено в пользу безудержного материального потребления. Это искажение стало возможным вследствие падения уровня духовности в современном мире, при этом почти все процессы современности становятся бездуховными; и человек видит лишь материальное их содержание. В свою очередь, акцент на материальном, к примеру, на материальном потреблении, устраняет остатки духовности в жизни человека; тем самым, безудержное материальное потребление, как одна из мировоззренческих парадигм современности, выступает агрессивной и эффективной формой секуляризации.

Ключевые слова: человек, нравственность, духовность, смысл жизни, потребительское отношение к миру, вещь, символ.

Институт философии,
политологии
и религиоведения
КН МНВО РК,
Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
Косиченко А.Г.,
anatkosichenko@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Косиченко А.Г. Духовно-
нравственные основания
потребительского
отношения к окружающему
миру // Адам әлемі. – 2024.
– №3 (101). – С. 155-160.

Қоршаған әлемге тұтынушылық қатынастың рухани-адамгершілік негіздері

Аңдатпа. “Халал” қағидатының мазмұнына, әсіресе оның моральдық-рухани мазмұнына жүгіну оның реттеуші рөлін исламда рұқсат етілгеннен гөрі кең мағынада көруге мүмкіндік береді. Бұл қағида қазіргі адамның өмірінің көптеген салаларында практикалық мінез-құлқына негіз бола алады. Жақын арада халал принципі “қажеттілік-тұтыну” қатынастарын теңестіре алады, ол бүгінде кең таралған материалдық тұтынуудың пайдасына өте бұрмаланған. Бұл бұрмалау қазіргі әлемдегі руханият деңгейінің төмендеуіне байланысты мүмкін болды, ал қазіргі заманның барлық дерлік процестері рухсыз болады; және адам олардың материалдық мазмұнын ғана көреді. Өз кезегінде, материалдық, мысалы, материалдық тұтынуға баса назар аудару адам өміріндегі руханияттың қалдықтарын жояды; осылайша, қазіргі заманның дүниетанымдық парадигмаларының бірі ретінде кең таралған материалдық тұтыну зайырлылықтың агрессивті және тиімді түрі болып табылады.

Түйін сөздер: адам, адамгершілік, руханият, өмірдің мәні, әлемге тұтынушылық қатынас, зат, символ.

The Spiritual and Moral Foundations of Consumer Attitudes to the World Around Them

Abstract. Addressing the content of the “halal” principle, especially its moral and spiritual content, allows us to see its regulatory role in a broader sense than is only allowed in Islam. This principle could form the basis of the practical behavior of modern man in many areas of his life. In the nearest way, the halal principle could balance the “needs–consumption” relationship, which today is extremely distorted in favor of unrestrained material consumption. This distortion became possible due to the decline in the level of spirituality in the modern world, while almost all the processes of modernity become spiritless; and a person sees only their material content. In turn,

the emphasis on the material, for example, on material consumption, eliminates the remnants of spirituality in human life; thus, unrestrained material consumption, as one of the ideological paradigms of modernity, acts as an aggressive and effective form of secularization.

Key words: Man, Morality, Spirituality, The Meaning Of Life, Consumer Attitude To The World, Thing, Symbol.

Введение

«Халяль» является не только требованием к качественному содержанию продуктов жизнедеятельности мусульманина, но и общим мировоззренческим принципом, способным сбалансировать отношение «потребности – потребление». И как результат баланса «потребность – потребление», халяль выступает содержательным этическим принципом, следование которому, приводит к сознательному ограничению уровня потребления, что снижает нагрузку и на взаимоотношения людей между собой, и на природу, способствуя решению экологических проблем современности.

Разумное самоограничение в потреблении связано с самосознанием личности; религия – одна из сфер, в которой личность ведет себя ответственно. Поэтому нет ничего удивительного в том, что ислам, посредством принципа халяль предложил способ самоограничения в потреблении. Коль скоро халяль имеет истоки в исламе, следовательно, в сфере духовного, то и неприятие халяль имеет также духовную природу. Разумная достаточность объемов потребления в сочетании с морально обоснованным содержанием принципа халяль, могли бы лечь в основание сбалансированного потребительского отношения к миру и к поведению человека. Но неприятие духовного содержания в чем бы то ни было, не позволяет современному западному обществу увидеть в принципе халяль эффективное этическое требование к ограничению уровня потребления в современном мире.

На поверхности критическое отношение к халяль аргументируется Западом гуманным отношением к животным, особенностью христианской этики, инаковостью ислама традициям западной цивилизации. Но в глубине это неприятие восходит к утрате Западом нравственности и духовности. И поэтому, безусловно,

именно духовная прострация, в котором ныне пребывают западные сообщества, является истинной причиной отношения Запада к халяль. И это же состояние – отсутствие духовных основ у современного западного общества – провоцирует нарастание потребительского отношения этого общества к окружающему миру. Исследование духовно – нравственных оснований потребительского отношения к окружающему миру представляет значительный интерес в аспекте кризиса западной цивилизации в целом.

Методология

Методологические принципы, на которых построена статья, являются адекватными для исследуемой проблематики и ее же обоснованными. Основными методами являются: историко-логический, факторный анализ, герменевтический, компаративистский, аксиологический. Поскольку в статье исследуются проблемы материального потребления в их противопоставленности духовной сущности человека, привлекаются методы единства и борьбы противоположностей, а также тождества бытия и мышления.

Потребительское отношение к миру в западной цивилизации

Потребительское отношение к миру возникло в западной цивилизации давно, но лишь в последние век-два оно обрело всеобщий характер, стало доминирующим мировоззрением и способом жизни абсолютного большинства человечества. Здесь следует отметить, что западная цивилизация с самых ранних ее периодов основана на преобразовании окружающей действительности, в первую очередь природы. Если восточный способ производства исходил и еще отчасти исходит из необходимости считаться с природой, скорее подчиняться природе, чем подчинять ее человеку и обществу, то Запад

активно преобразуя природу, потребляет ее во все более широких масштабах. Собственно, из этого мировоззренческо-практического посыла и развилась концепция всеобщего потребления, базирующаяся на агрессивно-потребительской деятельности, длительное время бывшей успешной, но сегодня приведшей ко всеобщему кризису.

Человек не может не преобразовывать окружающего его мира. Мир преобразуется уже в силу существования человека, который живет и действует в мире, осуществляя свои планы и намерения, оказывая, тем самым, воздействия на мир и меняя его. Все дело в мере преобразования мира: если мир «насиловать», то он не выдержит, ведь он существует в соответствии с законами своего бытия. Есть объективные законы, которым подчинен мир и, в частности, природа. Есть физические, химические, биологические и иные законы, независимые от человека. И когда человек в своей агрессивно-преобразующей деятельности день ото дня нарушает эти законы, природа меняется; как правило, утрачивает целостность, единство с человеком, разрушается, причем разрушения касаются и природы, и самого человека. Мало того, нарушения этих объективных законов природы и мир в целом еще могут некоторое время «потерпеть», но человек не останавливается в дальнейшем нарушении их; ведь он не случайно нарушает законы природы – прежде, чем нарушать эти законы, человек нарушает и пренебрегает законами несравненно более важными – нравственными и духовными законами, которым «подчиняется» и мир, и человек.

Экология поначалу и возникла как попытка привлечь внимание человечества к нарушению законов: природы, общества и человека – агрессивная деятельность человека все более и более разрушающая и человека, и природу, вступает в противоречие с этими законами. Экология в своих требованиях изменить способы преобразующей деятельности и исходила из всеобщности нравственных и духовных законов – человек не должен нарушать духовные законы, в том числе агрессивно и безнравственно относиться

к природе. То есть, экология, во времена ее возникновения, была нравственной дисциплиной, базирующейся на должном отношении человека к природе (и, конечно, к себе самому и к обществу). Это сегодня экология превратилась, по существу, в человеконенавистническую стратегию уничтожения человека – якобы ради спасения природы. Как это: спасти природу, уничтожив человека? Мы нисколько не преувеличиваем: почитайте труды почившего принца Филиппа.

Но вернемся к потреблению. Потребление по своей природе не является чем-то негативным. Оно становится негативным, когда сводится преимущественно и только лишь к материальному потреблению и превращается в цель жизни человека. Это и происходит сегодня. Потребительское отношение довольно примитивно: оно сужает богатство отношений к миру только к потреблению. А многие грани мира при этом не осознаются и не проявляются. Это преимущественно материальное потребление со временем приводит к забвению духовного в жизни человека, а так как духовное является сущностью человека, то забвение духовного ведет к разрушению сущности человека – и вот в этом-то и заключается негативное содержание материального потребления, особенно в избыточной его форме.

Духовное содержание потребления

Потребление является естественным моментом в соотношении производства, распределения, обмена и потребления. Собственно, потребление и оправдывает производство – если бы продукты производства не потреблялись, то не было бы смысла и в их производстве. Исследуя взаимоотношения производства и потребления, К. Маркс писал: «Производство опосредствует потребление, для которого оно создает материал, без чего у потребления отсутствовал бы предмет. Однако и потребление опосредствует производство, ибо только оно создает для продуктов субъекта, для которого они и являются продуктами. Продукт получает свое последнее finish [завершение] только в потреблении. Железная

дорога, по которой не ездят, которой не пользуются, которая не потребляется, есть железная дорога только *ouvaiei* [в возможности], а не в действительности. Без производства нет потребления, однако и без потребления нет производства, так как производство было бы в таком случае бесцельно» [1, с.717].

К. Маркс описывал классический период капитализма, когда потреблялась именно произведенная вещь. С тех пор содержание потребления неуклонно смещалось от потребления вещи к потреблению ее символа. В своей, ставшей классической монографии «Общество потребления: Его мифы и структуры», Ж. Бодрийяр сосредоточил внимание на этапах и схемах потребления, исследуя потребление в историческом контексте. Он пришел к выводу, что в современном обществе потребляется не столько сам товар, сколько его символ [2].

Известно, что потребление формирует вполне определенного субъекта потребления. Сосредоточение потребления на только лишь материальном, с последующим смещением потребления в символически-знаковую форму, производит ограниченного, одномерного, по Г. Маркузе [3], человека, лишённого минимальных духовных качеств, растворяющегося в потреблении знаковых вещей. «Суть потребления заключена не в возможности приобрести рекламируемый товар, а в желании это сделать; потребление локализовано не в кармане, а в сфере желания. Общество потребления — это совокупность отношений, где господствует выступающий смыслом жизни символизм материальных объектов, влекущий потребителей приобретать вещи и тем самым наделять себя определенным статусом. Потребительство снимает оппозицию между реальностью и знаками. Оно есть практика поддержания иерархизированной знаковости путем отправления социально стратифицирующих жестов, которые приближают реализующего их актора к элитарности и, соответственно, отдаляют его от общественной маргинальности» [4, с. 23-24]. То есть, дело обстоит еще хуже, чем мы отмечали, когда подчеркивали, что сфера и процесс все-

общего потребления лишены духовности. А.Н. Ильин выявил очень важный аспект потребления – смысл жизни человека при безудержном потреблении соотносится с символизацией потребляемых материальных вещей, а это много хуже, чем бездуховность, это отождествлении человеком себя с совокупностью потребляемых им вещей.

По уровню потребления, по качеству потребления и особенно по разным формам символического потребления, когда для субъекта не важна функция приобретаемой вещи, но важен ее символический смысл, люди объединяются в группы. Тем самым потребление вмешивается в социальную структуру общества, порождая новый тип социальной общности. Модная вещь формирует вокруг себя социальную группу, динамичную, быстро распадающуюся, не обладающую ответственностью. Эта группа легко переформируется. Общение людей между собой в такой группе складывается по поводу приобретаемой вещи и ее символов - вещь задает смысл; люди служат вещи, она становится выше их. А так как потреблением легко управлять, то возникает большой слой людей, слой динамичный, связанный с потреблением символической вещи – этот слой можно вести куда угодно. Социология потребления, поэтому, перспективная наука, что, в частности, доказали П. Бурдьё [5] и Д. Белл [6].

Не преобразить мир, не одухотворить его, но потребить – вот мировоззренческая установка, порождающая безудержное потребление. Потребление, как эфемерный смысл жизни, складывается, формируется и развивается в контексте определенного состояния духа – пустоты, протрации, потери содержания – все это ведет к унынию, чаще всего не осознаваемому, но разрушающему человека. Духовно-нравственные основания потребительского отношения к миру – негативны в духовном отношении. Не безразличны, но именно негативны.

Приобретается вещь, но нагруженная символами и мнениями. Вещь сама по себе не обладала бы таким разрушающим потенциалом, как стоящие за

вещью символы. Символ идеален, и поэтому связан с представлением о смысле, что выводит его в духовную плоскость. Но духовное содержание этого процесса негативно. Символический смысл вещей, являясь неким референтом ценностного содержания вещи, замещает и подменяет собой духовность, которая могла бы присутствовать в акте потребления, но не присутствует, так как замещена символом. Это еще более искажает истинное содержание вещи, человек вообще изолируется от духовного смысла.

Последовательность деградации человека при этом такова. Человека приучают потреблять все больше материальных ценностей все менее ему функционально нужных – затем идет замена реальной потребляемой вещи на ее символическое значение в контексте навязанных ценностей – потом человека ставят перед фактом предела его возможности приобретать символическую вещь в ее огромной, хотя и ложной значимости, что буквально уничтожает человека – и вот он уже сам не знает, чем он является, что ценит, к чему стремится. Если бы человек сохранял некоторое духовное содержание, то он мог бы остановиться на каком-то этапе этой деградации, но материальное вначале, а затем и вовсе символическое потребление устранило духовность, и у человека нет ни оснований, ни сил остановиться. Потребление удовлетворяет и потакает страстям.

«Выдвинув и навязав людям идеалы потребления, требующие для своего осуществления изматывающих и чаще всего бесплодных усилий, а также немалых денег, идеологи этой стратегии одновременно создали систему, при которой доступ к деньгам очень ограничен. Человек, принявший эти смыслы (не сказать жизни, но хотя бы существования) оказался в ситуации, когда и этот навязанный ему смысл он не в силах реализовать, так как у него нет средств для подобной реализации. Подвергнувшись двойному обману-давлению: сначала усвоением ложного смысла, а затем невозможностью реализации этого смысла, человек приходит к весьма очевидному решению отказаться от какого бы то ни было смысла вообще» [7, с.248]. А уже «размазав» смысл жизни, человек меняет

отношение ко всему, его окружающему: к обществу, к семье, к труду, к общению, к будущему; так что материальное потребление во все возрастающем масштабе и темпе не столь безобидно, как может показаться – оно унижает человека.

Заключение

Искажения и деформации в духовной жизни человека и общества являются глубинной причиной все возрастающего материального потребления. Мы постоянно подчеркиваем – «материального потребления» потому, что духовного потребления в принципе нет. Есть возрастание в духе, но при этом возрастании духовные ценности не потребляются выходя из оборота, а сохраняются в целостности и духовно обогащают других людей. Духовное при его усвоении не потребляется, исчезая, как это имеет место при материальном потреблении, но остается средством возрастания в горизонте духовного бытия. Духовное содержание мира и человека при восприятии их людьми только умножаются, так как духовно развивающийся человек развивает и других людей.

Когда искажается и иссякает духовность, растет материальное потребление. В потреблении нет ничего плохого до тех пор, пока человек весь не сосредоточится только на материальном потреблении. Тогда оно становится смыслом его существования. Ценности человека при этом концентрируются вокруг процессов потребления. Нет предела росту потребления, если условия позволяют. Растущее материальное потребление очень скоро лишает человека критериев потребления. Пределы роста материального потребления ограничены только способностью человека платить за потребляемые товары.

Халяль, как дозволенное, ограничивает потребление. Нельзя сказать, что верующий ограничивается при этом малым; верующий тоже разворачивается и тоже ввергается в растущее потребление материальных «благ». Но верующий, по крайней мере, знает, что он нарушает нормы должного. Когда же человека ничто не ограничивает в уровне потре-

бления, он превращает потребление в доминирующую форму своего существования. Поэтому, можно обоснованно сказать, что потребительское отношение человека и общества к миру имеет свои идейные основания, которые вступают в противоречие с духовными основами человека, наиболее ярко проявляющимися в религии. Тем самым, безудержное материальное потребление объективно выступает одной из форм секуляризации, как процесса глобального вытеснения религии из современного мира.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках финансирования КН МНВО РК (Грант № АР 14870599 «Феномен «халяль» и формирование экологического сознания в светских государствах: сравнительный анализ»).

Список литературы

- 1 Маркс К. Из экономических рукописей 1857-1858 годов. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. – 875 с.
- 2 Бодрийяр Ж. Общество потребления: Его мифы и структуры. – М.: Культурная революция; Республика, 2006. 269 с.
- 3 Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества. – М: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 526 с.
- 4 Ильин А.Н. Общество потребления и его сущностные особенности // Ценности и смыслы. – 2013. – № 6 (28). – С. 22-36.

5 Бурдьё Пьер. Социология социального пространства. – СПб.: Алетейя; М.: Ин-т эксперим. социологии: Алетейя, 2005. – 288 с.

6 Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования. – М: Academia, 2004. – 783 с.

7 Косиченко А.Г. Православие в современном мире. – Алматы: ИФПР КН МНВО РК, 2023. – 320 с.

Transliteration

1 Marks K. Izjekonomicheskikh rukopisej 1857-1858 godov [From the economic manuscripts of 1857-1858]. – М.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1958. – 875 s. (in Russ)

2 Bodrijjar Zh. Obshhestvo potreblenija: Ego mify i struktury [Consumer Society: Its Myths and Structures]. – М.: Kul'turnaja revoljucija; Respublika, 2006. 269 s. (in Russ)

3 Markuze G. Jeros i civilizacija. Odnomernyj chelovek: Issledovanie ideologii razvitogo industrial'nogo obshhestva [Eros and Civilization. One-Dimensional Man: A Study of the Ideology of Developed Industrial Society]. – М: ООО «Izdatel'stvo AST», 2002. – 526 s. (in Russ)

4 Il'in A.N. Obshhestvo potreblenija i ego sushhnostnye osobennosti [Consumer Society and Its Essential Features] // Cennosti i smysly. – 2013. – № 6 (28). – S. 22-36. (in Russ)

5 Burd'e P'er. Sociologija social'nogo prostranstva [Sociology of Social Space]. – SPb.: Aletejja; М.: In-t jeksperim.sociologii: Aletejja, 2005. – 288 s. (in Russ)

6 Bell D. Grjadushhee postindustrial'noe obshhestvo: opyt social'nogo prognozirovaniya [The Coming Post-Industrial Society: An Experience of Social Forecasting]. – М: Academia, 2004. – 783 s. (in Russ)

7 Kosichenko A.G. Pravoslavie v sovremennom mire [Orthodoxy in the Modern World]. – Almaty: IFPR KN MNVO RK, 2023. – 320 s. (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Анатолий Григорьевич Косиченко главный научный сотрудник, профессор, доктор философских наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: anatkosichenko@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9112-8426>

Анатолий Григорьевич Косиченко бас ғылыми қызметкер, профессор, философия ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: anatkosichenko@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9112-8426>

Anatoly Kosichenko Chief Researcher, Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: anatkosichenko@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9112-8426>

THE GLOBAL ROLE OF WOMEN IN THE MODERNIZATION AND INTERPRETATION OF ISLAM

¹S. Yussupova, ²B. Tarman, ¹E. Assyltayeva

ABSTRACT

The history of feminism in the USSR is marked by a paradox: while the Soviet state officially championed gender equality, women's roles were largely confined to traditional domains like motherhood and domestic labor, all under the guise of political rhetoric about liberation. Independent feminist movements were discouraged, as the state claimed to have resolved gender issues. This fostered a culture of sexism that persisted into the post-Soviet era, where feminist discourse remains marginalized, particularly in Kazakhstan and other former Soviet countries. Globally, the conversation about women's roles in modernizing and interpreting Islam gained momentum in the 1990s, especially in Muslim-majority nations such as Turkey, Malaysia, Iran, and the United States. However, this movement largely bypassed Muslim women in post-Soviet states. Muslim feminism emerged as a response to modernization, striving to reinterpret religious teachings in line with contemporary ideals of equality and democracy. Feminists highlight that the Quran does not prohibit women from praying during menstruation, becoming imams, or leading prayers, and they reject interpretations that justify violence against women. In Kazakhstan and other former Soviet Muslim nations, however, these feminist reinterpretations have had limited influence. Many see feminism as outdated or irrelevant, viewing it as a competition between men and women that has already been "won" by women. Furthermore, the socialist past, which suppressed religious discussions, has stunted conversations about the intersection of Islam and feminism. As global movements push for a rethinking of women's roles, women in Kazakhstan often gravitate toward more traditional interpretations of Islam, leaving the country on the periphery of these broader feminist developments. This highlights the pressing need for open, inclusive dialogue on gender issues, which remains critically underdeveloped in these contexts.

Key words: Muslim Women of Kazakhstan, Global Role of Women, Gender Equality, Islam in Post-Soviet Countries, Modernization, Interpretation of Islam.

¹ Turan University,
Almaty, Kazakhstan

² OpenED Network,
Ankara, Turkey

Author-correspondent:
Yussupova S.,
yussupova32@gmail.com

Reference to this article:
Yussupova S., Tarman B.,
Assyltayeva E.
The Global Role of
Women in the
Modernization and
Interpretation of Islam //
Adam Alemi. – 2024.
– No.3 (101). – P. 161-172.

Исламды жаңғырту мен түсіндіруде әйелдердің жаһандық рөлі

Аңдатпа. КСРО-дағы феминизм тарихы парадоксқа толы: кеңес мемлекеті ресми түрде гендерлік теңдікті жақтағанымен, әйелдердің рөлі негізінен ана болу және үй шаруашылығы сияқты дәстүрлі салалармен шектелді, бұл «азат ету» туралы саяси риторикамен бүркемеленген еді. Тәуелсіз феминистік қозғалыстарға тыйым салынды, өйткені мемлекет гендерлік мәселелердің шешілгенін мәлімдеді. Бұл сексизм мәдениетінің қалыптасуына әкеліп соқты, ол посткеңестік дәуірге дейін сақталып, феминистік дискурс, әсіресе Қазақстан мен басқа да посткеңестік елдерде, маргиналданған күйде қалды. Жалпы әлемде 1990 жылдары әйелдердің исламды жаңғырту және түсіндірудегі рөлі туралы пікірталастар Түркия, Малайзия, Иран және Америка Құрама Штаттары сияқты мұсылман көпшілік мемлекеттерде кеңінен өріс алды. Алайда бұл қозғалыс посткеңестік елдердегі мұсылман әйелдерді айналып өтті. Мұсылман феминизмі модернизацияға жауап ретінде пайда болып, діни ілімдерді қазіргі заманғы теңдік

пен демократия идеалдарына сай түсіндіруге ұмтылды. Феминисттер Құранның әйелдерге етеккір кезінде намаз оқуға, имам болуға немесе намазды басқаруға тыйым салмайтынын және әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты ақтайтын түсіндірмелерді жоққа шығаратынын атап көрсетеді. Алайда Қазақстан мен басқа да посткеңестік мұсылман елдерінде бұл феминистік қайта түсіндірулер аз әсер етті. Көптеген адамдар феминизмді ескірген немесе маңызын жоғалтқан құбылыс деп санап, оны ерлер мен әйелдер арасындағы «жарыс» деп түсінеді, мұнда әйелдер әлдеқашан «жеңіске жетті». Сонымен қатар, социалистік өткен тарих, ол діни пікірталастарды басып тастаған, ислам мен феминизмнің тоғысқан жеріндегі талқылаулардың дамуын тежеуде. Жаһандық қозғалыстар әйелдердің рөлін қайта қарауды талап етіп жатқанда, Қазақстандағы әйелдер көбіне исламның дәстүрлі түсіндірмелеріне бейімделіп, елді бұл кең ауқымды феминистік үрдістердің шетінде қалдырады. Бұл осы контексттерде гендерлік мәселелер бойынша ашық және инклюзивті диалогтың дамуының аса қажет екенін көрсетеді.

Түйін сөздер: Қазақстан мұсылман әйелдері, әйелдердің жаһандық рөлі, гендерлік теңдік, посткеңестік елдердегі ислам, исламды жаңғырту және түсіндіру.

Глобальная роль женщин в равноправной интерпретации мусульманской культуры

Аннотация. История феминизма в СССР отмечена парадоксом: хотя советское государство официально провозглашало равенство полов, роли женщин были в значительной степени ограничены традиционными сферами, такими как материнство и домашний труд, всё это прикрывалось политической риторикой о "освобождении". Независимые феминистские движения подавлялись, поскольку государство утверждало, что вопрос гендерного равенства уже решён. Это способствовало формированию культуры сексизма, которая сохранялась в постсоветскую эпоху, где феминистский дискурс остаётся маргинализированным, особенно в Казахстане и других странах бывшего СССР. На глобальном уровне обсуждение роли женщин в модернизации и интерпретации ислама набрало обороты в 1990-х годах, особенно в странах с мусульманским большинством, таких как Турция, Малайзия, Иран и Соединённые Штаты. Однако это движение в значительной мере обошло стороной мусульманок в постсоветских государствах. Мусульманский феминизм возник как ответ на модернизацию, стремясь переосмыслить религиозные учения в соответствии с современными идеалами равенства и демократии. Феминистки подчёркивают, что Коран не запрещает женщинам молиться во время менструации, становиться имамами или вести молитвы, и отвергают интерпретации, оправдывающие насилие в отношении женщин. Однако в Казахстане и других постсоветских мусульманских странах эти феминистские переосмысления оказали ограниченное влияние. Многие воспринимают феминизм как устаревший или неактуальный, считая его соревнованием между мужчинами и женщинами, в котором женщины уже "победили". Кроме того, социалистическое прошлое, подавлявшее религиозные дискуссии, затормозило обсуждения на стыке ислама и феминизма. В то время как глобальные движения призывают к переосмыслению роли женщин, женщины в Казахстане часто склоняются к более традиционным интерпретациям ислама, оставляя страну на периферии этих более широких феминистских процессов. Это подчёркивает насущную необходимость открытого и инклюзивного диалога по вопросам гендера, который остаётся критически неразвитым в этих контекстах.

Ключевые слова: мусульманки Казахстана, глобальная роль женщин, гендерное равенство, ислам в постсоветских странах, модернизация и интерпретация ислама.

Introduction

Feminism is not merely a movement aimed at liberating women from a male-dominated system, as it is often perceived in various segments of society. Rather, feminism envisions profound changes in social life, seeking to free both women and men from the burdens of a competitive system while promoting a new lifestyle at both individual and societal levels. It is widely understood that men, who tend to live an average of ten years less than women, often neglect their emotional and physical health.

They suffer from significantly higher rates of risky behaviors, alcohol, and substance abuse, making them victims of the patriarchal system just as much as women are.

In post-Soviet countries, feminism is frequently viewed, similar to its perception in Turkey, as a form of male antagonism imported from the West. A century ago, Nimet Cemil from the Ottoman women's movement observed that terms like "telegraph", "automobile", and "ferry" were also Western inventions, thus she opted to use the term "feminism" as it was. However, today's Islamic feminists,

akin to female activists from the USSR and former Soviet states, often tend to avoid this term. According to historian Pushkareva, all Western terms, except for feminism, have smoothly integrated into the Russian language. Similarly, the lack of diversity in interpreting both Islam and feminism in post-Soviet countries has hindered the development of Islamic feminism and the discourse on gender equality.

Methodology

This article employs qualitative analysis methods to study contemporary trends in Islamic feminism. The research data were collected through a sociological survey using semi-structured interviews. A total of twenty-one women from Kazakhstan were interviewed. Interviews were also conducted with representatives of Islamic feminism in Turkey.

Additionally, the following methods were used for analysis: The works, public speeches, and videos of feminists and activists were examined. The analysis focuses on approaches to gender equality issues and solutions to women's problems within Muslim society.

The Impact of Sovietization on Muslim Women

Under the Soviet government's "Eastern Women" project, policies aimed at liberating women presumed that all women formed a homogenous group and experienced oppression in the same way. For example, Uzbek and Tajik women wore the veil, while Kyrgyz and Kazakh women did not. However, despite this difference, Kyrgyz and Kazakh women were subjected to the same anti-veil policies. This project extended to women in Georgia, Armenia, Azerbaijan, Dagestan, Kabardino-Balkaria, Adyghe Republic, Karachay-Cherkessia, Chechen Republic, Uzbekistan, Turkmenistan, Karakalpakstan, Kyrgyzstan, Bashkortostan, Tatarstan, as well as the Kalmyk, Buryat, and Sakha (Yakutia) Republics. Shurko [1] noted that the entire region was unified under the term "Soviet East," disregarding the varying religious and cultural statuses of women, whether Christian, Buddhist, Shamanist, or Muslim.

Even among Uzbek and Kyrgyz women in Central Asia, differences existed. It is evident that the "liberation" and "rescue" projects implemented for Eastern women affected Muslim women differently than their Slavic counterparts. The so-called "Women's Question", which the communist regime claimed to have resolved, had varying impacts on Muslim and Slavic women, imposing new forms of pressure on Muslim women. Although the Soviet approach to women's issues made some progress in the public sphere under the framework of socialist paternalism, the overall liberation of Soviet women remained incomplete.

The Soviet regime trained Muslim women – Tatar, Kazakh, Uzbek, Kyrgyz, Turkmen, Chechen, and Tajik – and organized labor laws to enable their participation in the workforce. Free education was provided universally, with compulsory eight-year education up to high school. However, Mitra Raheb [2] argued that seventy years of Sovietization were insufficient to dismantle the patriarchal structures within Muslim societies.

During the Soviet era, women primarily held secondary roles in the health and education sectors, although some also worked in physically demanding jobs. Even today, in post-Soviet countries, it is not uncommon to see women operating heavy machinery, driving tractors, or working as tram drivers. Social pressure was significant for those not engaged in public work; those who did not work were labeled as "tuniadets" (lazy, parasitic). Women were expected to contribute to the household income by performing the same tasks as men outside the home, but household chores and childcare remained their responsibility. The kitchen was traditionally seen as a woman's domain, and men only entered it to eat. Women were granted up to three years of maternity leave, yet they were also expected to return to work by placing their children in state childcare facilities. Overall, the mother was seen as responsible for her children's homework and development, while the role of fathers was minimized, as men were expected to focus on being productive Communist Party members.

In the early days of Soviet rule, Muslim communities resisted for up to ten years.

Despite their strong opposition to women working with uncovered heads, they reluctantly complied with the laws they were obligated to follow. Women who went to work were perceived as agents of the secular government and were often blamed for collaborating. Men, feeling they had lost control over their wives' and daughters' attire, imposed additional pressures on women. As a result, Soviet Muslim women were forced to appear content with being secular in public while showing satisfaction with the patriarchal order at home. Those who rejected this duality were harshly punished as traitors to their traditions and ancestral religion [3].

Karakeeva's research in 1925 highlights [1] that although the Soviet government banned bride prices in 1921 and set the minimum marriage age at sixteen for women and eighteen for men, child brides in exchange for bride prices remained common, even among Communist Party members. For example, in the 1926 census of Kyrgyzstan, 29.2% of girls aged fifteen and 60% of girls aged sixteen were already married. This underscores the difficult position of Central Asian women caught between state laws and local customs.

Thus, although Soviet women were given dual responsibilities, Muslim women bore an additional burden. While Slavic women faced the "double burden", they were not tasked with the transmission of forbidden ethnic and religious traditions from generation to generation. Muslim women, as mothers, were pressured to take on the responsibility of instilling national values and preserving cultural identity in future generations. Women were seen as central figures in the construction of ethnic identities among new generations familiar with their religion and language. Efforts by the atheist government to eradicate Islamic traditions, equating Muslim culture with the Islamic religion, targeted both pre-Islamic beliefs (such as Tengriism and Shamanism) and Islamic customs, further increasing the burden on Muslim women [3].

Since there were no mechanisms during the Soviet era to preserve the languages and cultures of Muslim communities, Muslim women were expected to carry out this responsibility covertly. Slavic women did not face the same pressures.

As Mitra Raheb [2] pointed out, "Muslim women from Central Asia and Azerbaijan found themselves in a new world of conflicting demands, facing both political and social pressures". For example, a Kazakh woman was required to be a "Soviet woman" according to Soviet law, while her first identity was expected to be a "Kazakh woman" according to Kazakh social law. Non-Muslim women did not experience a conflict between their cultural surroundings and the regime because the regime itself was "Slavic". Muslim women, however, had to answer to their families, the regime, and society. Families enforcing social laws viewed collaboration with the Soviet regime as betrayal, and thousands of Muslim women were killed for this reason. The regime, on the other hand, humiliated women who adhered to their social customs. For example, the Kazakh practice of reading the Quran and distributing "Jetinan" bread after funerals had to be conducted in secret. If discovered, those continuing such customs were accused of tribalism and labeled as reactionaries. In contrast, efforts to eliminate the Christian religion among Slavs did not extend to their everyday cultural practices because the Soviet government was itself Slavic. However, when it came to the Muslim population, religion and culture were intertwined, so both had to be eradicated. Harsh measures were taken against any religious or cultural inclinations [2].

Although many researchers acknowledge that Slavic women were also oppressed by the Soviet regime, the distinction between the responsibilities of Slavic and Muslim women remains significant, despite challenges to Raheb's conclusions.

The Absence of Feminism in Soviet Gender Policies: Liberation or Coercion?

In her article from September 2020, Russian activist Olga Kharitonova compares feminism to a tree. She describes the "roots" as the worldviews of women from different periods in history, the "trunk" as a socio-political movement, and the "branches" as representing various ideologies and theories. Using this metaphor, Kharitonova explores whether feminism existed in the Soviet Union and, if so, what

form it took [4]. In the USSR, where Marxist-Leninist ideology prevailed, "classical" feminism was deemed "bourgeois". The individualism central to feminist liberation was replaced by the collective struggle of women for the proletariat cause.

While the Bolsheviks granted women all civil rights and freedoms through decrees adopted in December 1917, legally equating women with men, they simultaneously shifted focus from individual women to the masses. As a result, the "woman question" was deprioritized, and women were primarily viewed through the lens of the working-class struggle rather than as individuals. In the Soviet version of feminism, the concept of "private life" disappeared, and the notion of the family as a unit that perpetuated social inequality and limited women's freedom was dismantled.

As Aivazova describes in her work *Women in the Labyrinth of Equality*, "Just one month after the October Revolution, Russian women were freed from all restrictions regarding children and property through the right to divorce. They gained the freedom to choose their profession, residence, and access to education, and they achieved wage parity with men. The first Soviet Constitution, adopted in July 1918, further strengthened the political and civil equality of men and women, and in 1920, women were granted the legal right to abortion" [4].

After World War II, Russia's birth rate remained at 3-4 children per woman [5]. Soviet women took on many heavy labor roles, such as road construction, paving, and driving tractors, while professions like hairdressing, nursing, and retail became largely feminized. It was also common to see women working as tram drivers.

Olga Isupova's research on motherhood in Russia shows a significant decline in birth rates – from an average of seven children per woman in the 18th century to five by 1890. After the October Revolution, abortion rates surged, particularly among educated women.

Despite its emphasis on liberation, the Soviet state struggled to control its increasingly independent female population. Complete gender equality conflicted with state goals, and by the late 1920s, the government shifted its approach. As industri-

alization and collectivization progressed, the regime relied heavily on women as a cheap labor force for its grand socialist projects.

The weakening of the family structure contributed to declining birth rates, which posed a demographic threat. In response, the state banned abortion in 1936 and reinforced the family as society's core unit. Soviet women were burdened with a dual role as both workers and mothers, a mandate that persisted throughout the regime [6].

Kharitonova's analogy of the "tree", as mentioned earlier, revealed that there was no "trunk" for the feminist movement in the USSR as a grassroots social and political force. This was because, in the Soviet Union, neither men nor women had the right to express political views. Apart from a few female party members like the feminist Kollontay, the absence of feminism in terms of ideology meant there were no "branches" of the feminist movement. Although it is said that feminism, as a social movement and ideology, did not exist in the USSR, an emancipatory consciousness managed to develop despite the pressure of communist ideology. Independent women's associations emerged in all former Soviet Republics, and feminism began to mature once again [4].

In the early 1980s, the first Russian feminists – Tatyana Goricheva, Yuliya Voznesenskaya, and Natalya Malakhovskaya – published articles about Soviet women's issues in the magazine *Zhenshina i Rossia* (Women and Russia). These feminists believed that the policies pursued under the name "Zhenski Vopros" (Women's Issues) after the October Revolution were unsuccessful and had not truly solved women's problems. They argued that Soviet women had been alienated from their "female nature" and had become beings more like men, emphasizing Christian piety. They also addressed many unseen problems, such as the challenges women faced in maternity hospitals. This was the first feminist movement in the USSR, which the government considered dangerous and subsequently banned. Most of its members were arrested and exiled. Thus, in the 1980s, the Soviet Union viewed its first women's movement as a threat [7].

Although they raised issues from a feminist agenda, these Soviet feminists offered solutions that differed from those of Western feminist organizations. They opposed the idea of “equality” that demanded Soviet “superwomen” work both at home and in the workforce, rejecting the notion that brave men and feminine women belonged to the past [8]. Western feminists struggled to understand the concerns of these Soviet feminists who had been exiled from the USSR. Soviet feminists, who opposed women’s forced participation in the workforce by referencing Christian religion and female nature, did not engage in feminist work in the Western countries where they lived. This was because the two feminist perspectives arose from different cultural and historical contexts. For example, during the second wave of feminism, U.S. feminists supported the idea that women should abandon their dreams of being housewives and join the workforce [19]. In contrast, Soviet Christian feminists’ desire to remain at home was difficult to understand, as they criticized the fact that Soviet women could not stay at home. Additionally, in the 1970s, communist liberation and socialism experiments were seen as an ideal goal by some Western intellectuals, so these Soviet feminists, who “complained” about gender equality in the USSR, were not understood by Western communities [10].

At this point, Sandra Bem’s 2004 comment comes to mind. Bem suggested that states and governments cannot significantly impact deep-rooted patriarchal attitudes in society over many generations [11].

In 2002, Larissa Upraviteleva studied statistics on Russian men and women. Comparing Soviet men and women, she did not believe in the liberation of Russian women according to Western concepts. She wrote that the discourse on gender equality in the post-Soviet world should differ from Western discourses. Based on her analysis of statistics, she stated that the women in this society had “won” in the competition with men and said the following: The average Russian man, compared to the Russian woman, is someone who lives worse, is uneducated, dehumanized, unemployed, aggressive, and dependent on alcohol and drugs, often starting his life

in prison. In cases of divorce, it is generally the man who is removed from his children. Russian men live, on average, eleven years less than Russian women, yet they hold a patriarchal worldview. 73% of Russian men believe that a man should have power in the family and society. On the other hand, the educated Russian woman, employed in a female-dominated sector like social work, healthcare, teaching, or library services, is unable to escape financial dependence on men despite how hard she works. Thousands of educated, healthy, sensible, and beautiful women in Russia dream of marriage, starting traditional families, and raising children with their husbands. Once they marry and have children, these women carry not only the responsibilities of their families and children but also endure the burden of weak husbands – men who are abusive, irresponsible, and often alcoholics [12].

As an indicator of the significant losses suffered by men in the deeply entrenched patriarchal structure of the former Soviet Union, issues like men’s alienation from their emotions and bodies, risky behavior due to competitive stress, and substance abuse became defining features of Soviet masculinity. Upraviteleva’s central argument is that Russian women are already so strong that they don’t need Western feminism. She highlighted that feminism in Russia has often been perceived as merely a movement to support women or fuel competition between men and women. Instead of focusing on cultivating strong and independent Russian women, Upraviteleva argues that attention should now be directed toward supporting Russian men.

This view reflects a broader perception of feminism across post-Soviet countries, where many believe that gender equality was already achieved under the USSR. The expression “Women have long surpassed men” is frequently used but often distorts the reality, diverting attention away from the true essence of feminism. After the 1990s, feminism became largely irrelevant or seen as outdated by many, yet feminism is not about a competition between men and women; it is about liberating all members of society, including men, from patriarchal oppression.

While in the West, many men actively support feminism, in post-Soviet countries, even women often show little interest in the movement and fail to see its potential for societal transformation. The Soviet model of women's liberalization, unfortunately, fostered resistance to feminism, leading many to believe that equality had already been achieved. However, even in the 1970s, the patriarchal system and issues of gender equality in the USSR remained unresolved, despite communist rhetoric to the contrary.

In contemporary Kazakhstan, the progress of feminism and gender equality remains slow, with Islamic feminism, one strand of the movement, being virtually unknown to post-Soviet women from Muslim-majority countries. The lack of awareness and engagement with feminist ideas highlights the ongoing struggle for genuine gender equality in the region.

Women Typology in Svetlana Shakirova's Research

Svetlana Shakirova is a faculty member teaching gender studies at the Kazakh National Women's Pedagogical University in Almaty, Kazakhstan. Established in 1944, towards the end of World War II, this university was created solely for the education of women. During the Soviet era, it aimed to provide education for girls coming from rural areas and villages around Almaty. Even today, 80% of the students at this university are women, primarily in pedagogical fields. The university's homepage features a quote from Nursultan Nazarbayev, Kazakhstan's first president, who aimed to shape the Kazakh people by educating Kazakh women. He stated, "Educating a girl is equivalent to educating the entire nation." The 'Institute for Gender and Social Research,' founded in the 2000s within the university, is led by Shakirova.

Shakirova divides the history of Kazakhstan, which influences the shaping of women's identity, into three main periods: the feudal-nomadic period before 1917, the socialist industrial-agricultural Soviet period from 1917 to 1991, and the market economy transition period from 1991 to the present [13].

In her analysis, Shakirova categorizes Kazakh women post-USSR into three main groups: Traditional women, Soviet women, and Modern women. She describes traditional women as those who comply with absolute paternalism and male authority. In contrast, Soviet women, positioned between the traditional and modern groups, tend to seek a peaceful life while preserving their familial ties. Modern women, on the other hand, pursue partnership between men and women. Shakirova compares her research to that of women voters in the United States, identifying three main groups: Non-feminists (equivalent to traditional women in our research), potential feminists (Soviet women), and feminists (modern women). The political behaviors of these groups, especially regarding abortion, show significant differences. According to surveys conducted in 1992, the proportions of women's groups in the U.S. were as follows: Non-feminists 30%, potential feminists 40%, feminists 30%. It can be inferred that the proportions of traditional, Soviet, and modern women in Kazakhstan are likely similar.

In contemporary Kazakhstan, many people nostalgically remember the Soviet era, considering the phenomenon of the "Soviet woman" to have become an irreversible part of history. Biographical interviews were conducted with grandmothers and mothers who contributed to rebuilding the country after the war. Soviet working women worked under the most challenging conditions and demonstrated unique sacrifices for their country. The lives of these women coincide with what are considered the best years of the country's socialist history, and in the last twenty years of the life cycle, the collapse of socialism has been recorded with all its drama and pain during interviews. Through these discussions, Shakirova ensured that the feelings, experiences, and stories of the Soviet female generation would endure for future generations.

The Soviet women's group can also be considered a "moderate" transitional group between traditional and modern women. Shakirova attributes the placement of Soviet women between traditional and modern women to what Deniz Kandiyoti describes as the 'Soviet paradox,' noting that

these women were “neither modern nor exploited” [14]. While their participation in the workforce as educated professionals and their visibility might present them as modern, these women were simultaneously compelled by the Soviet system to take on household chores, childcare, and motherhood alone. Consequently, with the support of the Soviet system, they had no options like remaining single, as they were expected to undertake double duties throughout their lives. These women witnessed the communists’ approach to women’s issues, and now even the youngest among them is over fifty. Most of these women hold deep respect for traditions and Soviet values, never discussing sexuality, and, like today’s traditional women, they condemn divorce and premarital sexuality. However, similar to the modern women’s group, they also oppose polygamy, headscarves, and bride price, placing them between the two extreme groups of women [13].

The construction of the Soviet woman was accomplished through literature, art, media, cinema, and painting, similar to the multifaceted model of a woman in post-Republic Turkey, presented as a non-traditional, secular, strong, productive figure managing the family.

From the biographies collected through interviews, it is clear that this group of women often grew up in families where the father was deceased, facing difficult life conditions. According to Soviet woman’s ideology, the mother’s role in the family within modern society is quite significant; it is understood that women suffer from inequality in the distribution of household burdens since the economic weight of the family rests on their shoulders. There is almost no sign of these women maintaining ethnic or religious traditions in daily life. It has been observed that the primary goal in these women’s lives is to raise their children. Shakirova [13] asserts that the independence of Soviet women encompasses not only economic independence but also psychological independence. Additionally, Soviet women face psychological pressure at work, sometimes physical violence at home, and continue to commute to work despite the fear of sexual abuse they might encounter in public.

Another group of women frequently mentioned by Shakirova is the traditional women’s group. These women come from father-dominated families, and in many cases, their mothers are unhappy in their personal lives because they have dedicated themselves to serving their husbands and children. They fail to recognize their potential beyond being a mother and wife and, at least within their city or village, cannot become significant social or political figures. Since there is very little sexual interaction between mother and father, daughters (traditional women) do not receive the necessary sexual education in their families. They suppress their sexuality by shaming youthful emotional experiences. Women in this group prioritize establishing a family first. Their pursuit of a spouse, typically aimed at creating a sacred family, often results in marrying the first man they encounter. This group of women values virginity highly, perceives an inexperienced woman in sexual relations as chaste, and views bride kidnapping as a commonplace way to marry. Moreover, they are utterly opposed to divorce, premarital sexual relations, and having children outside of marriage. While a traditional woman may wish to have many children, the decision is generally made by her mother-in-law or husband, and under these circumstances, she evaluates herself as a happy mother and wife. Her personal spending is negligible, and if she earns income, she considers it family money. She sees family harmony, prosperity, and happiness as her primary concerns. If she works, she is often dissatisfied with her job and performs at a mediocre level. The relatives in her trusted circle are her family. These women perceive stability in Soviet life, guaranteed employment, free education and healthcare, social security, and state support for families as a unified strength, longing for the Soviet Union because the party played a significant role in shaping a good life, guaranteed future, and peaceful old age. According to the traditional woman, women in society are at a lower level compared to men, but their roles within the family are elevated. Therefore, it is believed that working outside the home does not bring much satisfaction and happiness, as the family remains the

place where they are most appreciated. Divorce and extramarital relationships are taboo and considered moral issues tied to honor. The psychological comfort, convenience, and order of family members at home grant the woman a significantly elevated status within the family. This situation is contingent not only on her husband's economic income but also causes women to depend psychologically on their husbands and adult children. These women sometimes experience physical violence. The traditional women's group believes that women are respected in their community, loves their people deeply, and practices the traditional customs and rituals of a moderately religious populace. When asked about customs and rituals during an interview, a Kazakh woman living in the Taldykorgan region responded as follows [13]: "Our family has always been religious; no one imposed it on us! In general, Islam is very good. Our mother always made "jetinan" (a type of bread) on Fridays, and she taught us how to make it. On religious holidays, called "Ait", all the neighbors visit each other, and the table is ready all day. Washing on Fridays was prohibited, so I would spend the day reading because my mother wouldn't even let me wash the diapers on that day. We also circumcised our boys; they became Muslims. We preserve all these traditions in this way".

The third group of women, shaped by Shakirova's view of the Western model, is the modern women's group. She writes that these women are often born into families led by working mothers, who are unhappy in their relationships with male partners and have separated from them. This woman understands the value of psychological and emotional intimacy with her partner at an early age, appreciates the values of friendship, sincerity, trust, and loyalty, and does not rush to marry while always pursuing professional development and self-actualization. She vehemently opposes polygamy and bride kidnapping but does not reject the possibility of premarital sexual relations, and she understands divorce and remarriage. A modern woman builds her marriage on love and spiritual closeness with her partner. She feels disappointed when she fails to find a good relationship, which is rarely encountered.

According to them, a marital crisis primarily arises from defining the boundaries of the spouses' personalities and does not occur unless both parties compromise equally. The personal happiness of this woman is based on self-actualization and understanding her loved ones. While she sees problems in the social and economic structure, she looks to the future with confidence, believing that the state will provide peace, social security, and a minimum pension at least in exchange for protecting the country's borders. The modern woman believes that both men and women share equal responsibilities in the family and are equally responsible for family welfare, considering the woman's place to be dignified both in the family and in society. This group of women thinks that there is gender inequality in Kazakhstan and expresses that they are far from the Scandinavian ideal of gender equality. They value personal independence not only in economic terms but also psychologically. Despite seeing herself as independent and feeling no economic, psychological, or physical coercion, she is aware of the risk of encountering sexual violence in public and on the street. Shakirova conveys the following from a conversation with a young woman from the modern women's group [13]: "I am still 17. But I believe that as a future wife, a woman must lead a fulfilling life; being a wife does not mean being a housewife. A real woman should lead an active life, have a good job, and still remain a caring wife. If a woman has a job she loves, having strong social relationships is not enough for the "real woman". A woman must first ensure that her home is tidy and that her children and husband are well-fed; the worst thing is for a woman not to have a family. Because people are happy when they are together in a family. In a family with a woman, the responsibilities of men and women are distributed according to the situation. When the traditional family type completely disappears, husbands will do household chores and try to raise their children equally with their wives".

For both traditional and Soviet women, as well as modern women, family comes first because this is a result of the resurgence of patriarchy in society, influenced by the propaganda trails following the

rebirth of Kazakh national culture in the 1990s. Shakirova [13] stated that among the older and middle-aged women whose youth coincided with the years of socialism, the ideology of Soviet equality still prevails. However, she also pointed out that traditional and modern women's groups do not have the experience of living under socialism, and therefore these young women are shaped by looking at two main role models through the media. In Kazakhstan, since the choice for women presents both the Western liberated woman and the Eastern traditional woman model, it can be said that the discourse of "Western productivity".

Conclusion

The inability of Islamic feminism to develop in post-Soviet countries is closely related to advocacy issues. Among the devout minority who embrace Islam, it becomes nearly impossible to discuss gender equality due to the varying interpretations of Islam. After atheism, considerable efforts are expended to demonstrate to ethnic Muslims – who often lack fundamental knowledge – that peace and happiness reside within Islam. Groups that reject Islam present narratives elevating it, claiming that they provide value to women by emphasizing that paradise lies beneath a mother's feet. Those who seek their rights or voice deficiencies in such a beautifully portrayed version of Islam are often labeled as traitors or enemies of religion. Many ethnic Muslims in post-Soviet countries, describing their Soviet-era experiences as "abnormal" and attributing them to a tyrannical communist regime, have begun searching for the "normal" that they believe existed before communism, clinging to racist and patriarchal attitudes rooted in national traditions.

In the 1990s, UK Prime Minister Margaret Thatcher famously stated, "After the collapse of the USSR, there is no such thing as society, only individuals". Individuals have witnessed both economic collapse and social trauma, while national and international capitalist forces have greedily plundered public resources. Many people in post-Soviet countries, having lost faith and hope, sought refuge in God or em-

braced ethnic-nationalist ideologies in a radical manner.

As nationalist oriented people returned to ancestral traditions in the 1990s, they did so without a critical examination, adopting all customs in a packaged manner without questioning their conformity to the norms of the 21st century. A faction within these societies marginalizes those who question national traditions or voice concerns about gender inequality. For Kazakhs, Kyrgyz, Uzbeks, Turkmen, Azerbaijanis, and Caucasian peoples, distinguishing patriarchal practices from the ethnic-nationalist traditions that significantly shape their national identities is perceived as an assault on their collective identity. As long as efforts to elevate women's status and question their roles in traditions are seen as strikes against the essence of these peoples, the issue of gender equality will persist.

Feminism critiques the Islamic or national culture shaped by patriarchal social structures and advocates for the necessity of creating a new culture and social structure that allows equal opportunities for everyone, regardless of gender, sexuality, race, culture, religion, physical health, ability, social class, nationality, or age. However, this understanding of feminism has yet to take root in post-Soviet countries. Kazakh traditions known to negatively impact women – such as the practice of marriage for a bride price, polygamy, and violence against women – continue to be observed despite their adverse effects. While some women may secure their marriages by bearing male children to ensure the continuation of their husband's lineage, bowing to their husband's relatives, and silently serving as brides, they still reject feminism despite their experiences of being married off without consent, subjected to polygamy, or facing societal disdain for being single or divorced.

Funding

This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AR15473463 "Cultural empathy and social responsibility of women and men of Kazakhstan").

References

Transliteration

1 Shurko T. Woman of the East: Soviet gender order between emancipation and colonization. – Bishkek, Shtab-Press, 2016. – Pp. 178-209.

2 Raheb M. The Condition of Women in former Soviet Islamic republics: Why seventy years of Sovietization was unable to eradicate these republics' patriarchal social structures. PhD dissertation. – Miami Üniversitesi, USA. – 2001.

3 Азизова Н., Азимова Н., Алимджанова Д., Ахмедшина Ф., Джумаев А., Ким Л. Шнирова О. Введение в теорию и в практику гендерных отношений. – Ташкент: Комитет женщин Республики Узбекистан, 2004.

4 Харитоновна О. Древо феминизма // [Electronic source] URL: <https://syg.ma/@olgerta-ostrov/drievno-fieminizma> adresinden alınmıştır (the date of referring: 09.02.2020)

5 Юсупова О. Материнство в России // [Electronic source] URL: https://ru.boell.org/sites/default/files/uploads/2016/11/olga_isupova_materinstvo.pdf (the date of referring: 09.02.2020)

6 Чернова Ю. Советская семья политика // [Electronic source] URL: https://ru.boell.org/sites/default/files/uploads/2016/11/zhanna_chernova_sovetskaya_semeynaya_politika.pdf adresinden alınmıştır (the date of referring: 09.02.2020)

7 Арефьев Т. Участие женщин в диссидентском движении // Женщина в Российском обществе. – 1996. – №4. – С. 54-59.

8 Afanasie A. Woman as the other in the Soviet discourse of the 1970–80s // Philology and Culture. – 2019. – Vol. 3. – №57. – С. 128-132.

9 Friedan B. The Feminine mystique. – New York: Norton, 1963.

10 Горичева Т., Вознесенская Ю., Малаховская Н. Феминизм Макрсизм, ведьми в космосе, домашний конслагер. – Мария, 1981. – С. 7-22.

11 Zakharova E., Savinskaya, O. Mixed methods research of internalized misogyny among the millennial women // Monitoring of Public Opinion: Economic and Social Changes. – 2017. – №2. – С. 63-81.

12 Управителива Л. Феминизм на западе и в России: проблемы теории и практики // Дневник Алтайской школы и политических исследований. – 2002. – №17. – С. 126-146.

13 Шакирова С. Женщины.SU – Женщины.KZ: особенности перехода. Сборник статей по гендерным исследованиям – Душанбе: Школа гендерного образования, 2005. – С. 94-134.

14 Kandiyoti D. The politics of gender and the Soviet paradox: neither colonized, nor modern // Central Asian Survey. – 2007. – Vol. 26. – №4. – С. 601-623.

1 Shurko T. Woman of the East: Soviet gender order between emancipation and colonization. – Bishkek, Shtab-Press, 2016. – Pp. 178-209.

2 Raheb M. The Condition of Women in former Soviet Islamic republics: Why seventy years of Sovietization was unable to eradicate these republics' patriarchal social structures. PhD dissertation. – Miami Üniversitesi, USA. – 2001.

3 Azizova N., Azimova N., Alimjanova D., Ahmedşina F., Jumaev A., Kim L. Shnirova O. Vvedenie v teoriyu i v praktiku gendernih otnosheni [Introduction to the theory and practice of gender relations]. – Taşkent: Komitet Jenşin Respubliki Uzbekistan, 2004. (in Russ)

4 Kharitonova O. Drevno feminizma [The Tree of Feminism] // [Electronic source] URL: <https://syg.ma/@olgerta-ostrov/drievno-fieminizma> adresinden alınmıştır (the date of referring: 09.02.2020) (in Russ)

5 Usupova O. Materinstvo v Rossii [Motherhood in Russia] // [Electronic source] URL: https://ru.boell.org/sites/default/files/uploads/2016/11/olga_isupova_materinstvo.pdf (the date of referring: 09.02.2020) (in Russ)

6 Chernova J. Sovetskaya semeinya politika [Soviet Family Politics] // [Electronic source] URL: https://ru.boell.org/sites/default/files/uploads/2016/11/zhanna_chernova_sovetskaya_semeynaya_politika.pdf adresinden alınmıştır (the date of referring: 09.02.2020) (in Russ)

7 Arefev T. Uchastie jenshin v dissidentskom dvjenii [Women's Participation in the Dissident Movement] // Jenschina v Rossiiskom Obshestve. – 1996. – №4. – С. 54-59. (in Russ)

8 Afanasie A. Woman as the other in the Soviet discourse of the 1970–80s // Philology and Culture. – 2019. – Vol. 3. – №57. – С. 128-132.

9 Friedan B. The Feminine mystique. – New York: Norton, 1963.

10 Goricheva T., Voznesenskaya Y., Malahovskaya N. Feminizm Makrsizm, vedmi v kosmose, domashnii konslager [Feminism Marxism, witches in space, home conslager]. – Maria, 1981. – С. 7-22. (in Russ)

11 Zakharova E., Savinskaya, O. Mixed methods research of internalized misogyny among the millennial women // Monitoring of Public Opinion: Economic and Social Changes. – 2017. – №2. – С. 63-81.

12 Upraviteleva L. Feminizm na zapade i v Rossii: problemi teorii i praktiki [Feminism in the West and in Russia: problems of theory and practice] // Dnevnik Altaiskoi Skoli i Politicheskikh Issledovanii. – 2002. – №17. – С. 126-146. (in Russ)

13 Shakirova S. Jenshini.SU – Jenshini.KZ: osobennosti perehoda [Women.SU – Women.KZ: features of the transition]. Sbornik Statey po Gen-

dernim İssledovaniyam – Dushanbe: Shkola Gendernogo Obrazovania, 2005. – S. 94-134. (in Russ)
14 Kandiyoti D. The politics of gender and

the Soviet paradox: neither colonized, nor modern // Central Asian Survey. – 2007. – Vol. 26. – №4. – S. 601-623.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Saule Yussupova

Senior Lecturer, PhD, Turan University, Almaty, Kazakhstan, email: yussupova32@gmail.com, ORCID ID orcid.org/0000-0001-6100-8194

Bulent Tarman

PhD, OpenED Network, Ankara, Turkey, email: btarman@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1615-9943>

Elnura Assyltayeva

Associate Professor, PhD, Turan university, email: e.assyltayeva@turan-edu.kz, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-8826-7751>

Сауле Шаиховна Юсупова

аға оқытушы, PhD, Тұран университеті, Алматы, Қазақстан, email: yussupova32@gmail.com, ORCID ID orcid.org/0000-0001-6100-8194

Булент Тарман

PhD, OpenED Network, Ankara, Turkey, email: btarman@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1615-9943>

Эльнура Бейсенбековна Асылтаева

қауымдастырылған профессор, PhD, Тұран университеті, Алматы, Қазақстан, email: e.assyltayeva@turan-edu.kz, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-8826-7751>

Сауле Шаиховна Юсупова

старший преподаватель, PhD, Туран университет, Алматы, Казахстан, email: yussupova32@gmail.com, ORCID ID orcid.org/0000-0001-6100-8194

Булент Тарман

PhD, OpenED Network, Ankara, Turkey, email: btarman@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1615-9943>

Эльнура Бейсенбековна Асылтаева

ассоциированный профессор, PhD, Туран университет, Алматы, Казахстан, email: e.assyltayeva@turan-edu.kz, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-8826-7751>

ЗОРАСТРИЗМДІК СЕНІМ ЭЛЕМЕНТТЕРІНІҢ БҮГІНГІ КҮНГІ ХАЛҚЫМЫЗДЫҢ САЛТ-ДӘСТҮРІНДЕГІ КӨРІНІСТЕРІ

Ж. Мырзабеков

АҢДАТПА

Бұл мақалада діни сенім элементтерінің сақталуы және сарқыншақтарының қазіргі таңда салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптарға айналғандығы туралы айтыла келе, Зороастризм сенімін негізгі алған көріністері баяндалды. Атап айтқанда, жақсылық пен жамандық туралы ырым-тиымдардың Авестадағы Ахура-Мазда мен Анхра Майньюдың күресіне байланысты туындағандығы туралы, ала жіппен өрілген тұсау кесу дәстүрінің де әлемдегі осы қарама-қайшылыққа байланысты екендігі, оның «өлі мен тірінің айтысында» да көрініс табатындығы, «Қындық-Сандық» деп аталатын ойының да осы мотивке қатысты екендігі туралы болжамдар ұсынылып, Зороастризмдегі отқа табыну сенімінің дәстүрлерде «Отты үрлеп өшірме», «Күлді баспа», «Отты, күлді шашпа», «Отпен ойнама, оттан аттама, отқа түкірме» деген сияқты тиымдар мен отпен аластау, отқа май құю сияқты элементтермен де сәйкес келетіндігі, шоқ алып келу үрдісінің де оған қатысты болатындығы, жаңа түскен келіннің отқа май құю салты, отпен немесе түтінмен аластау, шам-шырақтар жағу және «отағасы», «түтін түтету» т.б. ұғымдардың да осыған байланысты екендігі баяндалды. Сондай-ақ, бүгінгі наурыз мерекесі мен ондағы салттардың орындалуы да осы көне Зороастризмдік сенім дәстүрлері екендігі туралы тұжырымдар тиянақталды.

Түйін сөздер: зороастризм, салт-дәстүр, элементтер, сенім, ырымдар, қазіргі заман.

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты, Тараз, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Мырзабеков Ж.Е.,
jambui_78@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Мырзабеков Ж.
Зороастризмдік сенім элементтерінің бүгінгі күнгі халқымыздың салт-дәстүріндегі көріністері // Адам әлемі. – 2024. – № 3 (101). – Б. 173-183.

Проявления элементов зороастрийской веры в современных обычаях и традициях нашего народа

Аннотация. В данной статье наряду с существующими элементами религиозных верований, которые отчасти принимаются уже как обычаи и традиции, рассматриваются и описания основных проявлений зороастризма. В частности обряды добра и зла, зародившиеся в Авесте, в связи с борьбой Ахура-Мазды и Анхра Майнью и в подтверждение этому приведена традиция обрезания пут, помимо прочего увязана созвучная этому мотиву игра «Қындық-Сандық» и соответственно в традициях зороастризма приведено такое понятие, как поклонение огню: «Не гаси огонь задувая», «Не наступай на пепел», «Не разбрасывай огонь и пепел», «Не играй с огнем», «Не переступай огонь, не плюй на огонь», и др.

Наряду с этим, увязывается празднование Наурыза и соблюдение традиций ныне и так же в традициях зороастрийской веры, о чем приведены имеющиеся выкладки.

Ключевые слова: зороастризм, обычаи, элементы, вера, суеверие, современность.

Manifestations of Elements of the Zoroastrian Faith in Today's Customs and Traditions of our People

Abstract. In this article, along with the existing elements of religious beliefs, which are partly accepted already as customs and traditions, descriptions of the main manifestations of

Zoroastrianism are also considered. In particular, the rites of good and evil that originated in the Avesta, in connection with the struggle of Ahura Mazda and Ankhra Mainyu, and in support of this, the tradition of circumcision of the fetters is given, among other things, the game «Kyndyk-Sandyk», consonant with this motive, is also linked, and, accordingly, in the traditions of Zoroastrianism such a concept as fire worship is given: «Do not extinguish the fire by blowing out», «Do not step on the ashes», «Do not scatter fire and ashes», «Do not play with fire», «Do not cross the fire, do not spit on the fire», etc. Along with this, the celebration of Nauruz and the observance of traditions are linked now and also in the traditions of the Zoroastrian faith, as the available calculations are given.

Key words: Zoroastrianism, Customs, Elements, Faith, Superstition, Modernity.

Kіpіcne

Алғашқы қауымдық дәуірден бастау алған бастапқы сенімдер деп аталған нанымдар бірте-бірте жүйеленіп, олардың кейбір элементтері жетіліп, діни сенім формасына, кейіннен, діндерге қарай ойысқан. Түркі даласында көптеген діни сенімдердің болғандығын дәлелдеп жатудың өзі артық. Олар: зорастрим, тәңіршілдік пен шаманизм сияқты тылсым күшке сенген көнеден келе жатқан нанымның түрлері болып табылады.

Тарихи деректер мен қазіргі қазақ даласындағы ескерткіштер, рухани мұралар, аңыздар мен ертегілер т.б. сан алуан түрлі оқиғалармен бейнеленді және одан біз бір ғана емес, көптүрлі сенімдердің элементтерін байқай аламыз. Дегенмен, бұл тұстағы ең басты мәселелердің бірі – ол сенімдердің қай кезде пайда болып, ол қазақ сахарасында қай кезде үстемдік еткендігі, қай кезде жойылып кеткендігі сияқты мәселелер. Себебі, біз қарастырып отырған талдаудың өзі осыған байланысты. Бірақ бұл тарихшылар мен мәдениеттанушылардың арнайы зерттеу объектісі болғандықтан, біз олардың шамамен бағдарланған кезеңдерін ғана басшылыққа аламыз.

Ал діни элементтердің дәстүрлердегі сарқыншақ-сақталу-тасымалдану үштігін тізбек ретінде құрастырсақ, заманауи уақыт аясындағы дәстүріміздің эволюциясын сипаттайды. Сарқыншақ – бұрынғы іргелі жағдай, нақты құбылыстың уақыт пен заманның сынына төтеп беруде өзінің өміршеңдігін сақтаған, бірақ болмысы сол кейіптен ауытқыған бүгінгі күнге көшірілген бейнелер болып табылады. Ол кей жағдайда құр форма, ал кей жағдайда тек мазмұн болып сақталады. Ұзақ уақыт жылдар мен адамзаттың, оның ішінде халқымыздың таным-түсініктерінің өзгеруі сол белгілі

бір дәстүрді өзгертуге ұмтылады, сөйтіп бірте-бірте жоюға алып келеді.

Сондықтан сарқыншақтардың өзі жартылай немесе бүтіндей сақталатын сұлбада кездеседі. Белгілі бір салттың не себепті олай істелетіндігі түсініксіз жағдайда қалады, оның ішкі мағынасы ұмытыла бастайды. Еліміз кең болғандықтан, ол салттың элементтері кейбір аймақтарда сақталады, ал кейбір аймақтарда мүлде ұмыт болса, кей жерлерде басқа түрге келіп ойыса алады. Мысалы, наурыз мерекесіндегі «Көрісу» деп аталатын дәстүр отанымыздың батыс аймақтарында сақталған, халық арасында қабылданған құбылыс болса, басқа аймақтарда ол сақталмаған, мүлде жоқ десе де болады. Ендеше, ол аймақ бойынша сарқыншақ болып табылады.

Ал сақталу – тұтастай сол күйінде немесе белгілі бір шарттарының ұмыт болмай бүгінгі күнге дейін келіп жеткені және халықтың қолдауы арқылы дамып та келе жатырған дәстүрлер болып табылады. Яки, заман талабы мен өмір шындығында шыңдалған ғұрыптар қатарынан орын алады. Мысалы, бесбармақ тағамы, біріншіден, физиологиялық қажеттілік екендігі белгілі болса, екіншіден оның орындалуының өзі өз алдына бір дүние. Асты қолмен жеу, кей кездері еуропалық тазалық пен гигиенаға байланысты тиым салынғанмен, бүгінгі күнге дейін көп жерлерде сақталып отыр. Біздіңше, еуропалық бұндай стандарттар өмір шындығына кей сәттерде сәйкес келмей жатады, сондықтан, оның өзі күмәнді.

Әдіснама

Құрылымдық-функционалдық талдау, герменевтика, феноменология әдістері мен жалпылау мен нақтылау, тарихилық пен логикалық және психоанализ әдістері қолданылды.

Негізгі бөлім

Зорастрим сенімінің қашан, қай жерде пайда болғандығы туралы мағлұмат жөнінде ғалымдар бір тоқтамға келген жоқ. Соңдықтан, оны б.з.б. 6-7 ғасырларда Еділ бойында өмір сүрген Зоратустра атты пайғамбар негізін салған десе, енді бір көзқарастар бойынша ол еліміздің оңтүстігінде, тіпті қазіргі иран жерінде осыдан 3 мың жылдай бұрын пайда болған деген болжамдар ұсынады. Бірақ бұл тарихи деректерді қажет ететін ғылыми дәйектеме болуы тиіс. Қысқасы, біз үшін бұндағы маңызды мәселе, Зорастрим сенімінің қазіргі қазақ даласына таралып, оны түркі халықтары да қабылдап, бүгінгі күнге дейін кейбір сарқыншақтарының сақталып қалып, біздің ұлттық дәстүрімізден көрініс тауып отыруы болып тұр.

«Авеста» кітабын негізге алатын Зорастрим сеніміндегі басты идеялардың бірі: ізгілік рухы – Ахура Мазда мен зұлымдық рухы – Анхра-Майньюдің мәңгілік күресі, тайталасы және соңында ізгілік рухының жеңгендей сыңай танытуы. Бұл – тек қазақ халқының дәстүрінде ғана емес, жалпыадамзаттық мәдениет пен өркениеттің дамуына айтарлықтай ықпал еткен идея болып табылатындығын қазіргі ғылыми қауымдастық ұсынып жүр. Мәдениеттанушы Т.Ғабитовтың пікірінше де, екі рухтың күресі алғаш рет жалпыадамзаттың зұлымдық пен ізгілікті ажырату жөніндегі дихотомиясын белгілеп берген, екеуін бір-біріне қарсы қойған осы идея болып табылмақ [1, 74 б.].

Бұдан дүниежүзі халықтарына тән ертегілердің түп мазмұнының көпшілігі сусындап, олар тек ізгілік пен зұлымдық күресі арқылы өрбіп, нәтижесі ізгіліктің аяқталуымен көрініс тауып отырды. Сәйкесінше, қазақ ертігілері де осы фабуланы негізге алды. Осыдан халқымыздың түсінігінде, жамандықтың өзі бірнеше атаулармен жабдықталады: жауыз, сұм, қара ниетті, опасыз, оңбаған т.б. және ізгіліктің өзі барлық жақсы сапаларды біріктірген: әділ, салауатты, сыйпайы, адамгершілік, бейкүнәлік, т.б.

Зорастримнің түркі-қазақ салтындағы, өнеріндегі эстетикалық танымға

ауысқан көрінісін Б.М. Аташ былайша таразылайды: «Мәселен, халқымызда жиі қолданылатын және өздігінше қастерлі саналатын – ала арқан (ақ пен қара тіннің кезектесіп өрілген түрі) әлемдегі күн мен түн, жақсылық пен жамандық, әйел мен ер, аспан мен жер сияқты барлық жұптарды бейнелеп, қарама-қарсылықтардың бірлігі мен күресі заңын ниеттейтіндігін философ ғалымдарымыз атап көрсетіп жүр. Себебі, ақ пен қара тін бір-бірінен ажырап кетпейді, кезектесіп келіп отырады, бірін-бірі толықтырады және бір-бірі арқылы құрасады. Бірақ бұны түпкілікті бітіспес қарама-қарсылық ретінде түсінбеу керек, себебі, тәңіршілдік сенімінде әлем бірлікте, тұтастықтан құралады. Бұл арқан тұсау кесу дәстүрінде кездеседі, «біреудің ала жібін аттамау» деген әділеттілік қағидасында қамтылады» [2, 55 б.].

Демек, бұл да көне ізгілік пен зұлымдық рух қайшылығының ұмытылмастай болып өнерге көшірілген түрі. Бірақ көп жағдайда осы ала жіптің өзі тек сәндік пен қолданбалылығы үшін ғана емес, қастерлі саналады, тұсау кесу сәтінде де осы ала жіп пайдаланылды. Мүмкін, ол жоғарыда айтылғандай, бүкіл әлемдік ырғақты реттеп тұратын философиялық мағынасын халқымыз толық түйсінгендіктен шығар.

Шындығында да, ол тек қоғамдағы жамандық пен жақсылықты ғана емес, бір-бірімен алмасып тұратын екі қайшылықты да білдірген. Егер екі рухтың күресі мәңгілік болатын болса, табиғат ырғақтары да сондай мәңгілікке келіп тіреледі. Мәселен, күн мен түннің ауысу мәңгілігі. Осыдан, қазақтың дәстүрінің көпшілігі жақсылықты тілеу мен жамандықтан аулақ болуға келіп тірелген. Этикаға негізделген салттар мен ырымдардың барлығы жамандықты қашыру, аулақтату, үркіту мен мүлде болмауын тілеу және керісінше тек, жақсылықтың үстемдігінің орнауы, үнемі-үздіксіз сақталуы, белең алуы, мәңгілікке ұласуы сияқты ниеттердің тұтастандырылған жиынтығынан құралады. Бұл әсіресе, ырымдардың негізгі түп мазмұны, бәріне ортақ жалпы идея.

Сондықтан да, ырымдар «жа-

ман ырым» және «жақсы ырым» деп тек екіге бөлінеді, басқа тұрғыдан қарастырылмайды деуімізге болады. Сәйкесінше тиымдардың барлығы, егер ол тиым салынбаса «жамандық шақыру» болып белгіленген. Демек, тиым салынған нәрсені жасамау керек, бәрінің себебі біреу – «жаман болады».

Олардың қайсібірінің логикасы түсініксіздеу болса, кейбірі бұлыңғырлау, кейбірі барынша айқын күйінде жеткен. Мәселен, «Топырақты үйме» деген тиымның мағынасы түсінікті, ол мәйітті жерлеу сәтінде қолданылатын құбылыс, жерлеумен, өліммен, қаралы үймен психологиялық ассоциация береді. Топырақты үйіп бала ойнайды, үлкендер оларға тиым салады, ал қарттар қатты үреймен қабылдайды. Демек, ол өлім үрейін туғызатын жаман ырым, олай жасауға болмайды. Ал «Қалың киімнің жағасын баспа» деген тиым да құрметтеушілік пен этикеттің жинақталған көрінісі екендігі жалпылама тұрғыдан алғанда түсінікті. «Киіз үйге тамақ шайнап кіруге болмайды» деген тиымның мағынасы түсініксіздеу. Халық дәстүрі киіз үйге байланысты барынша қатаң этикеттік талаптарды қалыптастырған. Бұл тиым бойынша үй иесі біреудің тамақ шайнап үйге кіріп келе жатқанын байқаса, қайткен күнде тамақ дайындап, ол адам ауыз тиюі тиіс.

Демек, ізгілік пен зұлымдық қатаң жіктеліп, оларды шақыратын адамның өзі деген түсінікке келіп саятын ырымдар мен тиымдар да, байырғы көне түсінік, зорастримдік ықпал таралып, оның түркі даласында дамуы, кейіннен қазақ халқында тиянақталып, жүйеленіп, қысқартылып берілуі – осындай жаман мен жақсы туралы тұтас дүниетаным философиясы мен психологиясын жасап берді деп тұжырымдай аламыз.

Жоғарыда айтылған тұсау кесу дәстүрі кей сәттерде үш мәрте кесіледі және ерекше бір салтанатпен атап өтіледі. Онда, ала жіп таңдалып алынады, осы жіп өмірге аттандырудың, талап пен тілектің нышаны, еркіндік пен азаттықтың ниеті болып табылады. Бірақ бұл дәстүрді таза осындай діннің сарқыншағы деп айтудың өзі қиындау.

Себебі, тұсау кезінде кей жағдайларда, тұсаудың жібінің орнына көк шөптен өрілген жасанды жіп сияқты материалдар да пайдаланылады. Бұл көк шөптей қаулап өс деген ниетті білдіретін сыңайлы. Ендеше, Көк шөптәңіршілдіктің сарқыншағы болуы ықтимал. Демек, егер бұл әрекет шындығында да осы діндерге жатқызылатын қосынды болса, бұл тұста, зорастрим мен тәңіршілдіктің кіріккен тұстарын да байқай аламыз.

Анимистік сенімнің сарқыншақтарының бірі және Зорастримдік Ахура-Мазда мен Анхра-Майнюдың күресі қазақ дәстүрінде сақталған, бірақ бүгінгі күні аса көп кездесе қоймайтын салттардың, әрі өнердің бір түрі болып саналатын – «Өлі мен тірінің айтысы». Бұнда да негізгі идея жамандық пен жақсылық болып табылады. Бұл айтыстың жүру бағыты туралы былайша сипатталады: «Кешке таяу, күн батар шақта ортаға екі ақын шығарылады. Бұл айтыскерлердің бірі жақсылықты дәріптесе, келесісі жамандықты жырлайды. Бұл да тепе-теңдік ұғымына саяды. Жақсылық пен жамандық бір деген ұғымның келер жылы қайсысы басым болатынын айқындау айтысы болмақ. «Өлі мен тірі айтысы» - Жақсылық пен Жамандық, Суық пен Жылылық, Қыс пен жаз, Байлық пен кедейлік, Ауру мен Саулық сияқты кері түсінік жайттар турасындағы айтыс. Айтыс шарты бойынша Күн бата өлі жеңіліп, жоғарыдағы жағымсыз кейіпкерлер қашады. Бұл келер жылы жақсылық болады дегенге саяды» [3, 30 б.].

Бірақ бұл ойды ұсынушы автор оны Наурыз мерекесінде ойналатын салт деп біледі. Біздіңше, бұл сол жақсылық пен жамандықтың мәңгілік күресінен қалған идея болғандықтан ғана Наурыз мерекесінде ойналатын салтқа айналған, ал түп идеясы сол Зорастримдегі екі рухтың күресін сипаттайды деп айта аламыз. Ойынның шартының өзі қызықты, неліктен түн мезгілі таңдалып алынатыны да ойландырады. Қазақтың танымында түн – зұлымдық, күндіз – жақсылық деген түсінік бар. Осы түн мезгілінде жаңағы зұлымдық оянады, ол ізгілікпен күреске түседі, ақырында таң атпай тұрып ол жеңілуі тиіс болған. Демек, ізгілік түндегі

зұлымдықпен айқасады, оны таң атқанға дейінгі қысқа уақытта жеңіп шығуы тиіс, одан зұлым бейнелер қашып, жоқ болып кетуі қажет. Сөйтіп ізгілік пен жақсылық салтанат құруы тиіс болған ой ниетінің жатқандығын тануымызға болады.

Ал оның анимистік қыры анығырақ, мысалы, осы тұста көне Мысырдағы «Өлілер кітабы» туралы философиялық толғанысты еске түсіруімізге болады. Бұнда таза өлілер мен тірілер әлемі туралы сұхбаттар бар. Ал қазақтарда ол Жер асты патшалығы ретінде ертегілерде анық байқалады. Бірақ, бұл өлі мен тірінің айтысында зұлымдық мүлде жоқ болып кетпейді, айтыс басталса, ол қайтадан шығуы да мүмкін. Себебі, нақ өмірдің өзі солай, бұл өмірдің өзінен алынған философиялық мәселе болып тұрғандығына көз жеткізе аламыз. Бірақ ең бастысы адал ниет, жақсылықтың үстемдік құруы туралы идея жатыр. Бұл дәстүр мен осындай айтыс кей жерлерде сарқыншақтары сақталып қалған болмаса, бүгінгі күні кездеспейді десе де болады.

Зорастримдегі осындай қарама-қайшылықтар әлемі туралы сенім халқымызда көп жылдардан бері сақталған үрдіс болғандықтан, ол ұлттық ойындарымыздан да елес беріп отырған сыңайлы. Мысалы, жаяу тартыс деп аталатын ойында, қолтығының астынан өткізіп, мойнына арқан байлаған екі жігіт екі қарама-қарсы жаққа қарай тартқылайды, кім өзінің жағына көбірек тартса сол жеңіске жетеді деп саналады.

Бұл жерде осы ойынды зорастрим белгісі деп санауымыздың негіздері, біріншіден, бұнда да екі қарама-қарсы жақтың тайталасы белгіленген, екіншіден, жоғарыда ала арқанға байланысты атап өтілген күрестің елесі бар, үшіншіден, ойынға көп адам емес, тек екі адам ғана қатынасады. Бұнда әрине жақсылық пен жамандық ажырамаған, себебі, ойын болған соң оларды ажыратып көрсету де маңызды емес.

Бұл ойындағы екі жақ – жалпы өмірдегі кез-келген қарсы нәрселердің күресі болып та жинақталады және көркемделуі тиіс болғандықтан өзгертіле береді. Демек, бұл тартыс өмірлік тартыс, зорастримдегі екі рухтың тартысынның

жалпы шағын ойынға көшірілген нұсқасын білдіретін сыңайлы. Сондай-ақ бұл ойынның екінші бір нұсқасы немесе осыған ұқсас болып келетін «Қындық-Сандық» деп аталған ойында да екі жақты тартыс байқалады. Бірақ олар арқансыз, арқаларын бір-біріне түйістіріп тұрған күйі бірін-бірі жерден көтеріп алуы тиіс болып құрылады. Демек, бұнда да екеудің тартысы алдымыздан шығады.

Осы жер асты патшалығы туралы көне зорастрлық-тәңірлік сенімдерге қатысты халқымыздағы көне елестердің сақталған үрі ертегілермен қатар, ұлттық ойындырымыздан анық байқалады. Біздің ұлттық ойындарымыздың көзін байлау әрекеті мен оның сол күйіндегі қимылдары осы қараңғылық пен о дүниелік өмірдің елесін береді. Мысалы, «Дауыста, атыңды айтам» деген ойында көзі байлаулы ойыншы, айналасындағыларға таяғын ұсынып, оның атын сұрайды, көзі ашық ойыншы өзінің атын көзі байлаулы ойыншы біліп қоймас үшін басқа дауыспен өзгертіп айтуы тиіс, оның атын дұрыс тапса, сол ойыншының да көзі байланады. Бұл бір қарағанда қарапайым ғана ойын. Бірақ көзінің жұмулы әрекеті тұтастай ойынның мазмұны болмаса да, сол баяғы сенімдердің сарқыншағы ғана болуы ықтимал деп айта аламыз. Себебі, ұлттық ойындарда сол діни сенім немесе дәстүр дәл сол күйінде берілуге тиісті де емес, ол көркемделіп, ыңғайланып, қызықты болып шығуы ғана көзделеді, ал түпкі идея сақталып қалады.

Таза зорастримге қатысты ырым-тиымдардың бірі – отқа қатысты айтылатын табулар мен ғұрыптар. Себебі, отқа табыну дәстүрі осы сенімнің негізгі көрсеткіштерінің бірі. От адамзат мәдениетіндегі өркениеттік секірістердің бірі десек те болады. Сондықтан, философияда ғалымдар өркениеттің бастауын осы оттың ойлап табылған кезеңіне балайды. Грек аңыздарындағы «от ұстаған Прометей», Үндідегі Агни құдайы (Огонь) да осы оттың қасиетін арттыру үшін сақталып келе жатырған аңыз. Себебі, от бүкіл шикізатты өңдеу өндірісі, тамақ өнеркәсібінің дамуының тетігіне айналды. Сондықтан қазақ дәстүріндегі

отқа қатысты ырымдардың барлығы осы зорастрим сенімінің сарқыншағы деп айта аламыз: «Отты үрлеп өшірме», «Күлді баспа», «Отты, күлді шашпа», «Отпен ойнама, оттан аттама, отқа түкірме» деген сияқты тиымдар мен отпен аластау, отқа май құю сияқты элементтер т.б. Отты үрлеп өшіру – отбасының (оттың басы) күйреуіне ықпал етеді, қазан-ошақтың жалғаспауына септігін тигізеді деп түсінген халқымыз, оттың маздап жануын қалайды.

Бағзы замандарда, адамзат отты тұтатуды білмеген кезеңде, оттың көзі найзағай түсіп, жанып жатқан алаңдар болғанға ұқсайды. Ол жерден от алу, сол отты келесі қажеттілікке дейін өшірмей сақтауды керек етті. Ол өт өшсе, оның көзін қайтадан табу қиынға соқты. Қазақ даласында да «шоқ алып келу» дәстүрі болған, ол көршілерінің ошағынан от тұтатып алу үшін қолданылатын салттан гөрі тіршілік ету қамына жақын әрекет. Бұл да сол оттың жетіспеушілігінен пайда болған үдеріс деп айта аламыз. Бүгінгі күні де асығыс адамға «отыр, от ала келдің бе» деп басу айтады, демек, от ала келген, от тасымалдаушы адам оның өшіп қалмауы үшін асығыс жүрген, бұл сөз осы асығыстықтан қалған болуы ықтимал.

Отқа қатысты дәстүрлердің бірі – жаңа түскен келіннің отқа май құю дәстүрі, бұл бүгінгі күні жаппай етек алмаса да, кей жерлерде сиректеу де болса, кездесіп қалып жүрген құбылыс. Мағынасы, келін сол үйдің ошағын, отын, тіршілік көзін сөндірмесін, керісінше, маздатып жандырсын, жалғастыратын болсын деген ниеттен туған.

Отты маздататын, лаулататын май келінге беріледі, ол ошақтағы отқа сол майды құяды. Демек, «от» – тек құрал ғана емес, тіршіліктің белгісі, өмірдің қайнаған тұсы мен қарбалас-таусылмас қозғалыс пен ғұмыр кешудің сәті ретінде түсінілген. Келін, енді сол үйдің, түскен шаңырақтың тілегі мен тіршілігін әрі қарай жалғастыруға міндеттеледі. Бұл бастапқыда өте қастерлі ырым болған болуы ықтимал, кейіннен солғын-данып, сакральділігі төмендеп, таза өмірмәнділік талап болып сақталып қалған тәрізді. Осы салт кейіннен оттың түтініне маңыз беру-

ге ауысып, «түтінінің түзу ұшсын» деген фразамен «жанұя берекелі болсын» деген мағынаны білдіретін тұспалды-ниетті ойға ұласып кеткен.

Бұл дәстүр кей жағдайда күйеу балаға қатысты да жасалады. Қызды алуға ұрын барған күйеу бала, барлық салттарды орындаған соң, болашақ жарының үйіне кірерде, отқа, аруақтарға, үй иесіне арнап сәлем беретін болған. Одан кейін қыздың жағынан есейген қария ана келіп, оған май ұсынады, күйеу бала оны есіктегі отқа құюы тиіс. Сол сәтте: «Киіз үйдің иесі, жанған оттың иесі, Ұмай-ана разы болсын» деген ізгі тілектер айтылатын болған [4, 87 б.].

Отқа қатысты тағы бір дәстүрдің бірі – отпен аластау. Бұнда от – тазалық пен адалдықтың кепілі, тексеруші цензура-сы іспетті. Мәселен, адам адалдыққа ант бергенде, жау жағынан келіп берілгенде, жанып тұрған екі оттың ортасынан өтуі тиіс болған.

Сондай-ақ, үйді немесе белгілі бір алаңды не, жеке адамның ішкі рухани тазаруы үшін де отпен аластайтын болған. Отпен аластау, барлық зиянды және жағымсыз энергияны қуу немесе өртеп жіберу дегенді білдірген сыңайлы. Демек, отпен аластаудың негізгі мазмұны – бүгінгі психология ғылымындағы, зиянды энергия, жағымсыз аура, энергиялық сорушы (энерговампири) т.б. құбылыстарды объективтендіріп, оны тазарту қажеттілігін ұсынған пікірлерге сәйкес, бұларды өртеп жіберуге ұмтылу, мүлде құтылу, тазалану дегенді білдіреді деп пайымдай аламыз. Егер су – физикалық тазалықтың кепіліне айналып, гигиеналық құралға өтсе, от – психологиялық тазалықтың кепілі ретінде, зұлымдық пиғылды жоюдың физикалық құралына айналған деп айта аламыз. Демек, ол тек физикалық қана емес, рухани тазару мен адамның өзінің рухани тазаруының салты іспетті болып қалыптасқан.

Бұл мәселелер жөнінде салт-дәстүрді зерттеуші Б. Кәмәлашұлы былай деп ой қорытады: «Наурыз мейрамында жүргізілетін сан-салалы салттардың бірі – аластау дәстүрі болмақ. Отты қазақтардың сонау ата-бабалары Сақ,

Ғұн (Күн), Түркілер қастерлеп келгені тарихтан белгілі. Отпен қарапайым тұрмыста да аластау қазақтарда етек алған. Шошынғанды да отпен аластаса, баланың бесігін «шырпы» жағып, аластайтын дәстүр күні бүгін де бар. Осы дәстүр Наурыз мейрамы кезінде де жүргізіледі. Кеш бола екі жерге от жағылады. Адамдар таяқтың басына майлы шүберек орап алып, оны отқа ұстап, жандырып, бәрі: «алас-алас, пәледен қалас», - деп ұшықтап әндетіседі. Бұл дәстүр ел-жұртты пәле-қаладан сақтауға саяды. Және ауыл-аймақ, жеке адамдарды да аластап жатыр деген сөз. Отпен жан-жақты, ауыл маңын аластайтын да салт бар. Жастар от үстінен секіріп, ұшықталып тазарысады. Отпен аластау көне көшпенділер мәдени салты, сенім-нанымы болғандықтан Наурыз меркесінің тойлануы да тым ерте заманнан болса керек» [3, 27 б.].

Қазақ дәстүрінде өткізілетін шілде-ханада да жиналған жұрт бір жағынан баланың күзетшісі болса, екінші жағынан, мерекені, қуанышты жағдайды тойлау үшін жиналады. Бұнда да ауыл ағайындары баланы өздігінше бірнеше күн бойы күзетіп, шам-шырақтар жағатын болған. Бұл шырақтар да отпен қорғанудың бір түрі болып саналатын ырымдар. Бұл дәстүрде шамандық элемент те, зорастримдік сарқыншақ та, кәдімгі тұрмыстық өмірмәнділік адамгершілік салттар да тұтасып барып жинақталған сыңайлы.

Мысалы, халқымыздың салт-дәстүрін зерттеушілеріміз бұл құбылыстың нәрестені бесікке салар сәттегі қолданылу ерекшеліктерін былайша түсіндіріп өтеді: «Бұдан кейін бесік төсеніштерін салып, жастығын орналастырып, жаялықтарын жайып салып, бесіктің іші-сыртын арша, адыраспан түтінімен, отымен және сіріңке шырпысымен от жағып үш рет «алас, алас» деп аластайды...Балалы үйдің бесігін жақсы ырымға жорып «қалап» алатын болған. Бос бесікті аңдасанда аластап қояды» [4, 50 б.].

Немесе, жүкті әйел де өзінің ішіндегі ұрпағын аман-сау сақтап, жақсы босану үшін, одан жаман нәрселер алшақ болуы үшін, арасында өзінің жатар орнын, төсек көрпесін арша түтінімен аластап

тұратын да дәстүр болған, ол бірақ бүгінгі күні ұмыт болған сыңайлы, көп қоданыла бермейтін салт десе де болады.

Бірақ қазақ халқында «отқа табыну» деп атайтындай, аса бір құдыреттілік ретінде сиыну дәстүрі болмаған сияқты. Мәселен, көне Грек ойшылы Гераклит отты құдай ретінде пайымдаған. Ал түркілік дәстүрде, бертінгі қазақ дүниетанымында от құдай емес, бірақ өмірмәнділік киелі құрал есебінде қолданылған, оттан тылсым күш ретінде қорықпаған, тек өрттің қаупінен сескенген. Мәселен, халқымызда «От пен су - тілсіз жау» деген мәтел бар, егер от пен суды құдайландырып жіберсе, оны тілсіз жау деп атамас еді. Табиғаттағы өмірлік тәжірибе, шындығында да, от пен судың тілсіз жау екендігін дәлелдеп берген. Ол тек сол кез үшін ғана емес, бүгінгі қарыштаған өркениет заманында да солай. 2012 жылғы Жапониядағы апат, басқа да тасқындар судың тілсіз жау екендігін тағы да қайталап есімізге түсіріп берсе, атқылап жатқан вулкандар оттың қаншалықты дәрежеде, күтпеген жерден және тез тарайтын «тілсіздігін» паш етіп тұрғандай.

Отқа қатысты дәстүрлердің бірі үй иесін «от ағасы» деп атау, жанұяны «отбасы» деп белгілеу, кей кездерде «от иесі» деп анықтау т.б. Отағасы үйдің иесі ер адам ретінде құрметтелген, яғни, үйдегі оттың иесі, ағасы, негізі деген ниеттерден туса керек. Осы мәселені әдет-ғұрып пен салт-дәстүрді зерттеушілеріміз де былайша тиянақтап өтеді: «Отағасы деп үй иесі, шаңырақ иесі, отбасы, үй қожасы, жанұя бастығы тағы басқадай атала береді. Негізінен үй иесі еркек адам. Ал от иесі деп кей жерлерде әйел адамдарды да атай береді. Ерте кезде ақсақал, тайпа, ауыл басыларын да «отағасы» деп атап келген. Кейде бейсауыт келген таныс та, таныс емес адамдарды да «отағасы қайдан келесін» деп жатады... Отағасы қадым заманнан бері қарай қазақ елінде қалыптасқан. Ол шаңырақ иесінен де бұрын болған. Алғашқы қауымдасу заманында от пайда болып, от басына жиналған «берекелесу», топтасу, қауымдасу тобын «от ағасы» билеп басшылық етсе керек. От киелі, олай бол-

са, отағасының да өзіндік жауапкершілігі, қасиеті болуға тиіс. Ол өзгеге үлгі көрсете алуы шарт болмақ» [4, 37 б.].

Демек, қазіргі жанұяның басшысы ер адамға қатысты айтылатын «отағасы» сөзі, отты айнала қоршаған немесе оны құрмет тұтып отырған адамдардың қауымдастығының ішіндегі басшының атауы болып, ол кейіннен, әрбір от, яғни, әрбір жанұя құрылғаннан кейін, өзінің жеке отағасын қажет еткен. Сондықтан, әрбір жанұядағы ері отағасы атанған болуы ықтимал. Соңғы кездерге дейін, тіпті бүгінгі күні де жанұяны «түтін» деп атау халқымызда кездесіп қалады.

Бірақ ол көпше түрде, «бір мың түтін», «бес мың түтін» деген сияқты мағынада тұтас бір рулы елді атауға арналады. Осыдан, сол түтін мен от арасындағы байланысты, сайып келгенде, отағасы бас болатын жанұяны білдіргендігін байқау қиын емес. Қазіргі кездегі түтін, отағасы сөздерінде отқақұлдық дәстүрлері жоқ, бірақ сол атаулар сақталып қалған. Демек, отағасы деген атаудың өзі сол көне кездердегі отқа қатысты айтылған, ал «түтін түтету» деген ұғым жанұя құру деген мағынада қолданылып кеткен. Ол түтіннің пайда болуы – шаңырақ астындағы үйді жылыту, тамақ пісіру сәтіндегі күнделікті жағылатын от пен одан шығатын түтіннен туындағандығы күмәнсіз деп айта аламыз.

Отқа қатысты сенімдерді талдаған С. Оспанов оның мағынасын былайша ашып көрсеткен: «Төртіншіден, отқа үстемелеп отын салып жатып, оған еңкейіп тағзым етіп, осы дұға сөздерді күбірлеп айтушы – оттың «жақын досы», отпен сырласушы. Осындай екі достың арасындағы айтылатын сырластық интимдік дұғаны зор дауыспен емес, күбірлеп (достарша сыбырласып) айту – олардың көңіл-күйлерін дәл байыптайтын, соған сәйкес келетін сөйлеудің үйлесімді дыбыстық гармоника тоны. Отқа дұға еткенде, оның жылдың қай айында, айдың қай күні оқылып отырғандығы ескеріледі. Дұғаның бұл бөлігінде сол айларға және күндерге байланысты қандай тақуаларға арналып айтылуы керек екендігі келтірілген» [5, 206-207 бб.].

Зорастрлық сенімнің бүгінгі күнге

дейін қазақ даласына сіңірілген көріністерінің бірі – жершілдік пен отаншылдық. Бұны тек еліміздің ғалымдары ғана емес, шет елдік ойшылдар да атап көрсетіп жүр. Ол бастапқы отаншылдық пен туған жерді құрмет тұту дәстүрлерін әлемге таратқандығын тұжырымдай келіп: «Ежелгі үнді дәуірі рухани әлемнің қаншама жаңашылдықтарымен де адамзаттың туған жеріне деген сүйіспеншілігін дамыта алмады. Тек кейіннен Заратуштра басшылығымен адам баласы жерге өз Отаны сезімінде қарап, ондағы жұмысты өмірінің мазмұны ретінде сезінуді үйренгендігін айтады» [6, 13 б.].

Осындай туған жерге деген құрмет – «кіндік қаны тамған жер» деген атаумен ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасын тауып келе жатырған, мыңдаған жылдардан бері сабақтасқан қастерлілікті білдіретін дәстүрден де өтіп, таза өмірмәнділік ақиқат ретінде қабылданып қалған философияға ауысқан. Осыдан «отан» туралы дәстүрлер мен ырым-тиымдар, мақал-мәтелдер, эпостар мен көркем шығармалар тарап, барлығы да «туған жер» идеясын қайталап отырған. Кейбір ойшылдар «Отан» сөзінің шығу тегін де «ОТ-АНА» деп түсіндіреді. Егер бұл сөздің шығу тегі шындығында осылай болатын болса, туған жерге құрметтің бастапқы үлгілері, шындығында да, зорастризм сенімінен қалғандығы ақылға қонымды сияқты.

Зорастризмдік сенімнің тағы бір дәстүрі ол көпшілікке мәлім – Наурыз мерекесі. Бірақ оның діни қырларынан гөрі ғарыштық, астрономиялық жақтары басымдау. Наурыз тек мереке ғана емес, ондағы орындалатын салттар мен ырымдар, дәстүрлер мен ғұрыптар тұтас өз алдына бір жүйе құрайды. Астрономиялық болатын себебі, күн мен түннің теңелуі, жеті түрлі тағамнан дайындалатын наурыз көже, «жеті қат көк» пен «жеті қат жердің» рәмізін белгілеп береді. Немесе, Наурыз жұмбақ деп аталатын жұмбақтарға тоқталсақ: «Үшарқар айдай туып, Күндей батар,

Туғанда шабан сары таң сонда атар.

Аспаннан жұлдыз тарап, шолпан туып,

Таң райы Күнменен манауратар.
Шығыстан Үркер туса егініңді ор
Батса көктен, егісті егетін бол

Қырық күн, қырық түн сол Үркер
көктен безіп,

Жоғалып қараңғыда шегеді жол»
[7, 47 б.] бұнда да алдымен ғылыми
астрономиялық таным жатырғандығын
аңғару қиын емес.

Наурыз уақытты қадір тұту, әрбір
өткен жылды бағалау мен келер жыл-
дан үміт пен жақсылық күту иша-
расынан туған. Байырғы кезде қыс
мезгілі, әсіресе, мал шаруашылығымен
шұғылданатын халыққа ауыр тиген, олар
көктемнің шығуын асыға күткен, бұны
«жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілер
шағы» деп атаған. Осы асыға күткен
көктемнің белгісі наурыз күні болатын.
Сондықтан ол қыстан құтылып, көктемге
жеткен сәттегі аса бір қуанышты
жағдайлармен астасып жатыр деп айта
аламыз. Бұны «көктем қуанышы» деп
бөліп көрсетуімізге болады.

Наурыз кезінде, халық бір-бірімен
құшақтасып көрісіп, бір-біріне алауыз-
дығын жойып, кешіріммен қарап,
қайтадан өзара теңесетін болған. Күн
мен түннің теңелуі, жердегі адамдардың
өзара теңесуін ниеттеген. Ол күні көп-
теген әлеуметтік ниеттер өзара теңескен.

Демек, бұл күн «Ұлыстың ұлы күні» деп
аталғандықтан, рухани тазару мен жаңару
күні, шабыт пен қуаныш, жігер мен шаттық,
теңдік пен әділеттілік ретінде өмірдің түпкі
мағынасын қай-тадан ашып берген және
теңдік идеясын жыл сайын қайталап еске
түсіріп отыруға жәрдемдескен. Осыған
байланысты Б.Өтешова ұлттық болмыс
тұрғысынан Наурыз мерекесіндегі әлеу-
меттік тазаруды тәрбиелік тазарумен
ұштастырады [8, 25 б.].

Наурыз мерекесінің тағы бір мисти-
калық-дәстүрлік және дүние-танымдық
көрінісі – елді аралайтын Қызыр ата.
Ол кей рәсімдерде наурыздың 22-іне
қараған түнде келеді десе, кейбір салт-
тарда елді аралайтын жақсылықтың ны-
шаны болып табылады. Ол пайғамбар
да, кәдімгі адам да, әулие, не данышпан
да емес, періште тәріздес тазалық пен
пәктіктің, рухани шапағат пен нұрдың
бейнесі тұрпатты адамдық қасиеті бар

жан иесі түріндегі елестік белгі сияқты.

Осы Қызыр атаның бүгінгі дәстүр-
леріміздегі белгісінің бірі ол наурыз түні
әр үйге келіп аралап, оларға жақсылық
сыйлағандықтан, үйдің есігін ашып қою ке-
рек деген ұғым бар. Ол аппақ киімді қария
түрінде бейнеленеді. Қызыр, кей атаулар-
да Қыдыр түрінде айтылған, бұл кейіпкер
осы наурыз мерекесінен бері сақталып
қалған образ. Сондықтан халықтың
түсінігіндегі осы Қызыр ата ешқашан
жамандық алып келмейді, құт-берекенің
иесі болып есептеледі. Ол атпен немесе
белгілі бір көлікпен келеді деген түсінік
жоқ, көп жағдайда жаяу жүріп ел кезеді
деген ұғым басымдықта қалыптасып
қалған. Бұл ислам дінінде Қыдыр түні
ретінде құрметтелетін дәстүрге айналып
кеткен. Бірақ исламда ол періште типтеc
кейіпкер емес, сол түннің қасиеттілігінің
сенімді кепілі болып табылады.

Сондықтан Қызыр ата мен Қадыр түні
өзінше бір үндестік құраған, бүгінгі күнгі
наным да осы екі кейіпкерді біріктіруден
туған күрделі сенімдік жүйе болып табы-
лады.

Наурыз қуанышты мереке болған-
дықтан, онда әр түрлі ұлттық ойындар
ойналады, көңіл көтеріледі, жас пен жас,
кәрі мен кәрі қауышады, қайта достаса-
ды, бейне бір кешірімділік пен достық
қайтадан орнайды. Мысалы, наурыз
күні ұнатқан ғашықтар бір-біріне деген
сезімдерімен бөліскен. Бұл да, жоғары-
да атап өткендей, әлемдегі қарама-
қарсылықтың бірігуі мен бірлігін білдіре
алады. Сондықтан, зорастримдік қара-
ма-қарсылық тұрмыстық жұптық өмірге
жетелейтін күн ретінде де тағайындалған
деп айта аламыз.

Наурыз мерекесіне қатысты еліміздің
әсіресе, батыс өңірінде кездесетін тағы
бір салт, жоғарыда атап өткеніміздей
– көрісу деп аталады. Көрісу – дене
қимылында бір-бірімен құшақтасып,
кезектестіріп қолын айқастырып қайта-
дан құшақтасады, немесе көрісушілер екі
қолын қатар ұсынып амандасады да: «Бір
жасыңмен» деп бірін-бірі құттықтайды.
Себебі, жыл басы саналған наурызда
әрбір адам өзіне бір жас қосады. Ол
14-15 наурызда, кей кезде сол 22 на-
урыз күні жүзеге асырылады. Бұның

мәні байырғы көшпелі жұрт қыс бойы бірін-бірі көрмегендіктен, жаз жайлауға шыққанда қыстан аман шықандығына шауанып, сол жылы бір-бірін көргендігіне шаттанып, амандық саулық сұрасудың қауышқан түрі болып саналады. Бұнда тек физикалық қана емес, ішкі рухани-психологиялық ниет пен бауырмалдық идеясы жатыр. Көрісудің сол наурыз кезінде орындалатындығына қарап, оны байырғы зорастринизм сарқыншағы деп те топтай салуға болар еді. Бірақ көрісу наурызды тойлайтын басқа халықтарда, еліміздің шығыс, оңтүстік өңірлерінде кездесе бермейді. Сондықтан, ол да наурыз мейрамына сәйкестендірілген ішкі сезімдік толғынастан туған қауышудың бір түрі, қай діни сенімнен ауысқандығы да анығырақ емес.

Бұның басқа бір дәстүрлі қыры «Ауыл қыдыру, сәлем беру» деп аталады екен: «Наурыз мейрамының тағы бір қыры ол ауыл адамдарының ауыл қыдыруы, жасы үлкендерге сәлем беру салты болмақ. Наурыз мерекесі ертеде 3-9 күн тойланатындықтан жаңа жылды от басында, үй-іші жанұя мүшелерімен бірген қарсы алатын сенім-наным болған. Себебі жаңа жыл күнінде үйінде болмаса тентіреп жүреді деген сөз наным болған» [3, 28 б.].

Бүгінгі күні де шындығында, наурыз күні және христиандық 31 желтоқсан сағат 12-дегі жаңа жылда үйінде қарсы алу дәстүрі сақталып отыр. Әрбір жанұя сол күнгі түнді өзінің үйінде қарсы алып, одан кейін ғана басқа жақтарға шығуға болады деген ырым жойылған жоқ, бірақ нақтырақ емес, еміс-еміс сақталған, кей жерлерде бұған мән де берілмейтіндігі тағы рас. Зерттеушінің сөзін әрі қарай жалғасақ: «Сол үшін наурыздың бір жақасынан кейін, ауыл адамдары ағайын, туыс ауылын қыдырып, жасы үлкен ақсақалдар, ақ жаулықты аналар, аға-жеңгелер, бауыр-келіндерге жүздесіп, сәлемдесіп, жаңа жылға жақсылық тілеп, барған ауылына тәңірдің жарылқауын тілейтін болған. Бұлай қыдырғанда ауыл адамдары таза асыл киімдерін киіп, сәнді ер тоқым, ат әбзелдерімен, болса жүйрік, жорғалармен қыдыратын болған. Өзара

сый-сияпат көрсетіліп, бір-біріне сый да беретін болған» [3, 28 б.].

Өйткені, бүгінгі таңда да Наурыз мерекесін Зорастринизм сенімінің сарқыншақтары сақталған түркі халықтарынан басқа Иранда, Венгрияда т.б. да тойланып келетіндігі біздің идеяларымызды қуаттай түседі.

Қорытынды

1. Халқымыздың сан мыңдаған жылдар бойғы қалыптасқан, жүйеленген ұстанымдары өмірлік тәжірибе мен бүгінгі күнге дейін сабақтасқан тарихи шындық болып табылады. Осыған байланысты әрбір салттың, дәстүрдің, ырым-тиымдардың шығу себебін меңгеру, зерделеу қажеттігі де кезек күттірмейтін іргелі түйткіл болатын. Біз тек діни тұрпатты болып келетін үлгілерін ғана басшылыққа алды. Бұл мәселе де негізінен барынша күрделі. Себебі, ұмыт болған дәстүрлер, олардың шығу тегінің белгісіздігі көптеген кедергілер келтіреді.

2. Зерттеулеріміздегі Зорастринизм сенімінің сарқыншақтары нысанаға алынғанмен, кейбір зерттеушілердің, тарихшылардың көзқарасы бойынша көне замандарда қазақ даласында христиандық, буддизм, манихейлік, мәжусилік сияқты көптеген діндер орын алғандығын, байырғы ата-бабаларымыз оларды ұстанғандығын топшылауы дұрыс та шығар. Бірақ біз ең басты деген сенімдерді назарда ұстадық. Елеусіздеу, аз-мұз кездесетін элементтерді нысанаға алған жоқпыз.

Әдебиеттер тізімі

1 Ғабитов Т.Ғ. Рухани мұраны зерттеудің әдіснамалық мәселелері // Қазіргі заманғы руханилық мәселесі. – Алматы: СаҒа, 2007. – 560 б.

2 Аташ Б. Салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптың қазақ руханиятын қалыптастырудағы маңызы мен ролі // Қазақ халқы руханияты қалыптасуы мен дамуының тарихи-философиялық және этномәдени негіздері. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФжСИ, 2012. – 413 б.

3 Кәмалашұлы Б. Қазақ халқының дәстүрлі той-мереке, сауық-сайран, ұлттық ойын, тамашалары. – Алматы: Өнер, 2005. – 96 б.

4 Кәмалашұлы Б. Қазақ халқының туыс-

туғандық жүйесі, ұрпақ өсіру, тәрбиелеу дәстүрі, үйлену ғұрыптары. – Алматы: Өнер, 2005. – 128 б.

5 Оспанов С. Арғытектану негіздері: тәңірлік пен жаратушылық ілімді зерттеудің ғылыми-практикалық мәселелері. – Алматы: Арыс, 2009. – 424 б.

6 Хуземан Фридрих. Об образе и смысле смерти. – Москва: Энигма, 1997. – 144 с.

7 Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. – Алматы: Ана тілі, 2000. – 136 б.

8 Өтешова Б. Қ. Тәрбие жұмысында ұлттық болмыс ұғымдарын жандандыру. Оқу құралы. – Алматы, 2007. – 114 б.

BGM GK FzhSI, 2012. – 413 b. (in Kaz)

3 Kamalashuly B. Qazaq halqynyn dasturli toj-mereke, sauyq-sajran, ulttyq ojyn, tamashalary [Traditional feasts, entertainments, national games, spectacles of the Kazakh people]. – Алматы: Oner, 2005. – 96 b. (in Kaz)

4 Kamalashuly B. Qazaq halqynyn tuys-tugandyq zhujesi, urpaq osiru, tarbieleu dasturi, ujlenу guryptary [Kinship system of the Kazakh people, traditions of breeding and upbringing, wedding rituals]. – Алматы: Oner, 2005. – 128 b. (in Kaz)

5 Ospanov S. Argytektanu negizderi: tanirlik pen zharatushylyq ilimdi zertteudin gylymi-praktikalyq maseleleri [Fundamentals of archeology: scientific and practical problems of studying the doctrine of divinity and creation]. – Алматы: Arys, 2009. – 424 b. (in Kaz)

6 Huzeman Fridrih. Ob obraze i smysle smerti [About the image and meaning of death]. – Москва: Enigma, 1997. – 144 s. (in Russ)

7 Kenzheahmetuly S. Zheti qazyna [Seven treasures]. – Алматы: Ana tili, 2000. – 136 b. (in Kaz)

8 Oteshova B. Q. Tarbie zhумысында ulttyq bolmys ugymdaryn zhandandyru [Revival of concepts of national identity in educational work]. Oqu quraly. – Алматы, 2007. – 114 b. (in Kaz)

Transliteration

1 Gabitov T.G. Ruhani murany zertteudin adisnamalyq maseleleri [Methodological problems of the study of spiritual heritage] // Qazirgi zamangy ruhanilyq maselesi. – Алматы: SaGa, 2007. – 560 b. (in Kaz)

2 Atash B. Salt-dastur men adet-guryptyn qazaq ruhanijaty qalyptastyrudagy manyzy men roli [The importance and role of traditions and customs in the formation of Kazakh spirituality] // Qazaq halqy ruhanijaty qalyptasuy men damuynyn tarihi-filosofijalyq zhәне jetnomadeni negizderi. – Алматы: QR

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

Жамбыл Ерғараұлы Мырзабеков

доцент, PhD, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты, Тараз, Қазақстан, Jambui_78@mail.ru, ORCID 0000-0003-4141-0279

Джамбул Ергараевич Мырзабеков

доцент, PhD, Международный Таразский инновационный институт имени Шерхана Муртазы, Тараз, Казахстан, Jambui_78@mail.ru, ORCID 0000-0003-4141-0279

Zhambul Myrzabekov

Associate Professor, PhD, International Taraz Innovative Institute named after Sherhan Murtaza, Taraz, Kazakhstan, Jambui_78@mail.ru, ORCID 0000-0003-4141-0279

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ МӘРТЕБЕСІНІҢ ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕРІ

¹Б.М.Сатершинов, ¹Л.Н.Тоқтарбекова, ²А.Т.Әбдіраманова

АҢДАТПА

Әлемнің әртүрлі елдерінде тарихтың әрқилы кезеңдерінде әйелге деген қатынастың өзіндік ерекшеліктері болды. Жалпы әйелдің физиологиялық бітімі мен болмысынан бастап оның қоғам мен саясаттағы, мораль мен құқықтағы, білім мен ғылымдағы, мәдениет пен өнердегі, тұрмыс пен отбасындағы орны мен мәртебесі мәселелері қай кезеңде болмасын өзектілігін жойған емес. Бұл мәселенің астарынан сакралдылық пен кәдуілгіліктің, діндарлық пен зайырлылықтың, матриархат пен патриархаттың диалектикасын байқауға болады. Адамзат тарихының ежелгі және ортағасырлық кезеңдеріндегі «ер адам» қоғамында консервативті үрдістердің мызғымас үстемдігі болса, кейінгі жүзжылдықтарда феминистік қозғалыстар пайда болып, гендерлік мәселе жаңа қырынан қойыла бастады. Гендерлік тақырыптың көтерілуіне әлемдегі жалпы гуманитарландыру мен демократияландыру процестері үлкен ықпал еткені даусыз. Ал қазіргі жаппай цифрландыру жағдайындағы жаһандық ақпараттық қоғамда әйелдің киген киімінен бастап оның еркіндігіне дейінгі мәселелер жаңа қырынан қарастырылуда.

Бұл жаһандық өзгерістерден қазақ қоғамы да тыс қала алмайды. Әйел мәртебесіне деген көзқарас дәстүрлі және ислами түсінікпен қатар, заманауи зайырлы түсіндірмелердің арасында, ұлттық гомогенді және плюралистік гетерогенді интерпретациялардың арасында құбылып отыр. Сондықтан гендерлік мәселенің жаңа әлеуметтік қырлары гуманитарлық ғылымдар тарапынан, оның ішінде дінтану және исламтану тарапынан зерттеуге деген қызығушылық тудыруда.

Түйін сөздер: әйел статусы, гендер, дін, ислам, құқық, отбасы, феминизм.

Традиционные и современные тенденции статуса женщины в казахском обществе

Аннотация. В разных странах мира, в разные периоды истории отношение к женщинам имело свои особенности. В целом проблемы места и статуса женщины в обществе и политике, морали и права, образования и науки, культуры и искусства, быта и семьи не теряли своей актуальности ни в один период, начиная с физиологического состояния и природы женщины. В основе этой проблемы можно наблюдать диалектику сакральности и секуляризма, религиозности и секуляризма, матриархата и патриархата. Если в «мужском» обществе в древний и средневековый периоды человеческой истории преобладали консервативные тенденции, то в последующие столетия появились феминистские движения, и гендерный вопрос стал представляться в новом свете. Нет сомнения, что общие процессы гуманизации и демократизации в мире во многом способствовали подъему гендерной темы. А в глобальном информационном обществе в нынешнем состоянии массовой цифровизации вопросы от одежды, которую носит женщина, до ее свободы рассматриваются с новой точки зрения.

Казахское общество не может остаться в стороне от этих глобальных изменений. Отношение к статусу женщин колеблется между традиционными и исламскими интерпретациями, современными светскими интерпретациями, национально однородными и плюрали-

¹ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

²Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

Автор-корреспондент:

Тоқтарбекова Л.Н.,
lauratoktarbekova@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:

Сатершинов Б.М.,
Тоқтарбекова Л.Н.,
Әбдіраманова А.Т.
Қазақ қоғамындағы әйел мәртебесінің дәстүрлі және заманауи үрдістері // Адам әлемі. – 2024. – № 3 (101). – Б. 184-193.

стическими гетерогенными интерпретациями. Именно поэтому новые социальные аспекты гендерной проблемы вызывают интерес к исследованиям со стороны гуманитарных наук, в том числе религиоведения и исламоведения.

Ключевые слова: статус женщины, гендер, религия, ислам, право, семья, феминизм.

Traditional and Modern Trends of the Status of Women in Kazakh Society

Annotation. In different countries of the world, in different periods of history, the attitude towards women had its own characteristics. In general, the problems of a woman's place and status in society and politics, morality and law, education and science, culture and art, life and family have not lost their relevance in any period, starting from the physiological state and nature of a woman. Underlying this issue, one can observe the dialectics of sacredness and secularism, religiosity and secularism, matriarchy and patriarchy. If in the «male» society in the ancient and medieval periods of human history, conservative trends prevailed, then in the following centuries, feminist movements appeared, and the gender issue began to be presented in a new light. There is no doubt that the general humanization and democratization processes in the world greatly contributed to the rise of the gender topic. And in the global information society in the current state of mass digitization, issues from the clothes a woman wears to her freedom are being considered from a new perspective.

Kazakh society cannot stay out of these global changes. The attitude towards the status of women fluctuates between traditional and Islamic interpretations, modern secular interpretations, nationally homogeneous and pluralistic heterogeneous interpretations. That is why the new social aspects of the gender issue are causing interest in research from the humanities, including religious studies and Islamic studies.

Key words: Status of Women, Gender, Religion, Islam, Law, Family, Feminism.

Kіpіcne

Бүгінгі күні қоғам мен отбасындағы әйелдің мәртебесі мен құқығы, орны мен рөлі туралы, әйел мен еркектің арақатынасы туралы мәселелер әртүрлі әлеуметтік желілермен қатар биік саяси мінберлерде әр қырынан талдануда. Алысқа бармай-ақ, Қазақстанда соңғы кездері біржыныстылық пен ЛГБТ, әйелдер коучингі, тұрмыс пен отбасындағы зорлық-зомбылық туралы қызу пікірталас, тіпті соңы өлімге дейін барған жоғары санатты шенеуніктердің өрескел әрекетіне қатысты сот процестері және т.б. бұл мәселенің өткір өзектілігін айқындайды. Әрине, осы уақытқа дейін әлемнің әр түкпірінде әйелдің жағдайы төмен болып келсе, енді бұл ахуал өзгеруде, әйелдер құқығы мен еркінің либерализациясы есебінен еркектер үстемдігінің бұрыңғы қарқыны кеміді, консервативті көзқарас басым болып келетін дүниетанымның көнеден келе жатқан еркек пен әйел бір біріне қарсы қойылатын әдеті келмеске кетіп, бүгінгі көпкелбеттілік ахуалында адамның жынысынан бұрын әлеуметтік мәртебесі ескерілетін гендерлік ілім алдыңғы орынға шықты. Гендерлік тепе-теңдікке деген ұмтылыс қарқын алғанымен, адам құқығын аяққа таптайтын айғақтар да кездесіп жатыр.

Соңғы онжылдықтар ішінде Қазақстан Республикасы да дербес демократиялық ел ретінде әрбір жыныс өкілдерінің құқығын қорғауды қамтамасыз ету турасындағы біршама еларалық нормаларға қосылды. Адам бостандықтары жөніндегі шамамен алпысқа тарта шарттарды растады: 1998 жылы біздің ел БҰҰ-ның қатындарға қатысты дискриминацияның кез келген түріне жол бермеу конвенциясына қосылды, «Қыз-келіншектердің саяси қақылары жөнінде» және «Тұмысқа шыққан келіншектердің азаматтығы туралы» конвенцияларды қуаттады, әйел мен еркектердің бірегейлігін дәріптеу, әйел-қыздардың бостандықтары мен еркіндіктерін ұлғайту 3-мыңжылдықтағы адам өркендеуінің басты мақсаты ретінде айқындалған Біріккен Ұлттар Ұйымының мыңжылдық декларациясына (2000 ж.) үн қосты.

Ал өз елімізде екі мың төртінші жылдың сентябрь айында Елордада өткен отанымыз нәзік жандыларының Жиынында Елбасы Жанұя және әйел жұмыстары туралы ұлттық комиссияға ҚР Жыныстық теңдік стратегиясын дайындап, оның әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси қызметтегі жұмысының басты бағыттарын айқын анықтау, нәзік жандыларға бірдей

ықтималдықтарды беру мақсатында ісшаралар кешенін уақытына сай дайындау қажеттігін табыстады. Президенттің 2016 жылғы 6 желтоқсандағы № 384 жарлығымен ҚР Гендерлік саясат концепциясы қабылданды [1]. Бұл құжатта жыныстық саясаттың басты бағыттары - еркектер мен қыз-келіншектердің билік құрылымдарына тең араласуына жету, әйелдердің шаруашылық дербестігі, өз кәсібін өркендетуі мен карьера сатыларын игеруіне бөгет болмау, жанұясындағы еркіндіктер мен парыздардың бірдей іске асуына шарт жасау, жыныс белгісіне қарай қорлық көруден ада болу – анықталды.

Осыған орай, бұл саясат қазақ халқының дәстүрлі жыныстық салт-санасына, ұлттың қаны мен жанына сіңген гендерлік әдетіне, дін мен ділдің өлшемдеріне, қазіргі заманға сай жаңғыртылуы тиіс ұлттық код пен идеяның өзегіне сіңіп кете алады ма деген мәселе туындайды. Бұл сұрақты дінтанулық тұрғыдан қарастырудың маңызы зор, өйткені әйел мәртебесін теориялық әрі теологиялық қырынан сараптау көкейдегі көптеген сұрақтардың шешімін іздестіруге жол ашады.

Әдіснама

Мақалада қазақ қоғамындағы әйел мәртебесінің дәстүрлі және заманауи үрдістері және оларды қазіргі қазақстандық қоғамда көрінісін ашуға мүмкіндік беретін жалпы ғылыми және пәнаралық сипаттағы әдіснама пайдаланылды. Сонымен қатар, исламға дейінгі қазақ қоғамындағы әйел бейнесінің тарихи қалыптасуын дінтанулық қырынан анықтау үшін қазақ халқының дәстүрлі кезеңіндегі салт-сана мен әдет-ғұрыптарға талдау жасалды. Сондай-ақ жалпы философиялық, исламтану және дінтану әдістері қолданылды.

Қазақтың дәстүрлі қоғамындағы әйел жағдайы

Әлемдегі өзге де дүниетанымдық және діни жүйелермен салыстыра отырып, исламға дейінгі қазақ қоғамындағы әйел бейнесінің тарихи қалыптасуын

дінтанулық қырынан анықтау үшін қазақ халқының дәстүрлі кезеңіндегі салт-сана мен әдет-ғұрыптарды талдау қажет болады. Қазақтың түпкі санасындағы гендерлік мәннің іздерін айқындау бізді қола және алғашқы темір дәуіріндегі сақтардан бастап, ортағасырлық түркі тайпалар мен қазақтардың теологиялық сенімдеріне, оның ішінде шамандық пен тәңірішілдік дүниетанымға қарай жетелейді.

Қазақ халқының дәстүрлі қоғамы бірнеше мың жылдық тарихы бар көшпелі өркениетке негізделгендіктен оның эволюциясы жоғарыда аталғандай, сақ, ғұн, үйсін бірлестіктерінен бастап медиевистикада танымал түркі-моңғол тайпаларында жалғасып, жиырмамынша ғасырдағы қазақ қоғамына дейін созылады. Бұл халықтардың аңыздық, теологиялық және фәлсапалық дүниетүсініктерінен, олардағы әйел образының қадірленуінен рухани бір жалғастықты сезуге болады.

Көне түркі халықтарының аңыз әпсаналары толығымен зерттелді деп айта алмаймыз. Әрине, үнемі ауызекі тілде таралып келген фольклорлық бай материалды тұңғыш рет ХІХ ғасырда жазбаша қағазға түсіріп, оған ғылыми талдау жасаған жаңазамандық қазақ ағартушысы Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов болатын. Онымен замандас бурят зерттеушісі Д.Банзаровтың «Қара дін немесе моңғолдағы шамандық» [2] атты шығармасы мен Ш.Уәлихановтың «Қазақтағы шамандықтың қалдығы» [3, 469 б.] атты талдау еңбегін аталмыш бағытты зерттеудің бастамасы ретінде қарастыруға болады. Жалпы түрік-моңғол тілдес халықтардың мифологиялық мәтіндеріндегі әйел бейнесін қарастырған зерттеушілердің қатарына мыналарды жатқызуға болады: қытайлық қазақ ғалымы Н. Мыңжанұлы «Қазақтың мифтік аңыздары» [4], түркиялық зерттеуші М.Ергун «Түрік дүниесі мифологиясындағы құбылу сарындары» [5], М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкерлері Ш.Ыбыраев, П.Әуесбаеваның «Қазақтың мифтік әңгімелері» [6] атты зерттеулер.

Зерттеушілердің еңбектерінде әртүрлі қауымдардың, оның ішінде қазақ халқының мифологиясында әлемдік

үлгілермен ұқсастығы аңғарылады. Культурология ғылымында структурализм деген бағыттың бар екендігі белгілі, оның көрнекті өкілі Клод Леви-Стросстың еңбектерінде бар халықтың мәдениеттеріндегі құрылымдық байланыс сипатталады. Айталық, көне гректердің аңызындағы Циклоп пен қазақ халқындағы Төбекөз жөніндегі әпсаналардан сюжеттік те, формалық та ұқсастықты аңғаруға болады. «Ертөстік», «Керқұла атты Кендебай», «Қара мерген» сияқты аңыздар мейлінше ежелгі замандарда орныққан. Өйткені оларда синкреттік дүниетүсінік басым. өте көне дәуірде пайда болған. Орталық Азия халықтарында әйел мәртебесінің жоғары болғандығы, олардың ел басқару мен әскери іске белсене араласқаны Еуропа халықтарында «амазонкалар» туралы әпсананы тудырды. Заманында дәуірлеп тұрған парсының Кир патшасына оңдырмай соққы берген Тұмар Томирис, Зарина сынды ханшалардың ерлігі ел жадында мәңгі сақталып қалған. Одан кейінгі фольклордан, мысалы, «Оғыз елінің жеті сұлуы», «Қырық қыз», «Қозы Көрпеш Баян сұлу», берідегі «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» жырларынан әйел бейнесінің әдемі үлгілері сомдалған. Сонымен қатар, эпостық жырлардағы Алпамыстың жұбайы Гүлбаршыннан, Қобыландының жұбайы Құртқадан, Ер Тарғынның жұбайы Ақжүністен, Қамбар батырдың жары Назымнан, олардың ойы мен бойынан еріне деген адалдықпен қатар ар мен әдеп, сұлулық пен батырлық байқалады.

Орталықазиялық түркі тілдес халықтардың жырларында әйелдің қадірлі мәртебеде екендігі «Ұлы Ана», «Ақ Ана» атауларынан, тайпа, ру анасы культтерінен көрінеді. Егер көне түркілерде Ұмай ана культі болса, әйел құдайдың басқа да аналогиясын әрқилы мәдениеттерден көрінеді, мысалы, вавилондықтарда Иштар, гректерде Афина, парсыларда Митра, мысырлықтарда Исида. Түркі дүниетанымында бақсылық жүйе маңызды орын алады. Ал қазақтар киелі бақсы - Қорқыт ата. Аңыз бойынша, Қорқыттың түсіне «өлім аяны» кіріп, жер бетінде өлімнен құтылудың жолы жоқ екендігіне көзі жетеді. Қорқыт ата

туралы аңызда қыз баласына деген оның аялы қатынасы қобызда орындалатын «Башпай» күйінен көрініс тапқан. «Түркі мифологиясындағы әйел бейнесі қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымындағы әйел болмысының алғышарты, іргетасы деп айтуға болады. Қазақ ертегі, жыр-аңыздарындағы әйел бейнесінің қалыптасуын басқа халықтар мифологиясымен салыстыра қарасақ, мифтік кезеңде әйелдің құрметті орында болғанын байқаймыз. Осы аңыздар арқылы бүкіл қазақ дәстүрлі қоғамындағы гендерлік қатынастар туралы ой түюге, қоғамдағы әйел орнының қаншалықты жоғары деңгейде болғандығы, ақылдың, сөз өнерінің, батырлық, ерліктің қаншалықты бағаланғанын көруге болады» [7].

Қазақтың дәстүрлі дүниетанымдық жүйесін белгілі тарихшы Сәбетқазы Ақатаев синкретті болған деп қарастырады. Демек қазақ жеріне ислам діні келгенге дейін де өзіндік дүниетанымдық жүйелер болды. Бірақ бұл дінді соғыссыз, зорлықсыз бейбіт қабылдау үшін де олардың арасында өзекті бір байланыстар болуы керек. «Бұл процесс екіжақты болды. Тәңірі мен киелі аруақтар мұсылмандық мазмұнға ие бола бастады (Көк Тәңірі Аллаға, аруақтар пірлер мен машайықтарға, ескі демондар (албасты, жезтырнақ, обыр т.б.) ислам түсінігіндегі жын-шайтандарға айналды. Бұл өте бір күрделі және жан-жақты мәдени құбылыс. Өтпелі мәдени кейіпкерлердің (генотеистік және исламдық қасиеттері аралас) рухани мәдениетте басым типтік күш ретінде бейнеленгенінің талай деректерін діни текстерден және фольклордан келтіруге болады. Тіпті бақсылықтың өзі қазақ мәдениетінің кеңістігінде исламның элементі болып кетті» [8, 167-168 бб.]. Мұсылман діні мен тәңірішілдіктің де монотеистік негіздері болғандықтан ислам құндылықтары жергілікті халықтың бойына оңай сіңірілді.

Орталықазиялық көшпенді қоғамдардағы әйелдің жағдайы ежелгі заманнан бері әдеттік негіздегі Дала заңдары, кейіннен әйел мәртебесін лайықты орнына көтерген исламдық негіздегі шариат реттеліп отырған. Дәстүрлі қазақ қоғамында бұл Шыңғыс ханның

құрастырған «Жасағы», Тәуке ханның «Жеті жарғысы», «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» атты нызамдардан көрінеді.

Ислами құндылықтар және әйел мәртебесі. Бірнеше ғасырдан бері ислам құндылықтары, әдеті мен фикһы қазақ халқының салты мен санасына сіңіп кетті. Десекте, ислам дініндегі әйелдің құқықтарына қатысты либералдық құндылықтар үстемдік алған христиандық Батыста жалаң таптауырындар бар екені бегілі. Мұсылман дінінде әйелдердің ер кісіден кейін орналасуы, имамдыққа шықпауы, қымтанып жүруі, бірнеше әйел алуға рұқсат беруі, қыз баланың жастай атастырылуы, кейбір мұсылман елдерінде әйелдердің сүндеттелуі, мешітке кіргізілмеуі, білім алудан жұмыс істеуден шеттетілуі және т.б. әйел құқығының шектеліп, дискриминацияның орын алуы ретінде түсіндіріледі. Алайда мәселенің физиологиялық (исламда әйелдер менструалды және жүктілік кезінде ғибадаттардан босатылады, көңілді бұзбау үшін ерлер арасында алдыға шықпайды, дауыстап оқымайды және т.б.), психологиялық (қыздар ерте бойжетіледі, табиғи сезімталдығы басым болады, сұқ көзден сақтану үшін қымтанады және т.б.) және әлеуметтік астарлары (ортағасырлық қоғамда ерлердің үлес салмағы аз болды, отбасын асырау ер адамдардың мойнында болды, әйелдер қазіргідей жұмыс істеп, отбасылық қаражат таппайтын) ескерілмейді.

«Ал негізінде Батыс әлемінде ХІХ ғасырға дейін «әйел теңдігі» деген ұғым болған, бертінге дейін «әйелдің дауыс беруге құқы бар ма, жоқ па?» деген мәселе үлкен мінберлерде айтыс-тартысқа түсті. Капитализмге өту сатысында да Батыста әйел мен баланың еңбегі қаналды, олардың құқықтары аяққа тапталды. Батыстық өркениетте демократиялық үдерістердің орнығуы барысында феминизм күшейіп, мұсылман қоғамдарындағы әйелдердің жағдайын сынау басталды. Дегенмен, исламның патриархалды және фаллоцентристік сипаттағы дәстүрлі қоғамды реформалап, гендерлік

құрылымды адамшылдық жағына қарай бағыттағанын мұсылман ойшылдарынан өзге Батыс ғалымдары да мойындауда. Мысалы, Джон Эспозито исламның әйелдердің құқығын еуропалықтардан анағұрлым бұрын бекітіп, олардың жағдайын жақсартқанын айтады» [9, 167-168 бб.].

Қазақтың дәстүрлі қоғамындағы исламды заманауи тұрғыда қайта оқып, түсіндіру үшін ондағы әйелдердің жағдайына көңіл бөліп, оны ханафилік сүннеттік пайымдағы исламға ерекше тоқталу керек. Қазақ халқы өз еркімен және ақылмен қабылдаған ислам діні анаға, әйелге ерекше мәртебе берді. Мұхаммед пайғамбардың миссиясы нәтижесінде ислам әйелдерге қарсы бағытталған барлық жағымсыз құбылыстар мен жалған түсініктерді теріске шығарған идеяларының барлығын нақты іске асырды. Бұл дін христиандықта айтылатын «бастапқы күнә» туралы түсінікті басқаша түсіндіріп, Хауа Ананы барша адамзаттың анасы ретінде қадір тұтты. Хауа-Ананы ғана емес, Хазірет Мәриям ана да шынайы ұлықталды. Құранда «еркектер» деп аталатын сүре болмаса да, «Ниса», яғни «Әйелдер» деп аталатын үлкен сүре бар. Және пайғамбардың соңғы қоштасу хұтбасында да әйелдерді қадірлеуді өсиет етіп кетті.

Осылайша, ислам әйелді мейірбан және асыл текті адам деңгейіне көтеріп, оны құқықтық қатынасында еркін және тәуелсіз тұлға етті. Мұхаммед Пайғамбар әкелген жаңалық пен оның өмірлік тәлімі әйел онтологиялық және құндылықтық тұрғыда еркектен еш төмен емес екендігін дәлелдеді. Ол еркектер мен әйелдерге ең алдымен ерекше өсиет берілген Алла тағаланың ең жоғарғы жаратылысы – адам ретінде қарады (Қараңыз. мысалы, Құран, Нахл сүресі (16), 97 аят; с Худжурат сүресі (49), 13 аят.). Оның үндеуі әйелге де, еркекке де бірдей тең дәрежеде бағытталды. Оның көрегендігіне сенген және оған рухани және материалдық көмек көрсеткен алғашқы адам әйел болды, оның сүйікті жұбайы Хадиса.

«Зат» деңгейіне дейін төмендетілген әйел, аяғының астында Жұмақ жатқан

Ана атанды (Ибн Маджа, Джихад, 12 (2781); Насаи, Джихад, 6 (3104); Аджлуни, Кашфуль-Хафа, 1/335.); ал қыздарына жоғары адамгершіліктік тәрбие берген ата-аналар жұмаққа баратын болды (Абу Давуд 165/49, Тирмизи.). Әйелдердің белсенді және нәтижелі түрде мұсылмандар қоғамының өміріне қатысуы туралы мысалдар өте көп. Мысалы, Елшінің әйелі Айша хадистану, тарих, астрономия, медицина саласында беделді болды, Пайғамбардың ең ірі серіктестерінің өзіне «пәтуа» (діни-құқықтық шешім) бере алды, көптеген шәкірттер өсіріп, тіпті армияны басқарды [10, 150 б.].

Мұхаммед Пайғамбар өз отбасына мейірімді, кішіпейіл және адал болғаны соншалықты, дәл мұндай отағасыны және жанұяның әкесін басқа ешқайдан таппайтындай еді. Алланың елшісі бір де бір рет отбасы мүшелерінің біріне қол көтеріп, ұрысқан емес. Көптеген жылдар Пайғамбарға көмектескен және қасында болған Анас бин Мәлік былай деген: «Мен Мұхаммед Пайғамбардай өз отбасына мейірімді болған ешкімді көрген емеспін» (Муслим, Фазаиль, 63; Муснад, 3/112). Елшінің әйелі Айша Алланың елшісінен мына хадисті жеткізеді: «Араларыңызда кім әйеліне (отбасына) жақсы (арақатынаста) болса, сол ең жақсысы» (Тирмизи, Рада, 11; Ибн Маджа, Никах 50).

Алла елшісінің әйелдері оны ең жарқын жүзді және ілтипатты күйеу ретінде сипаттайды. Мұхаммед Пайғамбар әйелдерімен әртүрлі мәселелерді талқылап, олармен кеңескен. Мысалы, Алла елшісі өзінің әйелі Умма Саямамен Пайғамбардың серіктестері қатты күйзелген өте маңызды мәселемен – пұтқа табынушылармен Худайбилік келісім жасап болғаннан кейін ары қарай не істеу керек екенін талқылаған (Бухари, Шурут, 15.). «Әйелдерің мен отбасы мүшелеріңе мейіріммен қараңдар» (Муслим, Фазаиль, 63; Муснад, 3/112.), «Жоғары өнегелі болған адам ең мықты діндар, ал жоғары өнегелі адам әйелдерге жақсы қарайды» (Тирмизи, Рада, 11) [11, 99-100 б.] деген хадистер, сондай-ақ, «Алдымен анаңды, анаңды, тағы да анаңды, одан соң әкеңді сыйла» хадисімен қатар, «Ең қайырлы

болғаныңыз, әйелдерге ең жақсы мәміле жасағандарыңыз болмақ», «Балаларды махаббатпен бағу, әйелдерге жақсы мәміле жасау - Исламның бармақпен басып көрсеткен ахлақ ережесі», «Жұмақ кілті ананың қадамы астында» және т.б. хадистер ислам діні әйелге қаншалықты құрметті орынды бергенін айқындайды. Кез келген қоғамның тірегі отбасы болғандықтан, оның берік болуы әйел адамдарға көбірек байланысты. Ислам діні отбасының беріктігіне ерекше назар аударады. Сондықтан шариғат заңында неке мәселесіне ерекше орында. Ислам ережелері, қазақ халқының салт-дәстүрімен бітеқайнасып, қолданылып келген.

Қазақстандық қоғамдағы діни жаңғыру және гендерлік саладағы заманауи үрдістер. Жиырмамыншы ғасырда қазақ елі дәстүрлі қоғамнан кеңестік модернизациядан өтіп, тәуелсіз мемлекетке айналып, бірнеше күрделі де ауыр трансформациялық кезеңдерді бастан өткізді. Кеңестік және одан кейінгі кезеңдерде гендерлік баланс мәселесі, яғни қоғамдық қызметтерді атқару барысында гендерліктегіне қарамастан байлық мен игіліктерге бір дәрежеде қол жеткізуі мәселесі көтерілді. Кеңестік тоталитаризм дәуірінде қырғын ашаршылықты, жаппай репрессияны және соғыс нәубетін бастан кешіріп, орасан зор адами ресурстық шығынды бастан кешірсе де қазақ халқы табиғи өсімінің қарқынына орай демографиялық ахуалын түзеп тәуелсіздікке табан тіреді. Қазақстан халқының тең жартысынан астамын әйелдер құрады, олар әлеуметтік өмірге белсене тартылды, әсіресе, мәдениет пен бизнес, білім мен ғылым саласында жұмыс істейтін әйелдердің үлес салмағы тез артты [12].

Тәуелсіз Қазақстандағы ең ықпалды заманауи үрдістердің бірі социалистік жүйеден нарықтық қатынастарға өту барысындағы құндылықтардың алмасуы болды. Әсіресе атеистік қоғамнан діни жаңғыру кезеңіндегі фактордың гендерлік мәселеге, отбасы мен әйел мәртебесіне тигізген әсері зор болды. Діни ықпалдың жеке адамға, отбасы тобына да, қоғамға да қатысты жағымды да, жағымсыз тұстары болды. Қазақстандықтар тек әл-

ауқаттық қана емес, сонымен қатар, отбасы мәселесіне аса мән беретін мәдени, рухани ізденістерге толы бірегейлік үрдістерге белсенді қатысты. Соның нәтижесінде Қазақстанның тәуелсіздік алған жылдарынан бері қазақ отбасы діни сипаты жағынан өзгерістерге түсті, отбасы институты зайырлы келбетін сақтап қалғанымен, діни тұрғыда барынша өзгеріске ұшырады [13], мысалы: барлық отбасы мүшелерінің діни өмір сүру бағытын таңдады; отбасында зайырлы мен діни дәстүрдің араласып кетті; отбасында ішінара діни конверсия орын алды. Орташа есеппен қазақстандық отбасылардың 30%-ы өздерін толығымен зайырлы отбасылардың қатарына жатқызады. Бұл сандық көрсеткішті этностық тұрғыдан ашып көрсетсек, басым бөлігі қазақ ұлтының, ал қалғандары өзге ұлттың өкілдері болып шығады. Жас және егде жастағы респонденттердің зайырлы менталитетке деген бейімдерінің төмендігі байқалса, орта жастағылардың басым бөлігі өздерін зайырлы отбасы ретінде санайды. Гендерлік көрсеткіші жағынан, қазақстандық ер-азаматтардың зайырлы өмір салтына бейім екендігі байқалады.

Конфессиялардың ішінде ислам діни басым рөлде. Жас көрсеткіші жағынан исламға бет бұрған жас отбасылардың пайызы жоғары. Қазақ отбасыларының қатарында діндар отбасылардың саны көп, ал орыс отбасыларының саны аздау. Діни тұрғыдағы қазақстандық отбасының өзгеруі – ол қоғам діліндегі терең дүниетанымдық өзгерістердің болып жатқандығының дәлелі және діни бағдардағы қазақстандық отбасының зайырлы мемлекетпен өзара қарым-қатынасының үлгісін жасау мәселесін алға тартты.

Отбасының діни өмір салтын ұстануды қабылдауы руханилыққа деген қажеттілік, этномәдени дәстүрге қайта орала сияқты қалыпты жағдайлармен байланысты болса, зайырлы және діни салттардың араласып кетуі материалды тұтыну идеалына басымдық беретін зайырлы бағдарлар мен құндылықтар жүйесіне деген қанағатсыздықтан, сонымен қатар, бұрынғы дүниетанымдық бағдарлардың жойылуынан болады. Көпшілік діни сенімді отбасын

біріктіруші фактор деп есептейді, өйткені дін отбасындағы қайырымдылық, төзімділік, өзара түсіністікке әкелетін қолайлы, рухани-өнегелі жағдайды қалыптастырады [13].

«Гендерлік және діни бірегейлікке қатысты көптеген қарама-қайшылықтар орын алғанын жоққа шығаруға болмайды. Құндылықтардың қайта бағалануы аясында отбасы құрылымын гендерлік тұрғыдан «қайта құру» үрдісі жүзеге асырылып жатты, отбасы ұжымындағы гендерлік рөлдер мен билік өкілеттілігі бөлініске түсті. Бастапқы кезде бұл екі үрдіс бір-біріне мүлдем сәйкес келмеуі мүмкін, бірақ гендер теориясы мен гендерлік теңдіктің түсіндірмесі қағидаттарына сүйенсек, отбасы үлгісінің трансформациясын гендерлік және діни тұрғыдан қалыптастыратын осы екі үрдіс бірін-бірі толықтырып отырады. Мұны бүгінгі күнгі қазақстандық отбасының жағдайы дәлелдейді» [13, 103 б.].

Көптеген қазақстандықтар дінді азаматтық қоғамның маңызды факторы ретінде жете түсіне қойған жоқ. Діндарлық әлі де отбасының жеке мәселесі ретінде ғана қарастырылып жүр. Қазақстандық отбасылардың діндарлығының өсуі қоғамдағы төзімділіктің көрсеткішіне де әсер етеді. Дінге бет бұрғандардың басым бөлігі діни бірегейлікті азаматтық қоғам мен зайырлылық құндылықтарына қарсы қоймайды, қайта дін саласын қазақстандық бірегейлікпен қатар қарастырады, бұны өз кезегінде жағымды үрдіс деп бағалауға да болады.

«Қазақ менталитетіндегі өзге мәдени дәстүрге (дінге де) деген төзімділік таныту дәстүрінің жағымды да, жағымсыз тұстары бар. Отбасындағы діни конверсияға байланысты жаңа болмысты туындатады. Төзімділік парадигмасы қазақстандықтардың діліне барынша сіңген, бұл мәдени-тарихи тұрғыдан, бұрынғы саяси әлеуметтенуімен байланысты. Қазіргі таңдағы демократиялық институттар алға тартып жүрген төзімділік қағидаттары Қазақстан үшін жаңашыл және ғылыми, үгіт-насихаттық, мемлекеттік, қоғамдық тұрғыдан әлі де жетілдіруді қажет етеді. Діни бірегейлік тұрғысынан төзімділік қағидаттары

мәдени-тарихи тәжірбиеде жоқ дәстүрлі емес сенімді қабылдауға әсер етіп, тек қана жеке индивидке қатысты ғана емес, отбасы мен қоғам құндылықтарын да жоюға әкелетін этнодіни өзгерістерге әкелуі мүмкін» [13, 103 б.].

Философия, саясаттану және дінтану институтының жүргізген зерттеулерінде жастар мен егде жастағылардың дінге бейім келетіндігі анықталды. Аға ұрпақ өмірлік тәжірбиесі барысында идентификациялық стратегияларды игеріп үлгерген болса, жас отбасылар осы бірегейлікті іздестіру жолында. Дәл осы жас отбасылардың жалған діни идеялардың енуіне, әсер етуіне, әсіресе, елімізге дәстүрлі емес діни дүниетанымның келуіне қарсы тұрарлықтай қауқарлары жоқ. Сондықтан тек отбасы тәрбиесі ғана емес, мектеп пен жоғары оқу орындарында дінтану пәнін қалай беру керектігі де өте маңызды [14].

Әрине, бұл жағдай отандық дінтану ғылымына белгілі бір міндеттер жүктейді, діни ахуалды ғылыми тұрғыдан негіздеп, оның рухани негізі мен әмбебап сенімнің маңыздылығын алға тартатын, поликонфессиялы білімге бағдарланған дүниетанымдық парадигмалар мен әдіснамалық қағидадарын ойластыру қажет.

Қорытынды

Мақаланың түйінін соңғы кездері қызу пікірталасқа айналған мұсылман әйелдерінің киімі – хиджаб немесе никаб мәселесімен бітірейік. Таяу Шығыстың мұсылман қоғамдарындағы әйелдердің қымтанып киінуі олардың құқығы мен мәртебесін кемсітушілік деген еуропалықтардың (шындығына келгенде, еуропалық қоғамның өзінде әйелдер он сегізінші ғасырға дейін қымтанып киінді) таптауырынды пікірінің астарында тек форма емес, модернизмнің метафизикасы да жатыр [15]. Отаршылдардың бұл ориенталистік (ориентализм шығыстық қоғамды объективті түсінуге ұмтылған парадигма болғанымен, оның алғышартын шығыстық мәдениеттің толыққанды дамымағандығын меңзейтін өктемдік құрайды) «көзқарастарын» (шын мәнінде ислам діни бойынша әйелдердің қоғамдық көпшілік орындар-

да әуретті жерді жауып киіну осындай сұқ «көзқарастардан» сақтануды білдіреді) жергілікті элита тез қабылдап, хиджабтан артта қалушылықты көре бастады. Батысты тез арада «қуып жету» үшін оларға хиджаб бірінші мәселеге айналды. Шығыстың әйелдерін шешіндіріп «көре» алмаған еуропалықтар жамылғыға қарсы науқанды барлық ақпарат құралдары арқылы өрістетіп жіберді. Осылайша, жабық мұсылман киім үлгісі қанаушылықтың белгісі әрі лаңкестік, зорлық-зомбылық, жабайылық пен артта қалушылық тәрізді ислам фундаментализмінің шартты көрінісін білдірді. Одан исламның «тұмшаланған қаупін» көрсетті.

Батыстың көпке танымал феминистері (Орбах, Бордо, Вольф, Ашер, Маккин-нон, Дворкин және т.б.) әйел тәнінің сұлулығымен ерлердің көз қалауын қандыру арқылы объективтендіруді жаппай насихаттайды. Бұл капиталистік мәдениеттегі әйел тәні жарнамада, порнографияда, өнер мен кино туындыларында пайдалану арқылы коммерциалдандыруды білдіреді. Сондықтан қазіргі кездегі хиджаб немесе никаб кию арқылы қымтану бұл тек өзінің ұлттық және діни ғұрпы мен бірегейлігін білдіріп қана қоймай, адам тәнін саудаға салуға жол берген батыстық материалистік тұтынушылық мәдениетке қарсылықты білдірсе керек. Демек, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамда бұл субмәдениеттің ұстанымдары қудаланбай, адамның ажырамас табиғи құқықтарының бірі ретінде заңмен қорғалуы керек.

Қаржыландыру

Мақала «Исламдағы гендерлік теңдік: ислам феминизмі және дәстүршілдік» (ЖТН №АР19676979) гранттық қаржыландыру аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасын бекіту туралы ҚР Президентінің 2016 жылғы 6 желтоқсандағы № 384 жарлығы // [Электронды ресурс] URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000384>

(Қаралған күні: 03.09.2023)

2 Банзаров Д. Черная вера или шаманство у монголов. – Казань, 1846. – 128 с.

3 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Издательство Академии Наук Казахской ССР, 1961. – Т. I. – 776 с.

4 Мыңжанұлы Н. Қазақтың мифтік аңыздары. – Үрімжі: Шыңжан халық баспасы, 1996. – 193 б.

5 Metin Ergun. Turk dunyasi efsanelerinde degisme motifi. II Cilt. – Ankara, 1997. – 919 s.

6 Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 320 б.

7 Калдаева Бану Станбековна. Қазақтың философиялық дүниетанымындағы әйел феномені. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. 2022 жыл.

8 Фабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің типологиясы: Мәдениеттану оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 1998. – 203 б.

9 Esposito J., Yvonne Y. H. Islam, Gender, and Social Change. – New-York and Oxford: Oxford University Press, 1997. – 259 p.

10 Сатершинов Б.М., Жүзей М.А. Ислам және қазақтың дәстүрлі мәдениеті: инклюзивті дүниетүсінік // *Абай атындағы ҚазҰПУ, ХАБАРШЫ «Әлеуметтік және саяси ғылымдар» сериясы.* – 2017. – №4 (60). – 146-150 бб.

11 Сатершинов Б., Жүсіпбек Ғ. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы исламның қазіргі түсіндірмесі // Қазақстанның тарихи және рухани-мәдени дамуындағы діннің рөлі: дәстүр және қазіргі заман. Ұжымдық монография. – Алматы: ҚР ҒҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2016. – 77-114 бб.

12 Деловые женщины Казахстана. – Алматы, 2002. – 345 с.

13 Соловьева Г.Г., Булова Е.Е. Казахская семья как базовая ценность общества: состояние и тенденции развития. – Алматы: ҚР ҒҒМ ҒК ФСДИ, 2013. – 196 б.

14 Қазақстандық отбасындағы діни құндылықтар (әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері бойынша). – Алматы: ФСДИ, 2015.

15 Баллок К. Женщина и хиджаб: вызов историческим и современным стереотипам / пер. с англ. Т. М. Ястремской. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2021. – 32 с.

Transliteration

1 Qazaqstan Respublikasyndagy 2030 zhylyga dejingi otbasylyq zhane genderlik sajaset tuzhyrymdamasyn bekitu turaly QR Prezidentinin 2016 zhylygy 6 zheltoqsandagy № 384 zharlygy [On approval of the Concept of family and gender policies in the Republic of Kazakhstan until 2030. Decree of the President

of the Republic of Kazakhstan dated December 6, 2016 No. 384.] // [Jelektrondy resurs] URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000384> (Qaralghan kuni: 03.09.2023) (in Kaz)

2 Banzarov D. Chernaja vera ili shamanstvo u mongolov [Black faith or shamanism among Mongols]. – Kazan', 1846. – 128 s. (in Russ)

3 Valihanov Ch.Ch. Sobraanie sochinenij v pjati tomah [A collection of essays in five volumes]. – Alma-Ata: Izdatel'stvo Akademii Nauk Kazahskoj SSR, 1961. – T. I. – 776 s. (in Russ)

4 Mynzhanuly N. Qazaqtyn miftik anyzdary [Kazakh mythical legends]. – Urimzhi: Shynzhan halyq baspasy, 1996. – 193 b. (in Kaz)

5 Metin Ergun. Turk dunyasi efsanelerinde degisme motifi [The motif of change in Turkish world legends]. II Cilt. – Ankara, 1997. – 919 s. (in Turkish)

6 Qazaqtyn miftik angimeleri [Kazakh mythical stories]. – Almaty: Gylym, 2002. – 320 b. (in Kaz)

7 Kaldaeva Banu Stanbekovna. Qazaqtyn filosofijalyq dunietanymyndagy ajel fenomeni [The female phenomenon in the Kazakh philosophical worldview]. Filosofija doktory (RhD) gylymi darezhesin alu ushin dajyndalghan dissertacija. 2022 zhyly. (in Kaz)

8 Gabitov T.H. Qazaq madenietinin tipologijasy: Madeniettanu oqu quraly [Typology of Kazakh culture: Cultural studies textbook]. – Almaty: Qazaq universiteti, 1998. – 203 b. (in Kaz)

9 Esposito J., Yvonne Y. H. Islam, Gender, and Social Change. – New-York and Oxford: Oxford University Press, 1997. – 259 p.

10 Satershinov B.M., Zhuzej M.A. Islam zhane qazaqtyn dasturli madenieti: inkluzivti dunietusinik [Islam and Kazakh traditional culture: an inclusive worldview] // *Abaj atyndagy QazUPU, HABARShY «Aleumettik zhane sajasi qylymdar» serijasy.* – 2017. – №4 (60). – 146-150 бб. (in Kaz)

11 Satershinov B., Zhusipbek G. Dasturli qazaq qogamyndagy islamnyn qazirgi tusindirmesi [The modern interpretation of Islam in the traditional Kazakh society] // Qazaqstannyn tarihi zhane ruhani-madeni damuyndagy dinnin roli: dastyr zhane qazirgi zaman. Uzhyrmydyq monografija. – Almaty: QR BGM GK Filosofija, sajasattanu zhane dintanu instituty, 2016. – 77-114 bb. (in Kaz)

12 Delovye zhenshiny Kazahstana [Business women of Kazakhstan]. – Almaty, 2002. – 345 s. (in Russ)

13 Solov'eva G.G., Burova E.E. Kazahstanskaja sem'ja kak bazovaja cennost' obshhestva: sostojanie i tendencii razvitija [Kazakhstani family as a basic value of society: state and development trends]. Pod obshh. red. Z.K. Shaukenovoj. – Almaty: QR BGM GK FSDI, 2013. – 196 b. (in Russ)

14 Qazaqstandyq otbasyndagy dini qundylyqtar (aleumettanulyq zertteu natizheleri bojnsha) [Religious values in the Kazakh family (according to the results of sociological research)]. – Almaty: FSDI, 2015 (in Kaz).

15 Ballok K. Zhenshhina i hidzhab: vyzov istoricheskim i sovremennym stereotipam [Women and hijab: a challenge to historical and modern stereotypes]. – SPb.: Peterburgskoe Vostokovedenie, 2021. – 32 s. (in Russ)

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

Бақытжан Меңлібекұлы Сатершинов

бас ғылыми қызметкер, профессор, философия ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, bakhyt-zhan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5094-9682>

Лаура Ниязбекқызы Тоқтарбекова

жетекші ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, lauratoktarbekova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4063-8255>

Айгүл Темірханқызы Әбдіраманова

философия ғылымдарының кандидаты, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, abdiraman75@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8995-1619>

Бахытжан Менлибекович Сатершинов

главный научный сотрудник, профессор, доктор философских наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, bakhyt-zhan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5094-9682>

Лаура Ниязбековна Токтарбекова

ведущий научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, lauratoktarbekova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4063-8255>

Айгуль Темирхановна Абдраманова

кандидат философских наук, Кызылординский университет имени Коркыт ата, Казахстан, Кызылорда, abdiraman75@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8995-1619>

Bakhytzhane Satershinov

Chief Researcher, Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, bakhyt-zhan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5094-9682>

Laura Toktarbekova

Leading Researcher, PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, lauratoktarbekova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4063-8255>

Aigul Abdramanova

Candidate of Philosophical Sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda, abdiraman75@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8995-1619>

АДАМ ӘЛЕМІ

Жылына төрт рет шығады

Издается четыре раза в год

Редакция мекен-жайы:

050010,
Алматы қаласы,
Шевченко көшесі, 28
ҚР ҒЖБМ ҒК «Философия,
саясаттану және дінтану
институты» ШЖҚ РМК

Адрес редакции:

050010,
город Алматы,
улица Шевченко, 28
РГП на ПХВ «Институт философии,
политологии и религиоведения»
КН МНВО РК

Меншік иесі: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитетінің «Философия, саясаттану және дінтану институты»
шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік
кәсіпорны (Алматы қ.)

Собственник: Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного
ведения «Институт философии, политологии и религиоведения»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования
Республики Казахстан (г. Алматы)

*Басылып отырған материал
авторларының көзқарасымен редакция
алқасының пікірі сәйкес келмеуі мүмкін.*

*Мнение редакционной коллегии
может не совпадать с точкой зрения
авторов публикуемых материалов.*

*Журналда жарияланған
материалдардың, деректердің,
айғақтардың, тәсімдердің, сандық
көрсеткіштердің, жарнамалардың
расығы авторлардың жауапкершілігінде.*

*За достоверность публикуемых
в журнале материалов, сведений,
фактов, схем, цифровых данных,
рекламы ответственность несут
авторы.*

*Журналдағы деректерді
пайдаланғанда түпнұсқаға сілтеме
жасау міндетті.*

*При использовании материалов,
опубликованных в журнале, ссылка на
источник обязательна.*

Дизайн және беттеу: **Ж. Рахметова** Дизайн и верстка

Теруге 18.09.2024 ж. берілді. Басуға 27.09.2024 ж. қол қойылды.
Таралым 500 дана. Форматы 70x1001/16. Есепті баспа табағы 12,1.
Тапсырыс № 81.

ТОО «Quick Print» баспада басылып шығарылды.
Алматы қ., Төле би көшесі, 113/75.

Сдано в набор 18.09.2024 г. Подписано в печать 27.09.2024 г.
Тираж 500 экз. Формат 70x1001/16. Уч. изд. л. 12,1.
Заказ № 81.

ТОО «Quick Print» баспада басылып шығарылды.
Алматы қ., Төле би көшесі, 113/75.